

IV. ÉVFOLYAM. // BUDAPEST, 1931. // 1-2. FÜZET.
MEGJELENIK ÉVENTE 4 FÜZET.

HISTORIA

A MAGYAR MULT EMLÉKEIVEL ÉS ESEMÉNYEIVEL FOGLALKOZÓ FOLYÓÍRAT.

SZERKESZTI

VITÉZ AGGHÁZY KAMIL

A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA

DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

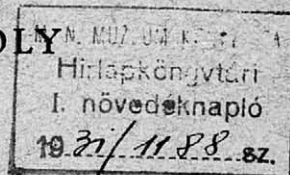
DR. LUKINICH IMRE
EGYETEMI NY. R. TANÁR

REXA DEZSÓ
PEST VÁRMEGYE FŐLEVÉLTÁRNOKA

DR. SZÖNYI OTTÓ
A MŰEMLEKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA
ELŐADÓJA

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

HORVÁTH KÁROLY
FELELŐS SZERKESZTŐ.

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL
BUDAPEST VI, TERÉZ-KÖRÚT 23. I. EM. TELEFON: AUT. 299-92.

ELŐFIZETÉSI DÍJAK
EGÉSZ ÉVRE 30 P FÉLÉVRE..... 16 P

MINDEN
A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB)
BUDAPEST VI, TERÉZ-KÖRÚT 23 ALÁ CÍMZENDŐ

TARTALOM.

Hol járt Rákóczi?	1—17
A bekettfalvi Mórocz-család története.....	18—40
Két nyugatmagyarországi óras céh	41—46

Melléklet :

Pestbudai emléklapok.

Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében engedjük meg.

Hol járt Rákóczi?

III.*

6. Borsod megye.

E megye földjéhez Rákóczi életének sok fontos eseménye fűződik: átvonul rajta menekülve fiatal feleségével, majd második gyermeke születése után feleségét hozva magyar otthonába és át, mikor fogságba kísérik. Miskolcon többször tart országgyűlést, Ónodon pedig elhangzik a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló határozat.

Tartózkodási adatok:

1695. VI. Ónod.
1697. VII. 1—3. (Szerencsről)—Szendrő—(Selmecbánya).
1700. XII. Gyöngyös felől — hol a karácsonyi ünnepeket töltötte — birtokain vadásztatva, utazik át feleségével (valószínűleg tehát Feldebrő és Ónodon át) Sárospatakra.
1701. V. 17—19. (Zboró)—Miskolc—(Buda).
1704. I. 19—III. 4. (Tokaj)—Miskolc.
III. 5. Emőd—Mezőkövesd—(Maklár—Eger).
1705. X. 13. (Eger)—Ónod—(Tokaj).
1706. I. 22—III. 8. (Szerencs)—Miskolc—(Eger).
X. 30—31. (Köröm)—Tibolddaróc—Mezőkövesd—
XI. 1. Szihalom—(Gyöngyös).
1707. V. 23—VI. 23. (Szerencs)—Ónod—(Szerencs).
1708. V. 12. (Sajóhidvég)—Ónod—
V. 13—15. Tibolddaróc—(Eger).
IX. 27. (Eger)—Ónod—(Szerencs).
1710. I. 7—8. (Szikszó)—Emőd—
I. 9—14. Tibolddaróc—
I. 15. Mezőkövesd—Szihalom—(Tófalu).
V. 5. (Átány)—Ónod—(Szerencs).
VIII. 1. (Poroszló)—Tiszabábolna—
VIII. 1—2. Ónod—(Szerencs).
VIII. 9—12. (Szerencs)—Nemesbikk—
12—16. Nagyesécs—
17—18. Sajószöged—(Köröm)
19—22. (Köröm)—Muh-pusztá—(Szerencs).

* Előző cikkek: 1. Zemplén m., lásd *História* 1930, 4—6. sz. — 2. Sáros m., 3. Szepes m., 4. Abaúj m., 5. Gömör és Kishont m., lásd *História* 1930, 7—9. szám.

Szendrő, 1697. július 1—3.

A Tokaji Ferenc-féle felkelés elől menekülő Rákóczi — mivel Kassára vezető útját a felkelők már elállták — ide menekül kényszerűségből, hogy ezzel is igazolja, miszerint e felkelésben semmi része s ahhoz köze nincs. Az egyetlen hintóban neje gyermekével és dajkájával menekül, míg ő maga lóháton teszi meg az utat. Esti 10 órakor érkeznek a várhoz, melynek félénk és gyanakvó — a felkelés híréből egyébként is megrettent — parancsnoka, Guadagni Sándor őrgróf (neje 1684 óta Forgách Dorottya grófnő) azt gondolva, hogy e csellel akarja Rákóczi elfoglalni a várat, megkettőztetve azonnal az öröket s kaput nem nyitattott. Így Rákócziék kényszerülve voltak az éjjelt a nyílt városban tölteni.

Másnap újabb híreket kapva a felkelőkről, megírta Kassára régi barátjának, gr. Nigrelli csász. tábornok főparancsnoknak, miért nem kereshetett oltalmat nála, hogyan nem talált Szendrőben s július 3-án hajnalban tovább menekült saját népszerűsége elől Selmechánya felé. (R. ifj. 315—319.)

Miskolc, 1701. május 17—19.

A Zborón (Sáros m., l. o.) elfogott Rákóczival két napig pihen itt az őt kísérő gr. Solari csász. tábornok s ezalatt a város vendégei voltak. Itt vesz tőle búcsút lovászmestere, báró Vissenacque Sándor, kinek szép angol lovat is ajándékoz.

Szendrei: Miskolc tört. II. 310. és Tört. Tár. 1900. 384.

1704. január 19—március 4.

Tokaj elfoglalása után vonul ide téli pihenőre. (Eml. 80., Szendrei: II. 311.) E napon már innen ír levelet Sós Jánosnak. (AR. I. 158.)

Ez időre esett a lengyel trón betöltésének kérdése, mert a varsói országgyűlés január 24-én felfüggesztette II. Ágost hatalmát. A lengyel primásnak, Radziovszkij Károly bíbornoknak Rákóczi volt a jelöltje, ki azonban nem volt hajlandó hazája ügyét idegen koronáért feláldozni. Inkább segítséget vár és kér tőlük éppúgy, mint XII. Károly svéd királytól. Ily értelemben ír január 29-én gr. Pipar Károly svéd miniszterelnöknek (levele a svéd áll. lt. kancelláriai elnöki osztályában) s Ráday Pál és Okolicsányi Pál követeknek is ily értelemben ad e napon utasítást. XII. Károlynak pedig február 2-án (svéd lt.) azt írja, hogy „életét az osztrák iga alatt nyögő hírneves Magyarország fölszabadításának szenteli“ s ehhez 6000 svéd katonát kér segítségül. (Eml. 58.)

Közben egyaránt gondol a békére, vagy ha úgy szükséges, a háború sikeres folytatására. Gr. Széchenyi Pál kalocsai érsek I. Lipót megbízásából már január 28-án tárgyal a békéről Lébenyszentmiklóson Bercsényi és Károlyival, majd közvetlen Rákóczihoz fordul, ki erre február 5-én felel, majd február 29-én Gyöngyösre hívja, hová a béke ügyének tárgyalására a vármegyék és nemesség urait is értekezletre hívta össze. (Lásd: Katona, XXXVI. 425—437; Miller, I. 68—74.)

Január 21-én Kántor István hadügyi titkárának adományozza az elszaladt gyöngyösi német postamester házát. (Századok, 1877, 359. Lásd: AR. I. 686, és II. 498. is.)

Január 28-án csatlakozásra szólítja a horvátokat. (Szilágyi: VII. 564—5.)

Február 1-én oltalomlevelet ad az Egerből kiszorult ferencrendieknek és Komlos Placidus rendfőnöknek, részükre Hevesben egy ügyvéd házában jelölve ki ideiglenes szállást. (Leskó, IV. 375—6.)

Február 4-én elrendeli 300.000 kőso kiadatását a közszükséglet fedezésére. AR. I. 239. 292.

Február 6-án Bácsmegyei György vezetésével hadat küld a nemeséget pusztító tótok szétverésére, 9-én pedig az erdélyi szászokat figyelmezteti, hogy a szabadságjogaikat a magyaroktól kapták s ezektől őket éppen az osztrák uralom fosztotta meg.

Február 15-én rendeletet ad ki a hadak élelmezéséről. (Hornyik, IV. 282.)

Február 19-én megadja bor-tartozását Antalóczi Jánosnak. AR. I. 162.

Február 24-én kikel a lelkiismeretlen kereskedők (értsd: hadsereg-szállítók!) ellen. Hadt. Közl., 1891, 134—5.

Március 1-én postavonalat engedélyez Losonc—Beszterce között. Postaközlöny, 1869, 23. sz.

Március 4-én hagyja el Miskolcot és személyesen vezeti seregét Eger felé. (Thaly: Bercsényi III. 132. V. ö. AR. I. 112 és 213.)

1706. január 22—március 8.

Szerencséről jön az ide összehívott tanácsülésre, mellyel a folyó ügyekről (levele Vetésyhez, AR. I. 477.) és a béke ügyéről akart tárgyalni. Január 30-án tesz jelentést Bercsényi a tanácsülés előtt arról, hogy Nagyszombatban a béketárgyalások megszakadtak.

A február 3—16-i tanácskozások megállapították a béke feltételeit, kimondták az állandó magyar nemzeti hadsereg felállítását, rendezték a rézpénz ügyét stb. (Részletesen: Thaly: Bercsényi, III. 515—19., Szendrei: II. 326—342., Géresi: V. 374—381.) Utóbbi tárgyában február 7-én maga is nagy beszédet mondott. (Eml. 174. AR. II. 321.)

Február 6-án nemesi felkelést hirdetett (Hornyik, IV. 279.) s nyílt parancsot ad ki a rézpénz ügyében. (Száz., 1874, 254.)

Február 6—8-án elnöklelte alatt átszövegezik a kinyomtatásra kész Hadiregulákat. (Szendrei, II. 316—7.) Megjelent Nagyszombat, 1706.) (L. Thaly: Tanulmányok, 315—327.)

Február 7-én felszólal a pénzverő házak bezáratását célzó szenátori javaslat ellen.

Február 8-án újból csatlakozásra szólította a horvátokat. (Thaly: Bercsényi III. 519., Szendrei: II. 337., Századok, 1879. 297., Vjesnik Arkiva: 1905. VII. 229—36., Fiedler: II. 457.)

Február 13-án haditanácsot tartott.

Február 18-án 9 pontban szabályozza a zsoldosok állításának és a személyes felkelésnek kérdését. (Károlyi-okl. V. 397—9.) E tárgyban két kísérő rendeletet is ad ki: 23-án (Esterházy-levélt. 593.) és

24-én (u. o. V. 401—3.). Aki a mezei hadból állít zsoldost: felakasz-
tandó!

Február 23-án a különböző ezredekben szolgáló székeleyeket külön
csapatba szedette össze. (Károlyi-okl. V. 399. 404.)

További idejét a pénz- és hadügyek rendezésével tölti s március
8-án ment át Egerbe. (V. ö. Szendrei: II. 342.)

Emőd, 1704. március 5.

Átvonul Miskolcra Mezőkövesd—Maklár felé. (Márki, I. 322.)

1710. január 7—8.

Szikszó felől este érkezik ide s itt éjszakázik. Másnap Gyürky Pál
tábornok és Babocsay Ferenc brigadéros ezredeivel tovább vonul
Tibolddaróc felé. (Márki, III. 78.)

Mezőkövesd, 1704. március 5.

Emőd felől átvonul Maklár—Eger felé.

1706. október 31.

Tibolddaróc felől átvonul Szihalom felé.

1710. január 15.

Tibolddarócról érkezve, itt csatlakoznak hozzá saját karabélyos
ezredén kívül gr. Esterházy Antal, Bokros Ferenc és Paur Ferenc
ezredei. Ezekkel — gyakorlatképen — teljes csatarendben folytatja
útját Szihalomig.

Tibolddaróc, 1706. október 30—31.

A zempléni Köröm felől jövet itt táborozva, fogadja az erdélyi
vármegyék üdvözlését, melyek „futnak kegyesen oltalmazó szárnyai
alá”. Rákóczi még aznap írásban válaszol a megyéknek s kegyelmet
ad mindazoknak, akik — bár ügyének árulói voltak — most hozzá
megtérnek. Egyben országgyűlést is hív egybe jövő évi január 10-ére
Besztercére. (Fehérmegye levele gr. Pekry Lőrinc tábornok-főispán-
hoz. Teleki lt., T. S. oszt. 3268. sz.)

Másnap tovább vonul Szihalom felé.

1708. május 13.

Május 13-án Ónod felől érkezik itteni táborába. Az ezredek egy
vonalba felállva fogadják. A fejedelem szemlét tart, majd sátrába
vonul s a tiszteket fogadja.

Másnap udvari hadát Szeged felé rendeli, 15-én pedig a dombról
szemléli a Nemes Ifjaknak, udvari hadainak és karabélyos ezredének
had- és menetgyakorlatát. Szemle után Egerbe megy.

1710. január 9—14.

Emőd felől érkezik s azonnal magához rendeli a Bükk-hegység
tulsó oldaláról Károlyi Sándort, aki 10-én este már személyesen

jelentkezik. (AR. III. 3—4.) Ugyanide érkezik Bercesényi néhány ezrede is, melyeket azonnal tovább küld Edelény felé. A vele maradt hadakat 14-én harcerendbe állítja, megsejleli s azután tovább vonul velük Mezőkövesd felé.

Szihalom, 1706. november 1.

Tibolddaróc—Mezőkövesd felől jövet száll itt táborba. Károlyit hadaival táborába, a Tarna-patak vidékére rendeli (november 2. AR. I. 642.) s maga is folytatja útját Gyöngyös felé.

1710. január 15.

Mezőkövesd felől csatarendben vonul át Tófalú (Heves m.) felé.

Tiszaabólina, 1710. augusztus 1.

Poroszló (Heves m.) felől jövet Charrière ezredével átvonul Ónod felé, egy nap alatt téve meg leromlott lovasságával kb. 50 km-nyi utat. (AR. III. 143. és 472.)

Nemesbikk (Parasztbük), 1710. augusztus 9—12.

Szerencsről este érkezik a borsodi felkelők itteni táborába. (Lásd: Szolnok és AR. III. 138—9., 456—8., 489.) Innen másnap ad rendeletet a pestmegyei alispánnak (AR. III. 492.), nemkülönben Károlynak. (AR. III. 493. V. ö. III. 300.)

Innen ír a cárnak (AR. III. 304—5.), kérve, hogy betegeskedő követe, Nedeczky helyett mást küldhessen.

Szemlét tart a táborban s 12-én Nagyszécsre vonul.

Nagysécs, 1710. augusztus 12—16.

Nemesbikkról jövet 4 napig táboroz itten. (AR. III. 149—150., 494—6., 522—3.) s azután Sajószögedre vonul. 12-én elzárja a kecskeméti birtót, míg a sereg a csizmákat megkapja. (AR. III. 494.)

Sajószöged, 1710. augusztus 17—18.

Nagysécsről jön át s másnap a körömi táborba megy. (AR. III. 496—7.)

Mubi-pusztá, 1710. augusztus 19—22.

Körömről jön át és Szent István-napján szemlét tart Somogyi, Géczy és Ocskay Sándor hadai felett s ezeket Károlyi táborába, Esterházy pedig a lovassággal a gömöri Veszverés felé rendeli. 21-én készült indulni vissza Szerencsre, de csak 22-én indulhatott (AR. III. 151. 306.), mert „némelyeknek az eszköz meggugásodott”. (AR. III. 305—6., 497—8., 523—5.)

Ónod, 1695. június hó.

Szerencsről többször rándul át itteni uradalmába. (Rákóczi ifj. 259.)

1705. október 13.

Egerből Tokajba utazva látogatja meg Ónodot. (AR. IV. 702.)

1707. május 23—június 23.

Szerencséről 23-án érkezik Bercsényi és Károlyi kíséretében. (Károlyi önéletr. 191. és MHH XXVII. 123.) Az árvizek miatt azonban az országgyűlés táborát áttette a körömi mezőre, hová fényes kísérettel 24-én, kedden d. u. tartja bevonulását. (Beniczky naplója, Rákóczi-tár, I. 5—6.)

Május 29-én megengedi, hogy Krucsay, Munkács prefektusa, a koresmákat posztóért lengyel zsidóknak adhassa bérbe.

Az országgyűlés 31-én reggel ünnepélyes misével nyílik meg.

A június 3-i ülésben hozzák szigorú határozatukat az *uzsora* ellen. Június 4-én teszi meg előterjesztését a *közsadózásra* vonatkozólag. Június 6-án a *rézpénz* ügyét tárgyalták, amikor is saját felszólalásával vezette be a vitát.

Ez ülésen történt, hogy a fejedelem magyarázatot kért a túróci követektől, akik véleménye szerint a szövetséget megbontani igyekeznek. Erre Rakovszky Menyhért alispán és Okolicsányi Kristóf főjegyző ellen Sennyei kancellár a törvényes eljárás megindítását követelte. A túlizgatott hangulatban Bercsényi kardját rántva csapott Rakovszky vállára, kit Károlyi is fejbevágott. Rakovszky társaival menekülni akart, de Hlosvay Bálint és Imre a sátor előtt utolérték és Rakovszkyt agyonvágták, a súlyosan sebesült Okolicsányit pedig elfogták, míg Platthy Sándor túróci ügyvédet maga a fejedelem mentette meg báró Zay András elől.

A másnapi ülés Okolicsányit halálra ítélte, Turóc megyét felosztatta, zászlaját pedig megsemmisítette.

Június 9-én Okolicsányit lefejezték, Révay Ferenc főispánt pedig elfogták. Mind e véres események emlékére Turóc vármegye ettől kezdve vörös posztóval behúzott asztalnál tanácskozott.

Június 12-én zenésmisével, melyet Cedron Imre udvari karnagy vezényelt, ünnepelték pünkösd napját. (Tört. Tár, 1902. 416.) Másnap történt a függetlenségi nyilatkozat és hangzott el Bercsényi után az „Eb ura fakó” mondás.

Június 14-én leszállítja a harmincadokat. Száz., 1895, 851. Ugyanekkor elrendeli, hogy aki áruját a limitált (maximált!) árnál drágábban árusítja, büntetendő. (Száz., 1895, 845.)

Június 19-én megjutalmazza Cedron karnagyot. (Száz., 1888, 50—55.)

Június 20-án érkeztek meg az erdélyi követek: gr. Mikes Mihály, báró Kemény Simon, Lázár Ferenc és Kolozsvári Márton, akiket nagy fénnel fogadtak. Ezzel Erdély is belépett a konföderációba.

Június 21-én tartott ülésben elfogadták a hadiszabályzatot s a túróci nemesek visszanyerték szabadságukat.

Június 22-én volt a záróülés, amikor is a Fejedelem hitelesítette a hozott törvényeket: 15 ülésben 24 törvénycikk.

Június 23-án a Fejedelem is visszaindult Szerencsre.

Az ónodi országgyűlésre vonatkozó irodalom: Áldásy Antal, Századok 1895., Thaly: Adalékok, Századok 1896., Csepregy Kálmán: Az ónodi országgyűlés, Budapest, 1894., Fiedler: Der blutige Landtag zu Ónod, Bécs, 1852., Beniczky naplója, Rákóczy-tár., A bártfai kövek naplója MHH. XXVII. 123. Szalay: VI. 411., Horváth VI. 477., Századok 1875, 189., 1896, 99., 1906, 108., Turul 1894, 160., Sitzungsberichte... d. kais. Akademie, IX. 461., Fiedler, Aktenstücke, I. 292., Tört. Tár 1895. Névtelen napló: Tört. Tár 1902., Histor. Bildersaal (1740) VII. 98., Katona: XXXVII. 346., Fessler IX. 614., Szilágyi VII. 636., Szalai-Baróti IV. 20., Simonyi III. 340., Kürtössy András esztergomi kanonok életrajza (1648—1732) Szinnyei, Magyar Írók VII. 588., Károlyi önéletírása, I. 190., Manifeste du Prince Rakoczy stb. Basel, 1708., (gr. Apponyi: Hungarica II. 349.), Lambertini: Mémoires du XVIII. siècle, IV. 490., Thaly: Kalászkod, 181.

1708. május 12.

Sajóhidvégről megtekinti a puszta várat (R.-tár I. 122.) s azután megy tovább Tibolddaróc felé.

1708. szeptember 27.

Átutazik Egerből Szerencsre. (R.-tár, I. 161.)

1710. május 5.

Átutazik Atányról (Heves m.) Szerencs felé. (AR. III. 259.)

1710. augusztus 1—2.

Tiszabábolna felől érkezik „táborát szaporítani s a dolgokat rendbe szedni.“ (AR III. 475, 478.) Új megbízó levelet ad Pápai János és Horváth Ferenc követeknek a fényes portához (AR III. 474) s másnap tovább megy Szerencsre.

7. Heves megye.

E megye területén születik meg a „mit kíván a magyar nemzet!“ Egerben, Gyöngyösön fontos ülések, tárgyalások folynak, gyakori itteni táborozásai egyikén pedig hangra kél a „Hej Rákóczi, Bercsényi“ legszebb kuruc nóta. E megyéből, 1705 tavaszán állítja fel az első katonai kórházakat Kassán, Besztercén, Debrecenben, Pápán és Gyöngyösön. (AR. IV. 350., 439.)

Tartózkodási adatok:

1700. XII. (Buda)—Hatvan—Gyöngyös—Verpelét—(Sárospatak).

1704. III. 6—15. (Tokaj—Mezőkövesd)—Maklár—Eger—

III. 15—30. —Gyöngyös—

III. 31—IV. 17. —Eger—(Árokszállás)

VIII. 20—IX. 15. (Szolnok)—Gyöngyös—(Ipolyág).

1705. II. 27. (Nógrád-Kazár)—Pétervásár—Bocs—Eger

II. 28—VI. 18. Eger—(Árokszállás)

VI. 22. Hatvan—(Dány)

X. 8. (Nógrád-Kazár)—Pétervásár—Bocs—Eger

X. 11—12. Eger—Ónod—(Tokaj—Erdély).

1706. III. 8—IV. 22. (Miskolc)—Eger—

IV. 22—23. —Mátraballa—(Kistapolcsány felé)

XI. 4. (Szihalom)—Gyöngyös—(Tófalú)

XI. 10. (Tófalú)—Gyöngyös—Ecséd—(Nógrád-Lőrinci)—

XI. 20. —Pásztó—(Füleke—Rozsnyó felé).

1708. V. 15—VI. 15. (Daróc)—Eger—

VI. 16—17. —Atkár—

VI. 17—18. —Ecséd—(Nógrád-Lőrinci)

VIII. 11—IX. 26. (? a vesztt treneséni csatától)—Eger—
—(Szerencs).

1710. I. 16—17. (Szihalom)—Tófalú—Gyöngyöshalászi—

I. 18—20. —Ecséd—(Nógrád-Kálló)

IV. 4—8. (Jászkisér tábor)—Eger—

IV. 9—11. —Heves—(Kiséri tábor)

V. 4. (Szegei tábor)—Heves—

V. 5. —Átány—(Ónod)

VII. 27—30. (Szolnok)—Sarud—

VII. 30—VIII. 1. —Poroszló—(Tiszabábolna).

Gyöngyös, 1700. december.

Budáról jövet tölti itt nejével a karácsonyi ünnepeket. (Önéletrajz, 116.) Itt értesül, hogy II. Károly spanyol király (1700. nov. 1-én) meghalt.

Az ünnepek után vadászva utaztak tovább Sárospatakra.

1704. március 12—30.

Eger ostromától jön, valószínűleg az ide összehívott gyűlést előkészíteni (AR. I. 80.). Majd visszatér Egert ostromló seregéhez. De 15-én már újból itt van (I. 164.), hogy megnyissa az I. gyöngyösi értekezletet, melyre gr. Széchenyi Pál érseket még február 29-én (I. Miskolc) meghívta.

Az érsekkel 25 pontba foglalva közli, „mit kíván a magyar nemzet”. (Simonyi I. 552., Katona XXXVI. 470., Der malcontente Fürst Rákotzy 39., Eml. 87.) V. ö. Miller II. 116.

Itt ünnepli (márc. 27.) 28. születésnapját, mely egyben a nemzet ünnepnapja volt. A parasztlázadás — európai jelentőségű harccá erősödött. (Katona XXXVI. 445., Simonyi I. 544.)

A tárgyalások nem vezettek eredményre s március 29-én az érsek elutazott, a Fejedelem pedig visszatért Eger ostromához.

1704. augusztus 20—szeptember 15.

Szeged ostromától Szolnokon át jön a II. értekezletre. 28-án megérkezik gr. Széchenyi érsek is, aki előterjesztette háromhónapos fegyverszüneti feltételeit (Katona XXXVI. 480. V. ö. Miller II. 102., Simonyi I. 430—440. és 514., 524.), melyeket Rákóczi szeptember 2-án el is fogadott. (Simonyi I. 514.)

Augusztus 28-án értesíti XII. Károly svéd királyt erdélyi fejedelemmé történt megválasztásáról (Svéd áll. lt. Dipl. Transylv.) s ugyane napon ír a porosz királynak is. (Tört. Tár 1882, 151., Marcali, Regesták, 270.)

Szeptember 1-én a bajor követ kérelmére kökényesdi Vetésy Lászlót küldi a bajor huszárok betanítására. (Fiedler I. 22—23.)

Szeptember 6-án Csernovich Arzén szerb patriárchához írt levelében tiltakozik a szerbek kegyetlenségei ellen. (Eml. 91. és Századok 1868, 610—614. és 1883, 373.)

Szeptember 6-án a kecskemétieknek 2667 sókövet adat az ország pénztárába befizetett 4000 frtéért. (Hornyak IV. 314.) Szeptember közepén serege élén az érsekkel együtt indul Ipolyság felé.

1706. november 4—10.

Szíhalom felül jövet vonul át a pestmegyei Tófalú—Hévízgyörk felé, majd visszafordulva, 8-án ér újból ide s kéri XIV. Lajos francia királyt, mutassa valamely jelét eddigi ígéreteinek. (Fiedler II. 472., Horváth VI. 456. és Századok 1895. 554.) — 10-én indul tovább Ecsédre.

Maklár, 1704. március 6.

Mezőkövesdről érkezik Eger ostromára.

1708. szeptember 2.

Megbünteti a felkelésből elmaradt nemeseket. (R.-tár I. 156—57.)

Eger, 1704. március 6—15.

E nap kezdi el Tokajból hozott közepes ágyúival a belső vár bombázását, melyet gr. Zinzendorf Ferdinánd csász. ezredes védelmezett.

Március 10-én a várvédő rácok kirohanásakor lövik le Gyürky Ádámot, az udvari lovas karabélyosok ezredesét, „drága vérünket, nemzete koronáját“. A fejedelem nagy dísszel temetteti el s özvegye és árváinak a véglesi uradalom felét rendeli. (Századok 1869. 133—4.)

Március 12-én Bihar megye iránti engedelmességre inti a hajdú városokat (Károlyi okl. V. 55—65.) és átmegy Gyöngyösre, majd visszajön s 15-én újból. (AR. I. 80—81.) átmegy az értekezlet megnyitására. Ugyanekkor elrendeli, hogy toborzás útján minden ezredet 1000 emberre egészítsenek ki (V. ö. Károlyi okl. V. 209. és AR. I. (164—5.) és Kiss Albertet, harca egyik előkészítőjét, fegyelmetlensége miatt főbe lövetni akarja. (AR. I. 80.)

1704. március 31—április 17.

A gyöngyösi értekezletről visszatérve, április 1-én jelenik meg előtte gr. Forgách Simon csász. tábornok és borsodi főispán, hogy szolgálatait felajánlja. (Spangár, Magyar Krónika 72., Katona XXXVI. 483., Szalay VI. 159.)

1704. IV. 2-án meghagyja a vármegyéknek, hogy gyűléseiket tábor közelében tartsák. (Károlyi okl. V. 66.)

IV. 7-én nemesi felkelést hirdet. (Károlyi okl. V. 70.)

A vár további ostroma még két hétig tartott, míg április 16-án Zinzerdorf ezredes 8 havi semlegességet fogadott. (Thaly: Bercsenyi III. 132.)

Másnap elindult Árokszállás — a Duna felé. (V. ö. AR. I. 81—83., Hornyik IV. 295.)

1705. február 28—június 18.

A Boes felől érkező fejedelmet a maklári (Szent Miklós) kapunál nagy ünnepséggel fogadja Telekessy István püspök, a papság élén. (Wass György naplója MHH. XXXV. 450. és Schmitt: Agrienses Episc. III. 348.) Március 1-én megvizsgálja a várat s másnap esatlakozásra szólítja a rácokat. (AR. IX. 171—2.)

Március 4-én a postamesterekhez 9 pontú utasítást ad ki a posták szervezetéről. (Nemzetgazd. Szemle 1883, III. Szádeczky, Gazd.-tört. Szemle 1898, 244—7.)

1705. III. 7-én Szalay Pál lovaskapitány helyébe Babocsay Izsákot, a tarcali szőlők inspektorát, a kincstári szőlők inspektorává nevezi ki. (Századok 1874, 127—132., 162.)

1705. III. 21-én Maklár alá hajtattja ménését, hogy sétalovaglásai alatt láthassa. (MHH. XXV. 452. Wass napl.)

Március 11-én nagy fénnel vonul be Des Alleurs comte de Clinchamp francia tábornok, XIV. Lajos ide küldött követe, kit másnap ünnepélyes kihallgatáson fogadva, átveszi tőle a francia király levelét. (MHH. XXXV. 451. Wass György naplója és v. ö. AR. IV. 417.)

A francia követ kíséretéhez tartoztak Le Maire és Damoiseau hadmérnök-tábornok, akikből az utóbbi azonban gr. Forgáchnál maradt Erdélyben, Medgyes ostrománál. (L. AR. IV. 414.)

Március 18-án — gr. Forgách előterjesztésére — megsürgeti az erdélyi felkelést.

Március 27-én ünnepli 29. születésnapját (AR. IV. 424.) s e nap nevezi ki Jánoky Zsigmondot udvari kancellárnak. (Thaly: Bercsenyi III. 516. és Wass György naplója MHH. XXXV. 452.) Áprilisban újból kezdődnek a tárgyalások a gr. Széchenyi érsek vezette béke-biztosokkal. Ez azonban csak a hadifoglyok kicserélését eredményezte. (AR. IV. 457.) A béke ügyében április 25-én kérdést intéz a vármegyékhez (Hornyik IV. 356.) s 28-án közli a biztosokkal, hogy a külföldi hatalmak kezesége nélkül nem köthető béke. (Hist. des revol. II. 325., Simonyi II. 100.) E levél volt Rákóczy utolsó vádlevele I. Lipót ellen, aki néhány nappal később (május 5.) elhunyt.

Az uralkodóváltozás új reményt adott a békére. A nádor titkárá-

val (Jeszenszky István) levelet ír Rákóczinak, melyet azonban felbonthatlanul küld vissza, mert a borítékon csak „méltóságos“-nak címezte őt. (Simonyi II. 138. és 146., Lamberti III. 608., Katona XXXVII. 31., Szalay VI. 239.) Ellenben udvarias levélben üdvözlí az új uralkodót, Józsefet. (Lamberti III. 607., Katona XXXVII. 35., Szalay VI. 242. V. ö. Horváth VI. 383.)

1705. IV. 25-én kérdést intéz a vármegyékhez, tegyen-e előterjesztést a bécsi udvarnál a külső hatalmak kezessége iránt. (Károlyi okl. V. 185—7.)

1705. IV. 29-én Kecskemét dézsmaváltóságát évi 100 aranyban állapítja meg. (Hornik IV. 359.) Ugyanekkor a postamesterek lovai részére „postaréteket“ rendelt kihasítani. (Hornik IV. 360.)

1705. V. 1-én hadi utasítást ad ki. (Lud. Akad. Közl. 1876. Thaly.)

1705. V. 5-én. Átvette Rozsnyai Dávid nagy történeti munkáját. (Századok 1874, 54.)

1705. V. 8-ról kelt és a tiszántúli ref. püspökhöz — hódolata bejelentése után — írt válaszlevele (Zsilinszky IV. 155.): „Micsoda hazafi volnék én, ha nem munkálkodnám hazámnak lelki, testi szabadságán... Kegyelmetek vallásának szabadsága országunknak törvényén fundáltatott“.

1705. V. 14-én. A sárospataki kollégiumot, mely 1687 óta Gyulafehérvárott, Gönczön és Kassán bujdosott, Csécsy János vezetésével visszatelepítette Patakra. (Szinnyei: Magyar Írók II. 223. és Cserei Hist. 459.)

1705. V. 19-én könnyítéseket tesz a sókereskedelem érdekében. (Tört. Tár. 1908, 584—8.)

1705. V. 21-én nagy beszédet mond a conventben a közteherviselésről.

1705. V. 27-én kelt Máramaros megyéhez írt levele alkotmányos érületének fényes bizonyítéka. „Jól tudja ezt a nemes vármegye, hogy a haza közönséges szolgálata és dolga akárminemű intervenenciákban is közönséges cuncursusok nélkül nem effektuáltathatik...“ Károly okl. V. 206., majd VI. 15-én: „Mi tartozunk számot adni az ország dolgai folytatásáról mind Isten s mind Hazánk előtt“. U. o. V. 222.

1705. V. 28-án a porták számát Krasznában 20-ra szállítja le. (Károlyi okl. V. 209.)

1705. VI. 3-án elrendeli, hogy Erdélyben ne írjanak deputatum consiliumot, hanem csak consiliumot. (AR. II. 274.)

1705. VI. 10-én Gödény Pált megbünteti, de nem súlyosan, mert „egy lévén azok közül, akik elsőben fogtak fegyvert, nem akarja szomorítani“. (AR. 219.)

1705. VI. 11-én. A hazai kereskedelem fellendítésére a kereskedőkkel tart a táborban értekezletet, melyre minden város két kereskedőt küldött ki: Erre vonatkozó felhívását V. 13-án adta ki. (Századok 1872, 587.)

Június 15-én a Dunához rendeli Gyula várától Károlyit (v. ö. Szalay VI. 247.), június 18-án pedig (AR. I. 433.) maga is megindul — Árokszálláson át — a solti tábor felé.

1705. október 11—12.

A szécsényi gyűlésből jövet utazik át Ónod—Tokaj felé, Erdélybe készülve. (AR. IX. 239., 255., Szalay VI. 298., Hornyik IV. 379.)

1705. X. 11-én Kecskemétet azzal bünteti, hogy Bottyán ezredét felruházza. (AR. IX. 239., 267.)

1706. március 8—április 22.

A miskolci tanácsulések befejeztével jött át Egerbe. (AR. 478—481. V. ö. Szendrei II. 342.) Ideérkezése napján nyílt meg Huszton az erdélyi országgyűlés, mely a Habsburg háztól való elszakadást és a szövetséghez való csatlakozást mondotta ki (márc. 13.).

Közben változatlanul folytak a tárgyalások a béke ügyében és az előkészületek a háború sikeres folytathatására. „Ők beszélnek, mi cselekedjünk” mondja a fejedelem (Levele márc. 20-án Beresényihez AR. 493.), aki változatlanul ragaszkodik a miskolci békefeltételekhez. (Ápr. 9. AR. I. 513.) Ennek dacára helyesli, hogy Beresényi kéthetes fegyverszünetet kötött (AR. I. 524—5., 528—9., április 13. és 17.) s maga is legodaadóbban törekedett a békére, mert a höchstädti csatavesztés óta nem bízott már a külföldi segítségben. (Eml. 178.)

1706. III. 8-án bosszankodik a tömeges megyei követ fogadtatásáért. (AR. I. 480.)

1706. III. 20-án eltiltja a megyéket attól, hogy magányos nemesnél összegyűlve tartsák üléseiket (AR. I. 414.), majd 23-án a részleges gyűléseiket tiltja el. (U. o. I. 495—9.)

1706. III. 24-én rendeletet intéz Szepeshez a limitáció ügyében. (Századok 1873, 105. V. ö. Rákóczi lt. 1625., 1829. és AR. I. 25., 35.)

1706. IV. 6-án vizsgálatot rendelt 6 török kereskedő ügyében, akiknek a kurucok 3556 r. forint kárt okoztak. (Károlyi okl. V. 442.)

1706. IV. 6-án utasítja Berthótyt, hogy a Szirmai Istvántól nyomtatásra küldött prédikációkról tegyen jelentést és sűrítse a Heliotropum kiszédését. (AR. I. 511.)

1706. IV. 9-én két hontmegyei faluval jutalmazza Jánoky Zsigmond kancellárt. (Mihalik 113.)

1706. IV. 9-én elmondhatta, hogy minden ezredének külön hadbírája van. (AR. I. 519—20.)

1706. IV. 17-én megtagadja a császárias érzelmű Kőszegtől a semlegességet. (AR. I. 527—8.)

Április 22-én — podgyászát is itt hagyva — ment Ballán át Kis-tapolcsány felé. (AR. I. 534.)

Egri munkálkodásáról lásd: Hornyik IV. 389, Mihalik 113, Simonyi II. 571. AR. I. 442., 478—535., Vasárnapi Ujság 1863, 37., Tört. tár 1882, 351., Századok 1874, 255., 274., 1875, 62. A horvátok ügyére: AR. I. 495, 504, 524, 528.

1708. május 15—június 15.

Táborban álló nemesség s a Várból (Rák. tár I. 124) háromszoros ágyúdörgés köszönti a Daróc felől érkező Fejedelmet, aki még április 10-én, Kassáról hirdetett konventet Egerbe. (Rák. tár I. 114.)

Telekessy püspöknél szállt meg és első útja Te Deumra, az öreg templomba vezet; ezután fogadja Blaskovich István alezredest, aki Ocskavtól 5 császári zsákmányolt zászlót hoz. (R. tár I. 124.)

16-án már fogadja a szenátorokat s 18-án a szenátus, 21-én pedig a konvent kezdi meg tanácskozásait. Ezután négy hétig a tanácskozások kötik le idejét. (Az Europ. Fama (1708. LXXVI. 339.) tévesen Kassára teszi e gyűlést).

1708. V. 14-én. Térképvázlatot készít udvari hadai egri táboráról. (R.-tár I. 123.)

1708. V. 17-én jelenlétében Telkessy püspök 10 zászlót szentel fel. (R.-tár I. 124.)

1708. V. 20-án tömegesen fogadja a vármegyei követeket (R.-tár I. 125.)

1708. V. 20-án Csuzy Jakabot egy tallér napidíjjal, saját költségén képezte ki Konstantinápolyban a török nyelvben. (AR. II. 378. Századok 1874, 56., 1894, 905.)

21-én ügyvédekkel rendel az ónodi határozat alapján elfogott túróci urak védelmére, akiket 26-án szabadlábra is helyez.

1708. V. 24-én intézkedik a kapnikbányai bányák műveléséről. (AR. II. 612—3.)

1708. V. 26-án 20.000 vég abaposztót rendel 63.000 magyar frt-ért. (AR. II. 375., 382.)

1708. V. 31-én. Termésaranyat keres dr. Láng részére tinktúra-készítéshez. (AR. II. 271.)

Június 3-án felveszi a Nemesi Társaságba (l. Kolozsvár és Krakován) Bercsényi 19 éves fiát: Lászlót, aki fél évszázaddal később, 1758. márc. 19-én lesz Franciaország marsallja.

Június 4-én villámcsapás éri a kancellária sátorát s az ekkor megsérült Rajmannus kancellista gyógyításáról maga gondoskodik. (R. tár I. 132.)

Június 5-én elrendeli, hogy a megyék egyenlően adózzanak, 9-én befejeződnek a konvent, 12-én a szenátus és 13-án a közigazdasági tanács ülései. (Beniczky: 123—136, Esterházy 191—4.)

1708. VI. 8-án Kray Jakabot buzdítja, taníttassa fiát a mérnökségre s örült mennyiségtani dolgozatai láttának. (AR. II. 390.)

Június 14-én tábori szemlét tart, utána misét hallgat s ekkor az ősz Telkessy püspök az oltár előtt megáldja.

Június 15-én pedig 10.000 emberrel megindul a Vág felé. (AR. II. 402.)

1708. augusztus 11—szeptember 26.

A vesztett trencsényi csata után jön vissza, hogy seregét rendezze. 12-én misét hallgat s kihallgatásokat ad. (Beniczky 151.) A dolgok

„reparálásán“ gondolkodik s azon, hogy télire bemehessen Erdélybe. (Károlyihoz, aug. 11. AR. II. 299—300.)

Szomorúan veszi a hírt a franciák Oudenarde-i (július 11.) vereségéről. (Vetésy jel. Fontainebleauból, július 18. Fiedler I. 100, AR. 20., 23.) Ezt követi a cáρ golowczyn-i (július 15.) vereségének híre (XII. Károly svéd királytól) s ugyanekkor jő az orosz követ is: Jemelian Ukrainzev, aki elé augusztus 19-én három karabélyos század és 200 lovas-gránátossal küldi embe-reit Sajó-Németibe. Ugyanekkor rendeli Palocsaynak, hogy Tökölit (Tekeli János szerb ezredes), kit Sarkadnál fogtak el, hozza Egerbe. (V. ö. AR. III. 605.) Lásd Márki: Sarkad tört. 57—59.

Másnap volt az ünnepies fogadtatás, amikor a követ bemutatta megbízólevelét s közölte, hogy ura a legnagyobb jóindulattal van a magyarok ügye iránt. (Beniczky aug. 19—20., 153—4., Teleki 205.)

1708. VIII. 15-én a beregi Tarpát hajduvárosi szabadsággal jutalmazza. (Lehoczy, Bereg. III. 759., Thaly, Bercsényi II. 475.)

22-én ülésre hívja ide szeptember 5-ére a szenátorokat (AR. II. 304.), majd 24-én Des Alleurs francia követet fogadja.

Ekkor ad engedélyt Mikes Mihály tábornoknak, hogy Moldvából bemenjen Brassó vidékére az ellenséget háborgatni. (Károlyi lt.) Rövidesen megjön az első árulás híre is: augusztus 28-án Ocskay László megadja magát Pereszlénynél gr. Pálffy-nak s labanc lett. (De ezrede viasszaszökött a Fejedelemhez.) (Thaly: Ocskay, I. 255—301.) Vasraverve hozzák Révay Gáspárt, ki háromnapi ostrom után feladta (augusztus 25-én) Nyitra várát. „Mutata rerum facies“ — sóhajta a Fejedelem. (Szept. 1. AR. II. 310.)

A táborban pedig megszületik a legszebb kuruc nóta: „Hejh Rákóczi, Bercsényi, Vitéz magyarok vezéri...“ (Erről bővebben: Thaly: Adalékok, II. 208—246., Figyelő, XIX. 396., Etnográfia, 1905. 237.)

A tábornokok újra esküsznek (Bottyán: „Nem elég már az Isten úgy segéljen, erősebben esküdünk!“) s a Fejedelem pedig szeptember 3-án szemlét tart Maklár-on a felkelt nemesség hadain (AR. II. 312.), amikor is gyújtó hatású beszédet intéz hozzájuk. Ekkor kapja Berthóti tábornoktól azt a 11 zászlót, amit a palocsai csatában zsákmányoltak. (Beniczky, 156.)

1708. IX. 2-án segítkezik a titkos levéltár rendezésében. (Ben. napl.)

1708. IX. 8-án szabad kereskedést biztosít a felkelő sziléziaiaknak. (AR. II. 317.)

1708. IX. 15-én huszti jobbágyait róka- és nyestbőrök szállítására kötelezi. (AR. II. 619.)

1708. IX. 17-én. A papok ellen emelt panaszok megvizsgálásával — Kürtössy András esztergomi prépost javaslatára — br. Pongrácz Imre c. püspök, esztergomi vikáriust bízta meg. (AR. II. 328.)

1708. IX. 24-én Révai Gáspár pörében — mely az első per volt

Kajaly Pál generális auditor előtt — részleges utasítást ad az eddigi szabálytalanságokról s a revízió fontosságáról. (AR. I. 344.)

Szeptember 8-án értesül Béri Balogh Ádám kölesdi (szept. 2. Tolna m.) győzelméről (AR. II. 314., 316.), éppen jókor, mert már 6-án megkezdődtek a szenátus tanácskozásai, 25-éig 15 ülést tartva. (Beniczky, 157—161.) A tanácskozás főként az erdélyi ügy, a hadviselés s a pénzügyekről folyt. (AR. II. 318—324., VI. 72—74.) Az orosz javaslatokkal nem foglalkoztak, mert az orosz követ még szeptember 10-én hirtelen meghalt. A Fejedelem 13-án nagy dísszel temetteté el a gör. kel. templomba. (AR. II. 323.) Szeptember 22-én a cár sógora: Kurakin Boris herceg érkezik Egerbe. (AR. II. 338., Beniczky, 160., Russisches Archiv, 1871. 623.) Ugyanekkor kapja Urbich Péter báró, bécsi orosz követ levelét, mely a béke reményének megsemmisülését jelentette. Hazaküldte a szenátorokat (AR. 335—341.) s 26-án délelőtt karabélyos ezredével maga is útrakelt Szerencs felé. (Beniczky, 161.)

Útját Bezerédj árulásának híre keserítette. „Kardját német hússal etette, mégis eladta a szép hazát!” (AR. II. 249., 327—328. és Thaly: Adalékok, II. 184.)

1710. április 4—8.

Orvosai sürgetésére „feredőzni” jön a jászkiséri táborból, hogy legalább 6 fürdővel téli hurutjától szabaduljon. (AR. III. 88.) Még eznap ír Keresztély sachsen-zeitz herceg esztergomi primásnak, kitől a béke ügyének megbeszélésére személyes találkozót kér. (Arch. öst. Gesch. XLIV. 497—8.)

Elküldi a hágai tárgyalásokra Brennert a francia, Klementet az angol és holland miniszterek mellé. (AR. III. 90—93., 102. és Arch. östr. Gesch. XLIV. 498—500.)

1710. IV. 5-én, mivel Borsod megye a reá kivetett közterheket nem szolgáltatta be, elrendelte, hogy magán az alispánon kezdődjék a végrehajtás, mert „a Haza közszükséglete előbbre való a magánérdeknél”. (AR. III. 391.)

1710. IV. 8-án kiküldi Korponay Jánost a hűtlenek vagyonának elkobzására, de figyelmezteti, hogy a javakat műveltesse, mert hanyagságból eredő kárért felelős lesz. (AR. III. 398.)

Április 8-án abbahagyja a fürdőzést és visszatér a jászkiséri táborba.

Pétervásár, 1705. február 27 és október 8-a körül, továbbá

1708. augusztus 10.

Átutazik Nógrád-Kazárról jövet Bócs—Eger felé.

Bócs, 1705. február 27. és október 8-a körül, továbbá

1708. augusztus 10.

Átutazik Pétervásárról jövet Eger felé.

Hatvan, 1705. június 22.

Egerből jövet halad seregével a dányi tó (Pest m.) felé. (AR. I. 434.)

Valószínűleg erre (a postaúton) utazott 1700. decemberében is feleségével Budáról Gyöngyösrre.

Verpelét, 1700. december.

Az itt átvető postaúton viszi feleségét Gyöngyösről Sárospatakra.

Mátraballa, 1706. április 22—23.

Egerből könnyű szerrel, poggyász nélkül utazva Kistapolcsány felé, itt éjszakázik és ír Beresényinek. (AR. I. 535.)

Ecséd, 1706. november 10.

Gyöngyös felől jövet a nógrádmegyei Lőrincibe megy. (AR. IX. 319. Bezerédj lev.)

1708. június 17—18.

Atkár felől lassan halad hadaival a Vág felé, várva követeli jelentését. Itt értesül, hogy a pestis pusztítja az ellenséget. (R. tár I. 137., AR. II. 278—80., 614.) Másnap Lőrincibe megy.

1710. január 18—20.

Itt egyesül Károlyi csapataival (Beniczky, 228.) és „Istenre bízva vállalkozását“, átvonul Nógrád-Kállóra.

Pásztó, 1706. november 20.

Nógrád-Lőrinciből utazik Fülek felé, a rozsnyói tanácsulésekre.

Atkár, 1708. június 16—17.

Egerből jövet másfél napot tölt itt s azután megy Ecsédre. (R. tár. I. 136—7., AR. II. 613.) 17-én feleslegesnek nyilvánítja az erdélyi tüzéség szervezését (AR. 614.) s ezért a mármarosi kénbányák jövedelmét másra rendeli és Kismarjai Albertre bízva a mármarosi bődöskőbányákat. (Vö. AR. II. 612—4.)

Tófalu, 1710. január 16—17.

Szihalmiból jövet itt megpihenteti csapatait, maga pedig „egy dicsőséges kunyhóban rostokol“ (AR. III. 6. Beniczky, 228.), tüzéségére, továbbá az Érsekújvárba rendelt Perényi és Somogyira várakozva. 17-én átmegy Gyöngyöshalásziába.

Gyöngyöshalászi, 1710. január 17.

Tófaluból jövet vonul át Ecsédre. (Beniczky, 228., AR. III. 6.)

Heves, 1710. április 9—11.

Egerből visszatérőben a jászkiséri táborba, 9-én itt találkozik Potockij kievi palatinussal, kitől a lengyel önkéntesek felesketését kívánja. Egy gunyhóban tárgyal vele, amikor a Kecskemét felől jövő lengyelek megérkeznek s elhalmozzák panaszaikkal. Most már előttük is kihirdeti kívánságát s azután megy tovább a táborba. (AR. III. 93.)

1710. május 4.

A szegi táborból Munkácsra igyekezve, itt találkozik a tiszántúli hadakkal érkező Károlyival. (AR. III. 107—8.) Másnap Átányba megy, magával vive Károlyit.

Átány, 1710. május 5.

Innen kelt levelével Esterházy Antalra ruhazza a szegi tábor parancsnokságát. (AR. III. 253—7.) Ugyanekkor látja el utasításokkal Török András udvari almaréchalt is. (U. o. 257—9.) Útját Ónod felé folytatja.

Sarud, 1710. július 27—30.

A Szolnokról jövő Fejedelem este érkezik ide, egy nap alatt kb. 60 km utat téve meg. (AR. III. 140., 466., Arch. oestr. Gesch. XLIV. 503.) Rögtön ír Szieniavszka hercegnének: „a pestis irtózatosan pusztítja az országot“ (u. o. XLIV. 504.), mely Isten ostora végső veszedelembé juttatja hazáját. (AR. III. 295.)

30-án átmegy Poroszlóra.

Poroszló, 1710. július 30—augusztus 1.

Sarudról jövet itt helyezi el betegeit (AR. III. 463.) s augusztus 1-én Charrière ezredével tovább megy Tiszabábolna felé. (AR. III. 143. és 472.)

Itt tartózkodása alatt — július 31-én — beszéli le Bercsényit arról, hogy gr. Dugeth Zsigmondné halálával a kuruc kinestárra szállt Homonnát megvegye. Mert, „ha tízszer annyit ad érte, mint más, Rákóczit kivéve senki sem fogja elhinni, hogy nem ingyen jutott hozzá“. (AR. III. 144.)

Horváth Károly.

A bekettfalvi Mórocz-család története.

(Az Esterházy és Széchenyi családok anyai ősei.)

A bekettfalvi Mórocz-család genealógiája ezidáig meglehetősen tisztázatlan volt, pedig e család mindenképen megérdemli, hogy végigtekintsünk történetén. Ugyanis a Móroczok három évszázadon át magasállású katonai és polgári funkcionáriusokat, alnádort, alországbírókat, altábornagyot, huszár- és törzstiszteket, tanácsosokat, alispánokat, stb. adtak a hazának, tagjai pedig legelső családainkkal házasodván, a fiágon kihalt Mórocz-vért mai napig számtalan elágazásban fenntartották. Hogy csak a nevesebbeket elősoroljam, megemlítem a Széchenyi, Esterházy, Batthyány, Pálffy, Zichy, Révay, Keglevich, Pejachevich, Stahremberg, Cavriani, Breuner, Lopresti, Thun, Crenville, Paar, Csáky, Viczay, Ebergényi, Festetich, Sándor, Metternich, Schmidegg, Pethő, Skerlecz, Széchen, Erdődy, Stampfer, Kufstein, Forgách, Desfours, Mesmil, Hoyos, Wurmbrand, Parry, Romana, Andrássy, Somssich, Apponyi, Pallavicini, Kesselstein, Wimpffen, Aerenthal, stb., stb. családokat, amelyek révén ismét számtalan családba ágazott el a Móroczok vére.

A Mórocz-család történetét ízről-ízre nyomon követnem minden fáradozás ellenére sem sikerült. Miután a Mórocz (Móricz) név a legrégebbi időkben is már gyakran használt személynév volt, ez maga nem elég támpont. A Mórocz név nemcsak mint keresztnév szerepel okmányainkon, hanem mint vezetéknév is. Így 1242-ben Morouchai Ábrahám comes és testvére, Miklós (Fejér, Cod. Dipl. IV. 1. 256.), akik közül Ábrahám 1265-ben szerepel utoljára. (U. o. IV. 3. 274.) 1295-ben Mórocz Eustach (u. o. VII. 2. 185. és VI. 1. 397.), 1417-ben pedig Mórocz Péter jön elő. (U. o. X. 5. 833.) A XIV. században (Sopron vármegyében) Mórocz (Márcz) nevű helységre is akadunk, mely, a mai napig meglévő helységben a Szent Péter-ről nevezett prépostság volt, amely a Szent Ágoston-rendieké volt (Századok. 1900, 434. és Csánki: Magyarország tört. földrajza, III. 621. és Turul, VIII. 160, 179, 190.), de még Mórocz várra (Fejér, Cod. Dipl. IX. 3. 666.) és Mórocza vármegyére is (u. o. IX. 6. 287.), mely Zágráb és Varasd vármegyék közt feküdt. Lehoczky a Mórocz-család tárgyalásánál említi Mórocz fiát, Jánost, aki 1414-ben Zsigmond császárt és királyt Konstanzba kísérte, János fia, Jakab pedig 1456-ban testvéreivel nemesítették. Ezek utódai magukat a vasvármegyei Medgyesről és a pozsonyvármegyei Karcáról nevezték. (Lehoczky: Stemmatoogr., II. 242.) Ehhez még azt is sikerült megtalálnom, hogy az első ízen álló Mórocznak atyja László volt. Tény az, hogy a Móroczkaresát bíró Móroczkaresayak a XVI. század folyamán nagy szerepet vittek, még inkább a medgyesi Móroczok, akik ezidőben már régóta „magnificus” címmel szerepelnek. (Leleszi konvent mutatói.) Azonban összeköttetésüket a bekettfalvi Mórocz-családdal kimutatni nem lehet, éppúgy, mint a zalavármegyei, boldogasszony-őrsi Móroczokkal, akik közt pedig 1563-ban egy Ersi (Örsy) aliter

Mórocz Péter is előfordul. (Zalavári konv., 1549. 905. 1563. 1213. 1554. 1553.)

Ugyanis a beketfalvi Mórocz-család hiteles és nyomonkísérhető genealógiája ott kezdődik, hogy beketfalvi Mórocz Antal apjával, Péterrel együtt 1572 június 25-én armalist kap, melyet Pozsony vármegye 1576 május 21-én hirdet ki. Az armalis kimondja, hogy az impetratorok „e statu et conditione civili, seu ignobili, in qua hac tenus perstitisse dicuntur“ nemesíttetnek. (Nemz. Múz. armalisai, 1572 június 25.) Az armalis Móroczékat már „de Bekedffalwa“ praedicatummal illeti, tehát megdől az a feltevés, hogy a Móroczok akkor kerültek volna Beketfalvára — amely azelőtt, még 1553-ban is, királyi birtok volt —, amikor 1578-ban Mórocz Antal és gyermekei megvették Rudolf engedélyével bodófalvi földjeikért és 50 fl. készpénzért beketfalvi Nazuff Andrástól annak ottani udvarházát és egy telkét. (Szabó: A Széchenyi-család tört., I. 427.) Így tehát az első hiteles birtoklási nyom: Bodófalva. Bodófalvát ősi idők óta kisebb nemesek birtokolták. Így pl. 1444-ben Bodófalvi Bartak fia, Benedek, és testvére, Lőrinc, kötnek egyezséget a szomszédos birtokokkal. (Báró Jeszenák-családi lt. töredékek a XVII. századból; elench.) Azonban Móroczokat csak az Alsó-Csallóközben fekvő Beketfalván találunk; Beketfalva lett a Mórocz-család ősi fészke, itt bírták századokon át megerősített várkastélyukat, melyet még Bél Mátyás említ, amelynek azonban ma már csak maradványai vannak meg és ezek is teljesen átalakítva. A legújabb időkig a Pálffy-szeniorátusnak volt itt birtoka. (Borovszky: Pozsony vm. monogr., 32.) Az armalis röviden a következőképen írja le a Mórocz-család címerét: Kékkel és vörössel vágott paizsban, zöld hármashalmon, felemelt jobb lábában golyót tartó daru; sisakdísz: a paizsbeli daru; takarók: kék-arany, veres-ezüst. Ezt, az armalisban lefestett címert találtam valamennyi Mórocz-pecséten is, amely címerhez 5, 7, 9 ágú és akanthuslevelű koronákat találtak a család tagjai.

A címerlevelet nyert Péternek két gyermekéről tudunk. Az egyik Pál, a másik Antal. Mindketten mint Pozsony vármegye szolgabírái fungálnak, amidőn 1583-ban gróf Pálffy Miklós Mérey Imrét, Illésházy Istvánt és nejét, és Dietrichstein Miksát és nejét idézteti meg Móroczék által a pilisi apátság ellen elkövetett hatalmaskodásért. Ezek nyomban intézkednek is, Mérey Imrét Bognár Gergely, Illésházy Istvánt és Pálffy Katalint pedig Meszes Mihály útján idézve meg. (Békefi: Ciszterci apátságok tört., I. 64. 65.) Valószínűleg Páltól és a Molnár-családból származó nejétől ered a Pozsony vármegyében élt nemes Mórocz-család, amely később a Farkas nevet vette fel; ezt a családot azonban, mely nem tartozik a Móroczok beketfalvi ágához, nem szándéksom e helyen tárgyalni. A beketfalvi ág Antaltól származik. Antal ugyanis — ki utóbb, 1591. után (Radvánszky—Závodszy: A Héderváry-cs. oklt., II. 208.) Pozsony vármegyének alispánja is lett —, elvette galánthai Bessenyey Tamás leányát, Annát (Bessenyey-család iratai), Esterházy Benedekné Bessenyey Ilona nővérét (amely, a gróf Esterházy-család zólyomi ágának levéltárából [genealógiai fasciculus] vett adatot másutt nem találjuk fel-

jegyezve). A Bessenyei-család ősi birtoka Galántha volt, mely több híressé vált család emelkedését segítette elő, mint pl. a galánthai Esterházy, galánthai Balogh és galánthai Fekete grófi családokét. Galántha azonban nem maradt a Mórocz-gyermekek kezén, mert özvegy anyjuk ottani kúriájukat és földjeiket röviddel férje halála után eladta sógorának, Bakách Farkasnak, (Eszk. kpt., 1603, Lib. 10. fol. 866.) Antalnak 1603. körül bekövetkezett haláláig négy gyermeke született, akik már 1578-ban is életben voltak. Ezek: Farkas, Anna, Katalin, nemes Alföldy Mihályné (Eszk. Lib. 10. A. 1603. fol. 866. és Lib. 8. A. 1590. fol. 158. és Zsuzsanna. (Szabó: Széchenyi-család tört., I. 427.)

A Mórocz-családot Farkas terjesztette tovább. Ő emelkedett a család tagjai közül a legmagasabbra, mert alnádori méltóságot nyert. 1622. évben az országgyűlés által a győri biztosság tagjává lett választva. (1622 : 50. t.-c.) Ő is Pozsony vármegye alispánja lesz 1624-ben. (Kithonich: Directio method. (a századokon át közkézen forgó, jogi eljárások schémáját magában foglaló kézikönyv), M. T. Akad. könyvtára, Régi magy. ir. 504., erre vonatkozó egykorú jegyzetekkel és Radvánszky—Žávodszky: Héderváry-oklt., II. 228. és Borovszky: Pozsony vm. monogr., 693.) Pozsony vármegye ügyeit intézi majd egy évtizedig (Lehoczy: Stemmatogr., I. 203., Békefi: Ciszterci apátságok tört., II. 68.), nemesak mint alispán, hanem mint vármegyéjének követe is. (Lehoczy: Stemmatogr., I. 202.) Mint ilyen szerepel már az 1637—38-i országgyűlésen is. (Századok. 1885, 229.) 1636-ban a rozsonyi magy. kir. udvari kamara tanácsosa (kamárás), 1637-ben pedig alországbíró lesz. (Századok : 1885, 229) és viseli e tisztséget 1642-n túlig. (Nemz. Múz. T. A., 1642.) 1649-ben mentetik fel az országgyűlés által a számadás alól. (1649 : 74. t.-c.) Nagy Iván szerint ezután lesz csak alnádor, mások szerint már 1622-től az volt és ekkor válik meg e tisztségétől. (Borovszky: Pozsony vm. monogr., 693.) Az előbbi állítást fogadhatjuk el, annál is inkább, mert birtokomban van a Mórocz-családdal rokonság révén Mórocz Farkas arcképe, Widenman Éliás metszete után, melyen a következő felirat: „Wolffgangus Mórocz de Bekethfalva, S. C. Rr. M. Cam. Hung. Consiliarius, et Regn. Hung. Vice Palatinus Anno 1647. Még azt jegyezhetjük meg, hogy alnádorrá választásánál nem csekély szerepet játszott báró Amade Lénárd előbbeni alnádor, Farkas ipja is. (Nemz. Múz. A. T. 1641.)

Farkas jó gazda volt, igyekezett birtokait szaporítani. 1624-ben nádori adományban kapja báró Istvánffy Miklós magvaszakadása folytán ennek pozsonyvármegyei, grenai birtokát. (Eszk. kpt. caps. 1. fasc. 8. No. 24., 27., 28., 29.) 1640-ben pedig Igrám pozsonyvármegyei helységet szerezte meg báró Amade Lénárd alnádorral zálogjogon. (E helység ugyan 1647-ben ismét az Erdődyeké.) (Borovszky: Pozsony vm. monogr., 72.) Megbízható és tekintélyes barátnak ismerjük; pl. 1630-ban Vizkelethy János elsősorban őt választja végrendelete végrehajtójául. (Nagyszomb. tábla, 3249.) Másik példa erre, hogy gróf Pálffy János — ki Mórocz Farkasnak a Kerekesei révén rokona volt —, saját bevallása szerint „eleget mesterkedett,

hogy a hatalmas rokont, gróf Pálffy István pozsonyi főispánt, értesítse nagy káráról és szükségleteiről“. De hiába. Végre gróf Pálffy István legbizalmasabb jóbarátját, Mórocz Farkast kérte fel, hogy közölje vele az ügyet. (Jedlicska P.: A gróf Pálffyok okmányai és életrajzai, 304., 334., 364., 376., 384., 315.) Buzgó katolikus is volt. Az 1637—38-i országgyűlésen az evangélikus rendek vallási sérelmeik orvoslása előtt nem akartak tárgyalásokba bocsátkozni. E körül heves vita támadt, majd a sérelmek összeállítására bizottságot alakítottak. Farkas ebben a bizottságban katolikus részről nagy szerepet játszott. (Századok : 1885, 229.) Pázmány Péterrel is szoros nexusban, levelezésben állott. Hogy válásának energikus kezű védője volt, mutatja az a levele is, melyet 1628. június 26-án ír Pázmány hercegprímásnak és amelyben tudósítja, hogy a léghi (Pozsony vm.) prédikátort elfogták, de meg kellett kötözni, vasra verni, mert nem adta meg magát. Úgyes észjárására vall, hogy e levél végén hozzáteszi, hogy tisztában van azzal, hogy a prímás talán nem fogadja örömmel e hírt. Bocsánatot is kér, ha importunus írásával, de mentetgetőzik, hogy nem mulaszthatja el. (Tört. Tár, 1895, 125.) Arcképe megtalálható Ortelius: Kriegsempörung. II. kötetében.

Neje, kivel már 1630-ban együtt szerepel, (isépi) Kalmár, Lehoczky szerint helytelenül Kálmán, Zsófia volt. (Pozsony vm. jzókvei, 1630, 283.) Utoljára 1663-ban szerepel, amikor is a komárom-vármegyei Isép faluban bírt kúriáját és földjeit bátyjának, Kalmár Ferencnek adja 40 évre zálogba. (Cancell., Kamarási táblák, No. 22., mellékletek, ugyanitt a Kalmár-család nemességére és címerére vonatkozó okmányok.) Tőle született fia: István.

Fia, István, Pozsony vármegyéjénél kezdte szolgálatát, 1647-ben már alispán és követ. (Nagy Iván és Borovszky: Pozsony vm. monogr., 693.) De már 1645 október 29-én arra kéri levelében gróf Pálffy István pozsonyi főispánt, hogy csak Mórocz Istvánt kandidatelja az alispáni székre, mert „törvényben jártas és nem érsek uram jelöltje, és máskülönben is megfelelne a hivatalnak és főispánnak is“. Egyéb mellékes jelöltek az elispáni székre: báró Nyáry Bernát, Chernel György, Bálintffy Bazil és Klobusiczky Endre. (Jedlicska P.: Gróf Pálffyok okmányai és élete, 410. és Lehoczky: Stemmatochr., I. 203.) Közben, 1651-ben, mint a kir. tábla esk. ülnöke szerepel. (Szent Benedek-rend tört., V. 431.) 1655-ben a harmincadok vizsgálatára kiküldött országgyűlési biztos. (1655 : 100. t.-c.) A pozsonyi kir. udv. kamara tanácsosa. Pályafutása akkor kulminál, amidőn 1659-ben alországbíró lesz, amely tisztséget 1622-ig viseli. Emellett azonban a pozsonyi alispánságot is megtartja. (Szent Benedek-r. tört., V. 441.) Egész élete végéig vezeti Pozsony vármegye alispánjaként megyéjének ügyeit. (Kithonich: Directio Method., M. T. Akad. kvtárában, Régi magy. ir., 504.; erre vonatkozó egykorú jegyzetekkel.) (1622 : 37. t.-c. és Komárom vmei. tört. és rég. füz. 1902, és Nemz. Múz. T. A. 1662, és Szerémi: Emlékek a báró és nemes Majthényiak ltarából, 205. és Cancell. concept. Expedit., 1689, július 20, No. 312, és július 26. No. 325.)

Ki kell emelnünk Istvánnál, hogy fölötte aulikus érzelmű ember volt. Mint ilyen, tagja volt annak a pozsonyi vérbírósnak, amely a Wesselényi-féle összeesküvésben való részességgel vádolt több mint 200 hazafi ügyében ítéltkezett. (Pauler: Wesselényi F. összeesküvése, II. 261.) István értett ahhoz, hogy az embereket a maga ügye számára megnyerje, és mindig tudta, hogy hol mi haszonra számíthat. Nagy birtokszerzeményeivel biztosította a saját tekintélyét és utódai fényét. Már 1635-ben királyi adományt kap Laky Istvánnal Pajor János halála után annak két komáromvármegyei birtokára: Pathra és Tagyosra. Vida Simon és Csuzy Gáspár ellentmondanak ugyan, mindazonáltal még abban az évben mindketten beiktattatnak. (Nagy Iván és Fényes: Komárom vm. 132, 195. és Borovszky: Komárom vm. monogr., 93, 95. és Komárom vmei tört. és rég. füz. 1902.) 1676-ban Zavar helységbeli birtokát Pozsony vármegye Mórocz István alispánnak, itteni házát pedig gróf Pálffy Miklós főispánnak ajánlodekkozza. (Borovszky: Pozsony vm. monogr., 129.) 1659-ben Barbély-Dienesdy Mátyás végrendeletében házát a jóindulata miatt közszereketben álló Istvánra hagyja, aki ezt aztán át is veszi. (Szent Benedek-rend. tört., V. 426.) Még 1632-ben Beketfalván 3 lakott és 12 lakatlan jobbágytelket, 15 ekényi szántóföldet, „Bekeföldét“, szerzi meg gróf Pálffy Istvántól. (Esztt. kápt. caps. 6. fasc. 3. No. 14.) De legjellemzőbb birtokainak nagyságára, hogy midőn halála után gyermekei megosztottnak a 20 faluban fekvő atyai birtokokon, azt 96.552 fl-ra becsülik, amelyből az ősi — bár ez is megnagyobbított — beketfalvi csak 10.000 fl-ot tesz ki. (Táblai oszt. fons 15. No. 487.) (Cancell. Expedit, 1635 március 30. No. 128.) Kortársai nagyrabecsülték és keresték barátságát. Midőn 1653 június 1-én (pünkösöd reggelén) Serényi Andrásné gr. Esterházy „Mancsá“-nak leánya születik, őt kéri fel keresztapául, keresztanyának pedig gr. Esterházy Ferencné. (Új MaMgyar Múzeum, 1859, I. 360.)

István háromszor nősült. Első neje alszászi és magyarbéli Vitály Erzsébet volt, Vitály István pozsonyvármegyei alispán húga és a személynök Vitály unokahúga. Neje révén — ki különben Vitály János és pókatelki Zomor Erzsébet leánya volt — sógorságba került a Győry, báró Bosnyák, Orosz és Kerekes családokkal. Neje 1641-ben még él és vele együtt osztozkodik fentemlített rokonaival. (Neo-Reg. A. fasc. 1682. No. 20., gróf Széchenyi-es. lt., VI. kötet, 4. szám.)

Második neje várkonyi és bőösi Amade Zsuzsanna grófnő volt. (Az Amadek már ekkor is, tehát még csupán a bárói diploma birtokában, mint grófok szerepelnek. Erre vonatkozólag I. br. Radvánszky: Magy. családélet, III. 317. okmánytár, Karácsonyi: A Szent Ferenc-rend tört., II. 526., gr. Széchenyi-esal. lt. IV. kötet, 4. sz., a Mórocz-testvérek 1683 máj. 24. osztályos levele, Reviczky: A vágújhelyi prépostság tört. 106., Dongó—Gyárfás: Adalékok Zemplén vm. tört., IV. 264. után beillesztett Dohy-féle családfa.) Ennek atyja Amade Lénárd alnádor, orsz. pénztárnok volt, anyja pedig szentgyörgyi Kerekes Éva, vagy Geczely Orsolya volt. (Nemz. Muz. T. A. 1641. és Lehoczky: Stemmatochr. II. „Mórocz“.) Ezen házassága révén közvetlen sógorságba jutott a gr. Esterházy-, gr. Zichy-, Récesey-,

gr. Forgách-családokkal. István második nejét 1640—45 között vehette el, de először csak 1657-ben szerepelnek együtt. (Esztk. kpt. 1657. caps. 34. fasc. 1. No. 4., 1673. caps. 33. fasc. 6. No. 31., 1635. caps. 63. fasc. 4. No. 42.)

Azonban második neje is elhalálozott. A pozsonyi franciskánus páterekhez temették el, ahova utóbb férje tetemei is kerültek. (Gr. Széchenyi csal. lt. VI. kötet, 4.) István harmadszor is megnősült. Elvette szentgyörgyi Kerekes András, kir. személynök, alorshágbíró és gr. Héderváry Anna leányát, Krisztinát. (A Gyovad-nemzetségbeli Kerekesházi báró és Kereki nemes Kerekes-családból Kerekes János királyi személynök 1619-ben megkapta királyi adományban a 9 faluban fekvő szentgyörgyi uradalmat a várkastéllyal [ez a középkorban a Szentgyörgyi és Bazini grófoké volt]. Utódai négy generáción át — míg e birtok a kezükben volt — innen írták praedicatumukat. Az 1700-as évek második fele óta nem használták többé a Kerekések ezt a zelőnevet.) (Karácsonyi: Magy. nemzetségek a XIV. század közepéig, II. 91—92., gr. Zichy-ltár: I. 600., Orsz. Ltár Neo-Reg. A. fasc. 600. No. 13.) Ezen a révena Nagylessenyey-, báró Török-, Palugyay-, gróf Amade-, Thuróczy-, gróf Pongrácz-, gróf Andrassy-, báró Sándor- és Némethy-családokkal került sógorságba. Az esküvő 1673 táján mehetett végbe; először 1675-ben szerepelnek, mint házastársak. (Cancell. expedit. 1675 ápr. 24. No. 189. és 1676 aug. 12. No. 310.) (István harmadik nejével többszörösen is sógorság-rokonságban állt. Így Kerekes Krisztina testvérbátyjának, Kerekes Mihálynak első neje, gr. Amade Anna volt, Mórocz Istvánné gr. Amade Zsuzsa testvéreinek, gr. Amade János esallóközi főkapitánynak és gr. Esterházy Judithnak leánya. Mórocz Istvánné Kerekes Krisztina atyja, Kerekes András pedig először gr. Amade Erzsébetet vette el.)

István e hamadik házassága nem volt szerelmi házasság. Ugyanis nejének családí körülményei túrheterlenek voltak. Kerekes András halála után ennek fiúgyermekai, kik messze földön híresek voltak erőszakos, féktelen természetük miatt, annyira rosszul bántak hugaikkal, hogy nem átalották őket még megöléssel is fenyegetni. Így megérthetjük, miért nyújtotta kezét Kerekes Krisztina a nála jóval idősebb hatgyermekes özvegyembernek, Mórocz Istvánnak, aki számára a szabadulást jelentette. István vele élt 1683-ban bekövetkezett haláláig. (Magyar levelestár, II., Hölgyvek levelei 322—23. és Esztk. kpt. caps. 44. fasc. 10. No. 11., gr. Széchenyi csal. lt. VI. kötet, 4. szám.)

István gyermekei közül Lénárd, Ferenc és Krisztina gr. Amade Zsuzsától, a többi Kerekes Krisztinától született. (Nagyszomb. t. fasc. 40. No. 565. Esztk. kpt. 1699. caps. 54. fasc. 12. No. 59. és gr. Széchenyi-csal. lt. genealógiákat tart. fasciculus.)

István legidősebb fia Lénárd volt. Miként dedatyja, nagyatyja, atyja, testvére, úgy ő is alispánja lett Pozsony vármegyének és pedig 1693 május 35-én. (Lehoczy: Stemmatogr. I. 203.) Lénárddal kapcsolatban elsősorban házasságáról kell megemlékeznünk. Ugyanis neje szentgyörgyi Kerekes Anna volt, Kerekes András királyi személynök, alorshágbíró és gr. Héderváry Anna leg-

fiatalabb leánya. Ez pedig nem volt más, mint — mostohaanyjának testvérhúga, mert atyjának, Mórocz István alországbírónak harmadik neje, Kerekes Krisztina és Lénárd neje, Kerekes Anna édestestvérek voltak. Így történt meg az a fureskaság, hogy Lénárd saját édesatyjának lett a sógora és mostoha nagyapja egyúttal apósa is volt. Ez az érdekes esküvő 1673-ban lett megtartva. Előzőleg azonban III. Ferdinánd külön engedélye szükségeltetett, mert Lénárd és Kerekes Anna negyedfokú (nem a mai közértelemben!) unokatestvérek voltak, de ez is kikötötte, hogy a szükséges egyházi diszpenzációt a hercegprimástól szerezzék meg. (Lib. Reg. XV. 524—25.)

Lénárdnak életében sok baja volt. Pedig jólelkű ember volt. Egy szegény kis leányt felnevelt és róla még halála után is gondoskodott. Unokahúgát, a „Mariandlit“, szintén saját gyermekeként nevelte fel és leánykájának is tartotta. Azonban ezekben is csalódott. Mária—Anna férjhez menvén, ura bizony sok bosszúságot szerzett Lénárdnak. Pedig ez azt hitte, hogy öregségében gyámolítója lesz. Máskülönben is sokat kellett elviselnie. Nem volt kuruc érzésű ember és így a kurucok nem egyszer egész birtokát elpusztították, nagy szőlőgazdaságának termését pedig részint felitták, eldárídozták, részint elcipeltek. A török háborúkban és az utána következő revolúciókban sok birtokot kénytelen volt eladni. (Gr. Széchenyi-es. lt. VI. kötet, 4. sz.) Nejének birtokai is annyira elértéktelenedtek, hogy semmi hasznukat sem látta. 1683 okt. 4-én protectionalest kapott nejével. (Cancell. concept. Expedit. 1683. okt. 4. No. 184.) 1688 ápr. 2-án pedig moratóriumot. (U. o. 1688 ápr. 2. No. 161. U. o. 1690.) 1691-ben pedig Lénárd fítestvéreivel egyévi haladékot kap, hogy a leányágot kielégítse. (U. o. 1691.) — A Kerekesekkel különben is sok ügye-btja volt Lénárdnak. Midőn Kerekes András, Lénárd apósa, meghalt, a bencések át akarták venni az örökség azon részét, amely a rendet azon a címen illette, hogy Kerekes András legidősebb fia, Anzelm, bencés alperjel, fogadalomtételkor 1661-ben atyai örökségéről a rend javára lemondott. De a Kerekes-testvérek megakadályozták az örökség átvételét, mire a bencések lefoglaltak a Kerekesek javaiból 14 Nyitra vármegyében fekvő birtokot. Erre végre hajlandónak mutatkoztak a Kerekes-testvérek az örökség kiadására, de ekkor sem fizettek készpénzzel, hanem rokonaira, gr. Pálffy Miklós főispánra és az itt tárgyalt Mórocz Lénárd alispánra ruházták kötelezettségeiket, azon adósságaik fejében, melyeket azok (Pálffy és Mórocz) a Kerekeseknél tettek. Ezek aztán bajlódtak az ekképen nyakukba kerített pörrel vagy 30 évig. (Szent Benedek-rend tört., IV. 668—69.) 1697-ben Zavar komárommegyei helység birtoklása ügyében egyezkedett Lénárd és neje ennek bátyjával, Kerekes Mihállyal (Eszk. kpt. caps. 23. fasc. 3. No. 11.), de alig egy évre rá, 1698-ban, már fel is bontják a szerződést, természetesen az összeférhetetlen természetű Kerekes Mihály hibájából. (U. o. caps. 52. fasc. 11. No. 5. és 1677. caps. 44. fasc. 10. No. 11.) Kerekes Mihályék gavallérosan csak az atyjuk után maradt vagyon osztályánál jártak el; engedték Annát, mint a legfiatalabbat, választani és szépen kielégítették. (Táblai oszt. személynöki ítélőmester előtt folyt perek fons 15. No. 487.) Anna minden alkalommal kivette részét férje

beketfalvi Mórocz Péter

1572. czimert kap.

Antal
1572—1603
pozsonyi alispán és követ
galánthai Bessenyei Anna

Pál
1583
pozsonyi szolgabíró

Farkas
1578—1647
alnádor, alországbíró, pozsonyi kamarai tanácsos,
alispán és követ
nemes Kalmár Zsófia

Anna
1578

Katalin
1578—1604
nemes
Alföldy Mihály

Zsuzsanna
1578

István
alországbíró (1641—83) további gyermekei, nem tudni melyik nejétől:

Ádám †

János †

Magdolna—Kolumba (1710—11)
— szt. ferenczrendi klarissza-apáca-fejedelemszony —

István †

Farkas †

Klára

Anna (1662?)

— *osztópáni Perneszy János* (1652—74) —

István
1641—83
alországbíró, pozsonyi kamarás, tanácsos, alispán és követ
1. *alszászi és magyarbéli Vitály Erzsébet*
2. *várkonyi és böösi Amade Zsuzsanna grófnő*
3. *szentgyörgyi Kerekes Krisztina*

2.-től: **Lénárd**
1678—1716
pozsonyi alispán és követ
szentgyörgyi
Kerekes Anna

Ferencz
1683—1706
kir. táblai jegyző
(*orbovai grófnő*)
Jakusith Éva Terézia

Krisztina
1683—1726
patkóteszéri
Zámory György
ezredes, révkomáromi kapitány
(1. neje: *nemes Nagy Magdolna*)

3.-tól: **György**
1683—1725
pozsonyi alispán
nemes
Genikin Mária-Bora

Erzsébet
1659—89
galánthai
Esterházy Sándor gróf
zolyomi kapitány

Ilona
1683—1703
sárvárfelsővidéki
Széchenyi György gróf
egerszegi kapitány

István Béla
1679—1747
huszárkapitány, helytartó-
sági tanácsos, szt. bene-
dekrendi szerzetes és ti-
hanyi kormányzó (hős)

Antal
1705
huszárkornét

Ferencz
1721

Sándor (?)
1721

Imre
1699—1758
huszártábornagy, a
10. sz. huszárezred
tulajdonosa

Stefánia
1700

Katalin
1721—58
niczki
Niczky Adám

Anna-Mária
1716—30
1. *nemes*
Szenthe Miklós
2. *nemes Kilián*
Ferencz-József

Erzsébet
1721—30
1. *nagybossányi*
és nagyugróci
Bossányi János
2. *niczki*
Niczky Pál

Zsuzsanna
1721
nemes
Kossovich András

Terézia
1721—34
benyói és urbanói
Benyovszky Sámuel
huszártábornok
(2. neje: *szklabinjai, blatnyiczai és*
trebosztói Révay Anna-Róza bárónő)

György
1700

József
1689—1745
tüzérszázados
kvassói és brogyáni
Kvassay Mária

Károly
1716—90
alezredes

Kristóf
1752—61
zászlós

Károly
1769—95
pionir,
majd huszárorrnagy

László
1778—87
alhadnagy

akcióiból, ki eleinte nagy agilitással fogott hozzá vagyonának gyarapításához. (Nemz. Múz. T. A. 1679. és Post. Adv. 49. 9., Szentbenedekr. tört. V. 187., 762., Cancell. concept. Expedit. 1689 júl. 20. No. 307., 1689 jan. 3. No. 1., 1689 júl. 20. No. 312., júl. 26. No. 325, U. o. 1697, 1698.)

Azonban Lénárd boldog házasságát nem volt gyermekáldás és így nem volt kinek a számára gyűjteni a vagyont. Maga Lénárd, mint a Móroczok e generációja általában, beteges természetű ember volt. Még 1709-ben megyéjének követe (Lehoczky: i. m. I. 202.), de már ekkor betegségéről, köszvényről panaszodik sógorához, báró Ebergényi tábornokhoz írt leveleiben. (Szabó: a Széchenyi-csal. tört., I. 427.) Országos ügyekben utoljára halála előtt egy évvel, 1715-ben szerepel, amikor Győr városának a katonaság ellen emelt panaszai megvizsgálására kiküldött országgyűlési biztos. (Nagy Iván; 1715 : 43. t.-c.) De állapota napról-napra súlyosbodik. Már egyszer végrendeletet is az 1707. évi 9. napján. Most másodszor is végrendeletet csinál, ugyanezen év negyedutolsó napján. Ezen végrendelete, mely majdnem teljesen azonos az elsővel, nemcsak jó szívről, hitvesi szeretetéről tesz tanúságot, hanem mutatja azt a szomorú érzést is, mellyel Lénárd életének, sajnos, oly gyakran előforduló gondterhes szakaszaira gondol. És íme, jóllehet hugának családja oly hálátlanul viselkedett vele szemben: a kis Jankóról, kitagadott unoka-hugának kisfiáról mégis gondoskodik végrendeletében. Mint a katolikus egyház buzgó fia halt meg 1716-ban. A pozsonyi piaristákra, szentantali barátokra hagyományozza vagyonának nagy részét és meghagyja feleségének, hogy a szegényeknek osszon pénzt. Utolsó akaratára szerint atyja mellé, a pozsonyi pater franciskánusok sírboltjába temették el. De hiába hagyta meg végrendeletében, hogy pompa nélkül temessék; az elszámolásból kitűnik, hogy az nagy fénnel ment végbe. (Igaz, hogy szokásban is volt ezt a passzust belevenni a végrendeletbe és arra is nem egy precedens volt, hogy ezt nem értelmelték túlszigorúan.)

Vagyonát öccsei fiágon való leszármazottai örökölték. Lénárdnak volt üzleti érzéke. Igen sokat adott-vett. 1698-ban eladta br. Maholányi Jánosnak a Csallóközben, Hideghéden, Lipácsen fekvő javait. (Esztk. kpt. caps. 54. fasc. 8. No. 33.) Azonban birtokait nemcsak adásvéssel gyarapította. Lénárd még 1683-ban, nejével, Kerekes Annával (az ő nexusai révén) nádori adományban kapja Szászdy Ádám magvaszakadása folytán ennek bucsányi és ürményi (Nyitra vm.) ingó és ingatlan birtokait. (Esztk. kpt. caps. 38. fasc. 9. No. 23. és caps. 38. fasc. 10. No. 4., Cancell. Expedit. 1675. ápr. 24. No. 189. és 1676. aug. 12. No. 310.)

Ezen ügyek közül még igen sok folyamatban volt és így özvegyének elég sok ügyes-bajos dolog szakadt a nyakába. Azonban ez az erélyes asszony minden esetben megállta helyét. Így Lénárd még annak idején kötelezte magát, hogy nővérének, gr. Széchenyinének, az őt megillető apai örökség fejében 7000 fl-t fog kifizetni. A törlesztés azonban nagyon lassan haladt előre és még évek múlva sem volt ez az adósság kifizetve. Az özvegy Lénárd halála után bennmaradt

a rajkai földek egyrészenek használatában, amelyeknek becsértéke 16.000 fl. volt; a jogaiból engedni nem akaró özvegyet végtére is (1718) pörrel támadták meg, nemcsak Széchenyiék, hanem ugyanazon évben többi rokonai is, így Mórocz József és Esterházy. (Cancell. concept. Expedit. 1718, Szabó: A Széchenyi-csal. tört. 427. 429.) Pedig 1717-ben már egyévi fizetési haladékokat is kapott (Cancell. concept. Expedit. 1717.) 1719-ben Anna még egyévi moratóriumot kapott (Lib. Reg. XXIII. 18. és Cancell. concept. Expedit. 1719.), jöllehet a Széchenyi-család mindent elkövetett a Kerekes-familia, amint ők mondták: „machinációi“-nak megakadályozására. (Szabó: Széchenyi levelei Ebergényihez, 720., 634., 637., Cancell. concept. Expedit. 1718. és Cancell. concept. Expedit. 1719.) Késő öregkorában hal el Anna.

Lénárd testvéröccsei közül az idősebbik Ferenc volt. Ferenc nem játszott nagy szerepet sem a vármegyei, sem a politikai életben. 1692-ben mint kir. táblai jegyző szerepel; későbbi emelkedéséről nincs tudomásunk. (Szentbenedekrend tört. V. 333.) Visszavonultan, családjában élte le rövid életét. Egyetlen hibájául költekező életmódját róhatjuk fel. Eleget intette is emiatt bátyja, ami azonban nem ingatta meg kettejük közt a testvéri szeretetet.

Testvéreihez hasonlóan Ferenc is gyenge szervezettű ember volt. Nem érte meg késő öregkorát: 1708 táján hal meg. Temetéséről Lénárd gondoskodik és 8 árva gyermekét is ő veszi pártfogásába.

Ferenc 1694 táján nősült. (Vasvár-szombathelyi kpt. 1694. inv. min. 56.) Neje (orbovai) Jakusith Terézia-Éva (grófnő) volt. Nem találtam pozitív adatot arra nézve, hogy Ferenc neje a híres, akkoriban kihalófélben levő orbovai Jakusith grófok családjából származott-e? Ha igen — ami valószínű —, úgy a család valamely mellékágából származhatott, mert a Móroczok tudtommal nem örökölték a nagy vagyonból. Találtam néhol Jagusith, sőt Jagasithnak írt változatokat is. Mórocz Ferencné mozgékony, agilis asszony, aki életét csak családjának szentelte. Midőn sógora, Széchenyi, neje halála után a rokonságban oly hölgyet keres, aki a háziasszonyi teendőket vállalná, Mórocz Ferencnére is gondol, de azt írja róla, hogy — jóllehet frissesége folytán ő lenne legalkalmasabb e tisztre — Móroczné aligha hagyja ott gazdaságát és családját, mert hiszen szép számmal vagyon családjában, gyermekei közül pedig öten, hajadon leányok, akiket főkötő alá kell juttatnia. Ezen feladatának szépen meg is felelt, mind a hét gyermekét (a nyolcadik időközben meghalt) — akik 1697-től évenként születtek — tisztességben felnevelte. A fiúkból katonák lettek, a leányok pedig katonákhoz mentek férjhez. (Nemz. Múz. T. A. 1701.) — Az özvegy még soká élt, egészséges, friss asszony volt még 1721-ben is és fiatal gyermekei jogát sokáig energikusan védte. (Pozsony vm. jzókvei 1716, 453, Szabó: Széch. lev. Eb. 944.)

Istvánnak gr. Amade Zsuzsától született utolsó gyermeke Krisztina volt, ki patkótesztéri Zámory György neje lett. Zámory, ki Z. István és nemes Zakách Erzsébet fia volt (Zámory-csal. iratai), — katona volt. Ezredességig vitte, és Komárom várának alparancsnoka (1681), (Post. Adv. 42. 64.), majd parancsnoka lett, és pedig 1689-ben (Nedeczky: A Nedeczkyek, 106.), mert 1688 végén még mint rév-

komáromi vicecolonellus szerepel. (Lib. Reg. XIX. 179.) Zámory vitéz katona volt; Bécs ostromakor, 1683, oly kitűnően viselte magát, hogy a német generálisok is elismeréssel szóltak róla, sőt Zámory — ki a komáromi magyar sereg (naszádosok) parancsnoka volt — megjutalmazását is kérték. (Volt közös p. ü. ltár, Hung. fasc. 14661.)

Zámory György első neje nemes Nagy Magdolna (Marinka) volt. Ettől születtek gyermekei: Magdolna († 1736), ki először salamonvári Salomváry János veszprémi szolgabíróné volt, majd 1727 után nemeskéri Kiss Sándorné lett. (Friedrich: A Szent Anna-kápolna tört. 41.) és György alezredes, komáromi alkapitány. Zámory György aztán körtvélyesi Körtvélyessy Magdolnát vette el. (Körtvélyessy Magdolna előbb lengyeltóthi Lengyel István, majd br. Szapáry Miklós neje volt.)

Zámory neje halála után ismét megnősült, elvévén a nála jóval fiatalabb Mórocz Krisztinát. Ezen házasságából egyetlen leánya született: Klára, ki nemes Király István győri harmincados nejévé lőn. Mórocz Krisztina férje korai (1703) halála után maga nevelte fel árváját. Azonban Klárán csakhamar kiütött gyógyíthatatlan betegsége, melyről anyja, saját bevallása szerint, tudta, hogy a bizonyos halálba viszi. Ha öröklött volt betegsége, úgy csak Mórocz-résről örökölhette Klára; atyja erős, szívós természetű katona volt, aki edzettségéről nem egyszer tett tanúságot. Krisztina végtelen fájdalommal látta magával tehetetlen leányának sorvadását, mely lassan reá is átragadt. 1720-ban már panaszkodott, hogy teste napról-napra fogy. Csinál is végrendeletet, amelyben mindent leányának hagy.

Leánya 1726 júliusáig húzta életét. A vég bekövetkezése — jól lehet előre látta —, mélyen megrendítette az idős özvegyasszonyt. Nem maradt senki utóda; egyetlen leánya magtalanul halt el. Nem volt kire hagyni serényen összegyűjtött vagyonát, amelynek tekintélyes nagyságáról eléggé tájékozunk minket az akkori összeírások, végrendeletek és osztálylevelek. A sok csapástól megtört özvegy új végrendeletében (1726 júl. 5.) vagyonának nagy részét — különösen arany-ezüst marháját — az egyházra hagyja. Erdemes elsorolni, hányféle egyházi társaságnak hagyományoz nagyobb pénzösszegeket: hagy a pozsonyi, győri, szentantali franciskánusokra, a trinitáriusokra, pálosokra, jezsuitákra, az óvári, móri kapucinusokra, a komáromi Szt. András- és Szt. János-templomokra, a Szt. Ferenc és Szűz Mária tisztaságáról nevezett kongregációkra, a kismartoni kálváriára, a szegény plébánosokra, általában a szegényekre és különösen házi szegényeire, a komáromi Szt. Anna-kórházra. Szűz Mária képére hagy nagyértékű ékszereket, sokszoros gyöngysorokat. Jellemző szeretetére, hogy nemcsak atyjáért és anyjáért, hanem az egész Mórocz-családért mondat szentmiséket. Meghagyja, hogy pompa nélkül temessék a pozsonyi franciskánusok templomába, ahol atyja és anyja, Amade Zsuzsa is nyugszik. Miután földi dolgait ekképen elrendezte, nemsokára meg is hal. Mivel törvényes leszármazottjai nem voltak, unokatestvérei, gr. Széchenyi Zsigmond főispán, gr. Esterházy Sándor marsall, gr. Esterházy Antal, Mórocz István huszárkapitány és Mórocz József tüzérfőhadnagy osztottnak meg 1728 júl.

17-én Mórocz Krisztina vagyonának rájukmaradt részén. (Gr. Széchenyi-ltár, VI. kötet, 4. szám, Canc. concept. expedit. 1718, Nagyszombati tábl. fasc. 14. No. 319.)

A legfiatalabb fítestvér György volt. Ő is Pozsony vármegyének szolgálatába állt és aránylag fiatalon, még 1675 előtt, annak alispánja is lett. (Nemz. Múz. T. A. 1717. No. 20. és Szabó: A gr. Széchenyi-csal. tört. I. 367.)

Györgyöt életében sok megpróbáltatás érte, de ő nyugodt bölcseségével és rendíthetetlen humorával soha sem engedte maga fölött úrrá lenni a szomorúságot vagy kétségbeesést. Gazdaságában eleinte (az 1690-es években) gyakran érte elemi csapás; a jég nem egyszer elverte egész vetését. Később, a Rákóczi-féle szabadságharc idején — mivel ő maga nem állott a kurucok mellé —, ezek elpusztították egész uradalmát, abban, mint maga írja, még egy macskafia sem maradt a kurucoktól. (Szabó: A gr. Széch.-csal. tört. I. 427.) 1703 dec. 13-a táján rokonaival együtt Kürtön meglepte az ellenség. Rokonai végtelenül sajnálják, segítenék is, de azt sem tudják, hová lett. Kifosztották minden birtokát, ingóságait elcipelték. Gyermekei jóformán semmit sem örököltek utána, hiszen amúgy is tízfelé kellett osztani azt a kis megmaradt vagyont. (Szabó: Széch. I. Eb. 138, 172.)

Önérzetes ember, aki nem szokott a kéréshez. Szerencséjére sógora — Széchenyi, akivel egész életén át szoros gazdasági és barátsági viszonyban állt — kisegítette őt nyomorult helyzetéből, ő viszont Széchenyinek természetesen megfelelő ellenszolgáltatásokat tett. Györgynek különben is fejlett érzéke volt a gazdasági ügyek iránt. Midőn atyjuk 1683-ban meghal, a Mórocz-család tagjai György iniciatívájára oly egyezsége léptek, hogy a családi birtokokat ne osszák meg, hanem — az ügyis kevés vagyon distrahálásának elkerülése végett — a leányágot elégítsék ki készpénzzel, a birtok kezelésével pedig egyidejűleg Mórocz Györgyöt bízták meg. Azonban György itt is meg akarta az amúgy is megfoglyatkozott családi vagyont kímélni attól, hogy a leányoknak járó összeggel azt megkisebbitse és így Széchenyinének a neki járó 7000 fl-t nem fizette ki, hanem inkább hajlandó volt 9000 fl-t fizetni, csakhogy három évi haladékot — „a háborus viszonyok miatt” — kieszközölhessen. Ugyancsak jól járt akkor, amidőn az atyjuk után a stomfai várban visszamaradt ingóságokon osztozkodtak meg 1686. (Széchenyi-cs. tört. I. 427.)

Neje nemes Genikén (néhol Genilény) Mária-Borbála volt (Nemz. Múz. T. A. 1717, Cancell. concept. expedit. 1718 júl. 24.), nehéztestű, beteges asszony (Szabó: Széch. lev. Eb. 872.), aki azonban gyermekeit a rajongásig szerette. Mintha érezte volna, hogy gyermekeivel nem lehet sokáig együtt, nem akart tőlük egy pillanatra sem megválni. Később mégis rászánta magát, hogy özvegy sógorának, Széchenyinek háztartását vezesse. De csak 3 évig tehetette ezt: már korábban (1720) is nagybeteg volt egynéhányszor, sőt már az 1700-as években is betegeskedett, de a pozsonyi Prager dr. kigyógyította (Szabó: Széch. I. Eb. 58—80), de halálos betegsége csak 1721 március elején kezdődött. Jóllehet ekkor már Széchenyiék háztartását vezeti, azon Széchenyiét, akinek neje tragikus halála alkalmával volt alkalma meg-

győződni arról, hogy mily elővigyázatosnak kell lenni, és jóllehet a háziorvos (Hartung nevű) mindent elkövetett, Mórocz Györgyné 1721 március 19-én reggel 6 órakor csendesen elhunyt. A halál bekövetkezését senki sem várta ily hirtelen, a rokonok már csak a temetésre jelenhettek meg. (Szabó: Széch. I. I. 415. 416.)

Nagyban hozzájárult Györgyné hirtelen halálához, hogy nem hallgatott az orvosra, sem a tudós asszonyoknak nem engedelmeskedett, még akkor sem, amidőn a helyzet oly kritikus volt, hogy az orvos is feladott már minden reményt. Ebbeli önállóságát minden betegsége alkalmával érvényesítette, így már akkor is, amidőn 1713 márc. 10-én először lett hirtelen oly rosszul, hogy a vég bekövetkezésétől félték. (Szabó: Széch.-I. Eb. 355. 929. 933.)

Férje, ki annak idején nővérének, Széchenyinének halála előtt nem egyszer tanujelét adta testvéri szeretetének — még imádkozni is elutazott nővére életbenmaradásáért — őszintén meggyászolta.

Neje volt az összetartó kapocs közte és Széchenyi közt. Jóllehet György nem egyszer viszonzta Széchenyi jótetteit (így pl. kivette részét a Széchenyiek azon akciójából, hogy Széchenyi Pál püspök nyerve el a megüresedett kalocsai érseki széket), ennek halála után más lett a viszony köztük. Móroczné halála után a háztartás vezetését Széchenyi egy másik nőrokona, gyöngyösi Nagy Magdolna bárónő vette át (uo. I. 371.), magával Mórocz Györggyel pedig később (1728) Széchenyi még össze is tűzött az édesanyja által Mórocz Györgynek 10.000 fl-ért átengedett birtokok miatt, a vételár többletét, 20—22.000 fl-t, holmi invesztálások fejében, rajta visszakövetelve. Nem sokkal ezen eseményekre rá meg is halt Mórocz György, egyetlen gyermeket hagyva maga után: Józsefet (U. o. I. 469.), kivel együtt, még neje életében, 1720-ban egy évre meghosszabbított moratóriumot kap. (Cancell. concept. expedit. 1720.)

A leányok közt a másod-legidősebb Erzsébet volt. Erzsébetre vonatkozólag az Esterházy-család „Trophaeum“-a, miután feldícsérte származását, azt mondja, hogy sokáig nem akart férjhez menni. Kérőit visszautasította, mert legfőbb szerelme Istene volt, amit a nevéből csinált anagrammával — melyet Elisabet Marocio-nak írt — így fejez ki: *Ite, amabor coelis*. Azonban szülei az erényes és szép Erzsébetet (arcképét l. a *Troph.* 118. old.) az Esterházyak zólyomi ágából származó, szép reményekre jogosító és fenkölt jellemű Sándornak szánták. Mutatja, hogy Erzsébet mennyire szerette szüleit, hogy jó gyermekhez illően elfogadta Esterházy (ki 1636-ban született) udvarlását. (Esterházy-es. zólyomi ágának lt.-a, fasc. 60. No. 229. és Nagyszomb. táb. fasc. 14. No. 319.) Házasságkötésük évét nem ismerjük. 1673 márc. 18-án már együtt szerepelnek. (Turul, VI. 177.) Valószínű, hogy ekkor már régebben házastársak lehettek, mert Esterházy fiatalon nősült és mert ekkor már megszületett másodlegifjabb gyermekük is, tehát házasságuk dátuma valószínűleg 1660 köré esik. A *Trophaeum* 1659-ben már együtt szerepelteti őket.

Erzsébetnek házaselete alatt volt alkalma meggyőződni arról, hogy férje hozzá mindenkép méltó. Férje — Esterházy Miklós zó-

lyomi főispán testvéröccse — és Esterházy Pál báró, Zólyom örökös urának, érsekújvári vicegenerálisnak és br. Viczay Éxának fia, — katonaember volt. (Br. Balassa-ltár, 1653.) Korának felkeléseiben a király pártjára állott; az elégületlenek a zólyomi várat bevéve, 1678 október első felében őt magát is elfogták. Ezután nemsokára meg is halt, hosszú ideig tartó, kínzó betegség után, 1681 április 2-án. (Tört. tár, VI. 97.) Neje egész életén át gyászolta, kezét nem nyújtotta seki-nek sem. Még 1684-ben is mint „árva“ Mórocz Erzsébet ír Lónyay Katának. (Századok, IX. 112.) Megjegyezhető, hogy a Trophaeum ideális beállítással merő ellentétben áll az özvegynek ugyanazon év-ben, Zólyom várából írt levele, melyet Radvánszky Györgyné Máriássy Zólyom várából írt levele, melyet Radvánszky Györgyné Máriássy K. Johannának ír és amely levélben egyébről szó sincs, mint arról, hogy ez neki afrosiát, rózsavizet és más pipereszereket küldjön. Min-denestre figyelembe veendő, hogy Erzsébet fiatalon maradt özve-gyen, 1689-ben szerepel utoljára, amikor is fivére az anyai (Kerekes-réven) örökölt birtokok ügyéből kifolyólag perrel támadják meg. (Can-cell. concept. expedit. 1689 jan. 3. No. 1.) Házasságukból négy gyer-mek származott, akik a Mórocz-vért az Esterházy-család egy nagy ágában (a zólyomiban) mai napig fenntartották. Ezek: Antal (1712), Pál (1681—1712), Moson vm. főispánja (Lehoczky: Stemmatographia), Sándor (1673—97), francia huszár-marsall (neje Jeanette de Bona-sieux). — Jóllehet, nem tartozik szorosan vett anyagunkhoz, Sándor világtörténelmi szerepe annyit mégis megkövetel, hogy elmondjuk róla, hogy a de Montague-ezredben szolgált, 1693 körül a Neckar körül harcolt, a ryzwicki béke után serege feloszlott, ő maga pedig neje birtokán, Meunge vagy Maison-Blanchéban halt meg, 1697-ben. (V. ö. Nemzeti Ujság, 1930. november 23, Nemzeti Szalon, 3. old.) A negyedik és utolsó gyermek: István (1681—1714), atyja szereplé-sével ellenkezően, kuruc generális lett. A Rákóczi-szabadságharc leverése után az ellenség kezébe kerülván, kénytelenítettett ennek pártjára áttérni. Nejei gr. Zichy Mária és gr. Esterházy Mária vol-tak. (Esterházy: Az Esterházy-csal. 250.)

Még annyit, hogy a Trophaeum a következőkben téved: Ester-házy nem 1679-ben halt meg, neje sem 1680-ban, gyermekeik száma pedig nem kettő. Máskülönben éppen ezen családtag tárgyalásánál elég autentikusnak vehető a Trophaeum, ha figyelembe vesszük, hogy az a tárgyalt események után egynéhány évre, 1700-ban, adatott ki, és azt, hogy ezen családtagok a nevesebb Esterházyak közé számíta-nak, akiknek adatai valószínűleg közismertek voltak.

(A Lib. Reg. XIX. k. indexében Erzsébettel együtt bátyja, Mórocz Lenárd is mint báró szerepel; a szövegből természetesen ki-derül, hogy ez csak elírás.)

Az Esterházy-es. zólyomi ágának ltárában feltalálható genealó-giákat tartalmazó fasciculusban egynéhány leszármazási tábla úgy tünteti fel Esterházyné Mórocz Erzsébetet, mintha az Mórocz Lenárd és Amade Zsuzsa gyermeke lett volna. Azt hiszem, felesleges erre kitérnem. Ellenben valószínűbb az az adat, mely szerint Esterházyné Mórocz Erzsébetnek egy Zsuzsanna nevű másodszülött leánya is volt.

(Gr. Forgách-cs. ghymesi ágának lt., genealógiákat tart. fasc., a gr. Amade-cs. leszárm. táblája.)

Erzsébet húga, Ilona sárvárfelsővidéki Széchenyi György gróf (szül. 1656-ban mint Széchenyi Lőrinc és Gellén Judith gyermeke, † 1732-ben) zalaegerszegi várkapitánynak lett a felesége. (Schönfeld: Adelsschematismus, II. 233.) 1678-ban esküsznek egymásnak örök hűséget. (Szabó: A Széchenyi-csal. tört., I. 380.) Házaséletük első éveit boldogok; a Széchenyi-család szívesen fogadta a szép (arcképét lásd Szabó: A Széchenyi-csal. tört., I.) és gazdag Mórocz Ilonát. Hogy későbbi viselkedésével sem cáfolta rá a neki előlegezett szeretetért, bizonyítja, hogy 1680-ban Széchenyi György hercegprímás díszes, nagyértékű ékszereket küld neki ajándékba Széchenyi Pál püspökkel, a későbbi érsekkel. (U. o., I. 380.) Minden év meghozza a maga gyermekáldását. Egymásután születnek gyermekeik Eger-várt, elsőnek Júlia (1679), aztán Judith (1680), végül Zsigmond (1681). 1697-ben pedig Lipót aláírja a grófi diplomát, mely Györgyöt és Mórocz Ilonát gyermekeikkel együtt grófi rangra emeli.

Azonban boldog házasságukat csakhamar sanyarú idők váltották fel. 1699-ben, 19 éves korában elhal másodszülött leányuk, kispalugyai és bodafalvi Palugyay Gáborné. A Móroczok különben sem voltak erős szervezetűek, Ilonát pedig ez a csapás is erősen megviselte, úgy, hogy nemsokára (még ebben az évben) kiütött rajta betegsége. Eleinte csak étvágytalanság és hasonló tünetek mutatkoztak, nemsokára azonban súlyosabbá vált a helyzet. De időközönként a javulás szimptomái mutatkoztak és így nem veszik oly komolyan a betegséget, mint amilyen a valóságban volt. Később azonban Ilona állapota annyira rosszabbodik, hogy 1700 júliusának második felében férje felviszi Bécsbe, hogy az ottani orvosok tanácsát kikérje. Ezek tévesnek minősítik a házi orvosok diagnózisát, és kevésbé súlyos betegséget, „sok tisztátalan vérnek összefolyásától való vércsomók“-at konstatálnak. Azonban az öröm még korai; a rendelt orvosság nem használ és Ilona újból ágyba kerül. (U. o., I. 387.) A kétségbeesett férj 1700 szeptember végén Mórocz Györgyékkel elmegy Sümegre neje javulásáért imádkozni. Azonban Ilonát nem lehetett az életnek megtartani: az 1703 január 6-a körüli napok egyikén jobblétre szenderült. Férje mély bánattal temettette el a soproni ferencesek templomának főhajójában épített családi sírboltjába és hosszú ideig mélyen gyászolta. (U. o., I. 391.)

Széchenyi szerető és szeretett feleséget, mint azt 1699 okt. 13.-a körül kelt végrendeletükből látjuk (Széchenyi-csal. lt., III. kötet, 35. szám, I. csomagban), gyermekei gondos, lelkiismeretes anyát vesztettek benne. Gyermekei anyjuk halálakor ifjak voltak még: az idősebbik, Júlia (szül. 1679-ben, † 1716-ban) 24, a fiatalabbik, Zsigmond (szül. 1681-ben, † 1738-ban) 22 éves volt anyja halálakor. Júlia először kislelki Falusy Lászlóhoz, másodszor ebergényi Ebergényi László báró tábornokhoz ment férjhez. Mórocz Ilona fiától, Zsigmond cs. kir. kam., somogyi főispántól (kinek első neje gróf Batthyány Mária, második gróf Barkóczy Mária volt) származik valamennyi

most élő Széchenyi gróf. Így lett Mórocz Ilona a gróf Széchenyi-család törzsanyjává.

Még annyit, hogy férjének, ki erősen aulikus érzelmű volt, még neje halálának évében menekülnie kellett az őt üldöző kurucok elől és nem egyszer a véletlennek köszönhette életbenmaradását. Anyagi válságát azonban kiheverte.

Nem tudni, István melyik nejétől születtek további gyermekei, akik azonban ifjan elhaltak, utódok hátrahagyása nélkül. Ezek: Ádám, János, Magdolna, István, Farkas, Klára és Anna. (Gr. Forgách-cs. ghymesi ágának lt., genealógiákat tart. fasc., a gr. Amade-cs. leszárm. táblája.) Ezek közül: Magdolna Kolumba név alatt a szentferenc-rendbe lépett, ahol már 1711-ben nagyszombati klarissza-apáca fejedelemasszony lett. (Karácsonyi: A Szt. Ferenc-rend tört., II. 473. és Eszt. kpt., 1711. Lib. 28. fol. 251.) A legfiatalabb, Anna pedig osztopáni Perneszy János felesége lett. Perneszy János a Ferenc fia volt. Apjának első felesége Zombathelyi Zsófia volt, a második nagyváthi Bakoch Orsolya (utóbb pölöskei Eördögh Simonné). Perneszy Jánosnak, ki 1652–74-ig szerepel, második neje felsőkáldi Káldy Krisztina volt.

Valószínű, hogy e Mórocz-leány sem volt hosszúéletű. Férje a dúsgazdag, ősi, nagy történelmi szerepet játszó Perneszyek utolsó sarjának, Józsefnek, dédapja volt, ki (József) oly szegénységben fejezte életét, hogy fűtő (!) volt. Gyermekeik Imre (†), Katalin (Csákány Ferencné), Zsigmond († Pozsony, 1764, 102 éves korában, neje Jablonczay Zsuzsánna), Krisztina (Zombor Jánosné), Mária és Éva (1. Eröss Istvánné, 2. dezseri Bolemann Miklósné) voltak. (Daróczy Z.: Nemesi Évkönyv, 1923, 147., Nagyszombati tábla fasc. 40. No. 565. és Csapody: Historia Fam. Perneszy. Daróczy Zoltán úr, a Nemesi Évkönyv szerkesztőjének birtokában. E helyen ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Daróczy Zoltán t. Bátyámuramnak szíves segítségéért, különösképen az Orsz. Levéltár táblai osztályának adatait illetőleg.)

Ferenc és Jakusith Éva Terézia gyermekei közül a legidősebb István volt, aki — bátran elmondhatjuk — a legváltozatosabb életet élte valamennyi Mórocz között.

1679-ben született Bektfalván. 1704-ben rokona, br. Ebergényi László tábornok vette maga mellé és képezte ki huszártisztnek. (Szabó: A Széchenyi-csal. tört., I. 427. és Szabó: Széchenyi lev. Ebergényihez, 172.) Kornétsága után István 1716-ban hadnagy (Szabó: A Széchenyi-csal. tört., II. 40.), majd főhadnagy, utóbb kapitány lett Ebergényi ezredében. (Szabó: Széchenyi lev. Ebergényihez, 148., 977., 1074.) Vitéz katona volt, szerették és becsülték is feljebbvalói, bajtársai, de István közéleti pályára vágyott. A katonaság otthagytására különben kínzó lábszeme is kényszerítette, amelyről először 1735 március 10-én panaszkodik Széchenyinek. Ez természetesen nagyban gátolta a szenvedélyes és nagy lovast, hogy a lovakkal foglalatossodjék. István tehát odahagyta a katonaságot és 1730-ban megfolyamosodta a királyi helytartósági tanácsosságot, amit a következő hónapban el is nyert. (Cancell. concept. expedit. 1730 jún., 72. és júl. 22.) Itt, a po-

zsonyi helytartótanácsban, ötévi munkássága alatt kiváló esze, tudása és éleslátása következtében nagy tekintélyre tett szert. (Szent Benedek-rend tört., 738. és Cancell. concept. expedit., 1732., 1733.) Azonban tanácsosságának ötödik évében váratlan csapás érte. Felesége, akivel már 1714. év 8. napján is együtt szerepel, hirtelen meghalt. Ez annyira lesújtotta, hogy arra szánta el magát, hogy Istennek szenteli életét. És tényleg, 54 éves korában, 1735 november 21-én, Béla (Adalbert) név alatt belépett a bencésrendbe, ami széleskörű ismerettségében és rokonságában felette nagy feltűnést keltett. (Szent Benedek-rend tört., V. 674, Perjeli napló, 276.) Ugyanezen évben teremt pörös úton rendet családi írásaival, melyek bizonyos Csiba Imre kezébe kerültek. (Cancell. concept. expedit. 1735.) István, most már Béla, 1736 november 21-én tesz fogadalmat és 1738 április 7-én szentelik fel Egerben, ahol az újmiséjét is mondotta. Több éven át a pécsi püspökségnél volt, szintúgy hosszabb ideig a tihanyi apátságnak volt lelkiekben és anyagiakban kormányzója, 1743-ig pedig modori szónok volt. (Szent Benedek-rend tört., V. 738., 634., XI. 43., 135., 654., 813., 820.) Utolsó tevékenysége az volt, hogy halála előtt két hónappal nővéreivel pereskedett, amikor is szegények ügyvédje rendeltetett ki számára. (Cancell. concept. expedit., 1747 febr. 16., No. 74.) 1747 március 5-én Győrött bekövetkezett halálához nagyban hozzájárult fájdalmas lábbaja is, ami nem egyszer hetekre a négy fal közé kényszerítette. (Gr. Széchenyi-csal. levéltára, VI. kötet, 4. sz.)

István prototípusa volt kora világfiainak; előkelő származású, nagybefolyású, magasállású férfiú, akinek Isten módot is adott, hogy ez előnyeit érvényre juttassa. Esze, tudása nagy volt; levelei nemcsak könnyed stílusról, hanem a dolgok fölényes felfogásáról és áttekintéséről is tanúságot tesznek. Értett a tudományokhoz, joghoz, nyelvekhez; a bencések közt ő beszélt a legkiválóbban franciául. (Szent Benedek-rend tört., XI. 683.) Nagy lószakértő; a lovakkal való foglalkozásának, azok nevelésének és a velük való passzionizált üzérkedésnek csak fájdalmas, ágybakényszerítő lábbaja tudott véget vetni. Kihasználta az élet legapróbb örömeit; sokat hangoztatott jel-szava szerint élt: jobb ma egy veréb, mint holnap tűzok. De mély, szinte rapszódikus végletekbe csapongó kedélyvilágának legjellemzőbb példáját akkor adta, amikor neje halála után szerzetesi csuhát öltött. Itt is hamar beletalálta magát új szerepébe; bencéstársai előtt közkedveltségben és közszeretetben állt az érdekes multú és nagy-tudású „Béla páter“, aki annyira beleélte magát új hivatásába, hogy haláláig szívvel-lélekkel rendje jólétének emelésén fáradozott. Pedig ugyancsak vérmes természetű ember volt; még fiatalabb korában, 1722-ben, a *pragmatica sanctio*t megszavazó országgyűlésen, egy hirtelen tette miatt az ország érdeklődésének középpontjába került. Ugyanis a pozsonyi országgyűlésen unokabátyjával, szentgyörgyi Kerekes László volt huszártiszt, akkor országgyűlési követtel (ugyanaz a Kerekes László, Tolnay Franciska grófnő férje, akivel Mórocz Terézia férje, Benyovszky Sámuel huszártábornok kap 1725-ben donatiót) annyira összeszólalkozott, hogy a végén kardot rántva, ily nehéz lovassági érvekkel igyekeztek egymást meg-

győzni. Ez aztán oly lavinát indított meg, mely az egész országot megmozgatta. A követ (Kerekes László) panaszát a rendek táblája a bán (akinek huszárezredében Mórocz István akkor kapitányoskodott) távollétében egyenesen az országgyűlésre küldött királyi biztoso-
soknak adta fel. A horvát bán, gr. Pálffy János országbíró, pozsonyi főispán, a szatmári béke „halhatatlan szerzője“ visszaérkezvén, a zágrábi püspök által tudatá a bajt a rendekkel, akik kedvetlenül fogadták a rossz hírt, a „Kerekes-féle bajt“. Pálffy a zágrábi püspök által, a referáda elmondásával, üzené a rendeknek, hogy ha ezt a rendek táblája netalán az ő (Pálffy) személye iránti bizalom hiánya miatt terjesztette volna fel közvetlenül a király biztosai elé, úgy ő viszont hazafiúi érdemeire emlékezteti a rendeket, amelyek legkétségtelenebb tanujelét akkor adta, amikor a II. Rákóczi Ferenc híveitől elkobzott és neki ítélt birtokokba nem ült bele. De nem elég, hogy a bán csinált presztiziskérdést a dologból; a végén a császár-
király is beavatkozott és mert Móroczék (a Pálffy-ezred) nem hagyta békén Kerekes Lászlót, 1722 végén III. Károly egy protectionális diplomájával valamennyi ellensége és támadója ellen személyes oltalmába veszi. (Bartal Gy.: Csallóköz történeti vázlata, 123.; Lib. Reg., XXX. 96.)

István öccse Antal volt. Miután atyjuk birtokaiból köztudomásúlag nem maradt semmi rájuk (amint egy rokonuk írja, semmijök sem maradt; sem jószáguk, sem marhájok, sem szüleségük, sem gabójuk), Antal is állásba, politikai pályára ment. Előbb Kaunitz hercegnél volt, majd a bán mellé került, mint azok bizalmas titkára. Utóbb (1705) a bán a regementjéhez küldte, ahová mint kornét lépett be. A bán igen kedvelte és becsülte a sokatígérő ifjút és megfogadta, hogy emberré neveli. Beváltotta-e ígéretét, nem-e? — nem tudjuk, mert Antalról a későbbi időkben nincs tudomásunk. Valószínű, hogy mint nagybátyjai, nagynénjei és testvérei, úgy ő is korai halállal halt meg, mert nem vesz részt a Mórocz-testvérek együttes akcióiban, ha ugyan nem a csatatéren lelte halálát. (Szabó: Széchenyi lev. Ebergényihez, 172.)

Sorrend szerint valószínűleg ide illeszkedik be Ferenc legidősebb leánya, Stefánia. Beteges természetű teremtés volt. Rokonai nem egyszer panaszkodnak, hogy szegény „Sefedli“-jüket „hideg uram leckére fogta“. A gyengeszervezetű fiatal leány, szüleinek kimondhatatlan fájdalmára, 1700 szeptember 9-ike előtt néhány nappal meg is halt. (Szabó: Széchenyi lev. Ebergényihez, 58., 80.)

Öccsük, Imre, már több szerencsével haladt pályáján, mint testvérei. 1699-ben született Kőszegen; eleinte Pozsony vármegyét szolgálta, mint annak jegyzője (1727), majd katonának állt be, szintén rokonai támogatásával. (Nemz. Múz. T. A. 1727.) Vitéz katona volt és gyorsan emelkedett. A br. Ghyllány-ezredben lett utóbb alezredes, majd 1741 okt. 29-én ezredes. Ezen ezred élén tüntette ki magát a csehországi, sziléziai és rajnamelléki hadjáratokban, 1744 júliusában az a szerencse érte a daliás Imrét, hogy a lauterburgi vonalak elfoglalásáról szóló jelentést ő maga vihette meg Bécsbe Mária Teréziának. A császárnő és királynőnek átadva a jelentést, Mária Terézia azonnal

kinevezte tábornoknak. Ettől kezdve a királynő figyelemmel kísérte sorsát és ez bizony nagy hatással volt Imre további emelkedésére. 1754 jún. 29-én altábornagy lett. Mint ilyen, kiváló vitézséget és ügyességet tanúsított a kolini csatában, a Nádasdy-hadtestben, amelynek aztán az elővédparancsnoka is lett. Nagy körültekintéssel és határozottsággal nyomult előre egész Szászorszáig és a hátráló ellenségben igen sok kárt tett. Élete utolsó éveiben a breslaui és leutheni csatában harcolt. Az utolsó, legnagyobb kitüntetés az 1754 november 1-i pátenssel érte, amely kinevezte a 10. cs. és kir. huszárezred tulajdonosává. 1758 január 15-én hal meg Rihnában. (A 10. huszárezred anyakönyvei, Kriegsarchiv: Musterliste 1741 május és 1755 október, Ámon: Geschichte des k. u. k. Hus.-Reg. No. 10., 47., Pizzighelli: Geschichte des Hus.-Reg. No. 6., 210.)

Imre magas ívelésű karriért futott be. Már-már szegényedő családját felemelhette volna. Azonban Imre nem használta ki az őt magas pozíciójánál fogva megillető esélyeket. Nem nősült meg, úgy, hogy mikor aránylag fiatalon, 59 éves korában elhalt, nem hagyott gyermeket hátra, aki örökölhette volna az atyja által kivívott, jobban mondva: felújított fényt.

Imre ezredében erős rendet tartott. Amikor a híres Beleznay-huszárokból és határőrökből álló ezredét átvette, és azt Beleznay alezredes 521 főnyi legénységgel és 349 lóval Rózsahegyre és Kubinra vonultatta, az itt megtartott szemle után a legszigorúbban vigyáztak arra, hogy az adjusztálás egyforma legyen. Elrendelte, hogy a tisztek az ezrednél mindig uniformisban tartoznak megjelenni, amely oly dúsan volt aranypaszománttal és nagy ezüstgombokkal ellátva, hogy közmondássá vált, hogy egy huszártiszt egyenruhája felér egy német uradalommal. De legjobban mutatja, hogy Imre mennyire ügyelt minden apró formaságra, hogy többek közt elrendelte azt is, hogy ezentúl a copf nem kétoldalt viselendő, hanem hátul legyen, és az ezentúl púderozandó haját a halántékon fűrtalakban hordják. Még ezredtulajdonossá váló kineveztetésének évében a többi ezredtulajdonossal együtt megkapta az ezredéhez tartozó valamennyi egyén felett a jurisdikeio jogát, amelyet azonban átengedett az ezredparancsnoknak, saját számára ezt csak a tisztek ügyeiben tartva fenn. (Ámon: Gesch. d. Hus.-Reg. No. 10. 35—36.)

Imre igyekezett birtokait is gyarapítani. 1746-ban a Bittó-testvérekkel (György és Istvánnal) pörösködik a pozsonyvármegyei szentandrásí földéért; ezek a Bittó-testvérek különben is meg akarták akadályozni, hogy a Móroczok az Esterházyakkal osztályos birtokaikra vonatkozólag szerződésre lépjenek. (Pozsony vm. jegyzőkönyvei, 1746. 7300., Nemz. Múz. genealógiákat tart. fasc., Nr. 1973.)

Még azt jegyezhetjük meg, hogy Imre ezredtulajdonossága idején mint báró Mórocz Imre szerepelt (Ámon: Gesch. d. Hus.-Reg. No. 10., Anhang III.), sőt később, halála után is, mint Freiherr v. Mórocz szerepel az évkönyvekben (Militär u. Staatsschematismus 1853. 475.)

Lehetséges, hogy egy nem kellőleg regisztrált királyi rezolúció birtokában volt, de a diplomát nem váltotta ki, családja nem lévén,

és így ezért nem található nyoma báróságának a Liber Regiusokban. Annyi bizonyos, hogy a királynő előtt grata persona volt, és hogy magas pozícióját és ősi, előkelő származását figyelembe véve, csak egy szavába kerülhetett volna a báróság, ama Mária Terézia idejében, ki amúgy is igen bőkezűen bánt e tekintetben jogaival.

Imre legidősebb húga Katalin volt. Az utóbb grófi rangra emelt niczki Niczky-családból származott férje, Niczky Ádám, ki Niczky Sándor vasvármegyei követ és monyorókeréki kapitány (neje Wrancsics-leány) fia volt. (Dunántúli tábla, fasc. 26. No. 576.) Házasságából 4 gyermeke származott. Ezek: József alezredes; Sándor kőszegi táblai elnök (Solterer Zsuzsa férje); Erzsébet, Palásthy Mihály ezredes neje és Anna, Zeke Miklósné. Ezek anyjukkal apjuk halála után 1758 június 14-én osztoznak Kőszegen. (Dunántúli tábla, fasc. 34. No. 741. és fasc. 18. No. 407.) Nagy Iván Palásthyt és Zekénét Niczky Sándor táblai elnök gyermekeinek mondja.

A harmadik leány, Mária-Anna, különös kedvence volt nevelő-apjának, Mórocz Lénárdnak. Azonban, — tán férje befolyására —, midőn Mariandli menyecske lett, hálátlansággal fizetett Lénárd jó-ságáért. Eleget panaszkodik Lénárd, hogy Mária-Annának mennyi bosszúságot szereztek neki, pedig azt hitte, hogy öregségében gyámolítói lesznek, — neki magának nem lévén gyermeke. A dolog odafejlődött, hogy Lénárd végrendeletéből kitagadta őket, csupán fiukról, „Jankóról“ gondoskodott. Ez a fia első férjétől, nemes Szenthe Miklóstól született, — aki valószínűleg Szenthe Bálint báró alnádornak volt a fia. Úgyes, vagyonszerző ember volt Szenthe, más előnyös tulajdonságairól azonban nem igen tudunk. Egyetlen szép cselekedete, amelyről tudomással bírunk, hogy Mórocz Lénárd temetéséről gondoskodott, — igaz, hogy az özvegy költségén. (Táblai oszt. fons 15. No. 487.) Mária Anna másodszor nemes Kilián Ferenc Józsefhez ment férjhez, 1720 táján. (Dunántúli t. fasc. 18. No. 407.)

Húga, Erzsébet, szintén kétszer ment férjhez. Első férje a gr. és ns. nagybossányi és nagyugróczy Bossányi-családból származott, János személyében. Második férje sógora, niczki Niczky Pál volt, Niczky Gáspár vasvármegyei alispán és kiskaludi Kiskaludy Bora fia. Férje azonban korán elhalt, jöllehet korán házasságot kötve, kb. 15 esztendőig éltek egymással. Erzsébetnek csak egy leánygyermeke maradt tőle, ki 1758. március 28-a előtt néhány nappal született. (Szabó: Széch. lev. Ebergényihez, 690.)

A másodlegifjabb gyermeket Zsuzsanna névre keresztelték és ez nemes Kossovich Andrásnak lett nejévé. (Dunántúli t. fasc. 18. No. 407., Pozsony vm. jegyzőkönyvei 1730. 3103.)

A legifjabb, Terézia, a benyói és urbanói Benyovszky-család grófi ágának törzsatyjához, Sámuelhez ment férjhez. (Nagyszomb. t. fasc. 329. No. 7.) Férje Benyovszky Pál (pozsonyvármegyei szolgabíró [?]) és szullyói és káromi Sirmiensis-Szulyovszky Mária fia volt. (Bécsi csillagkeresztesrend ltára, fasc. 68—680.) Férje rövid első házassága alatt bizony nem sokat lehetett nejével; állandóan az ország különböző részeiben tartózkodott. (Sándor-es. ltára 1752 máj. 27.) Férje huszártiszti pályáján, — eleinte az újonnan felállított 6., gr. Ká-

rolyi-féle husz. ezredben (Pizzighelli: Gesch. des k. u. k. Hus.-Reg. No. 6., 88.) — egész a tábornokságig emelkedett. Az uralkodó elhalmozta kegyeivel, kitüntette és birtokadományokban részesítette. (Így 1725-ben a nádor által szentgyörgyi Kerekes Lászlóval és br. Majthényi Pállal együtt.) (Neo-Reg. A. fasc. 1887. No. 72.) — Sámuel 1731-ben osztozik Pál testvérével (neje pókatelki Kondé Róza), — ki szintén katona volt. A harmadik testvér, János, jezsuita volt. — Sámuel utóbb a csatatéren lelte halálát. (Feöldy Doby Antal adatai.) — Házasságukból egyetlen gyermek született, Nagypákén, 1730 május 1-én, kit Mária-Monika-Veronika névre kereszteltek. Ez utóbb (1747) lendvai Lendvay László kapitány neje lett. (Nagyszomb. t. fasc. 26. No. 363. és fasc. 188. No. 2388.; pápai r. k. anyakönyvek 1769.) — Terézia azonban alig 4 évre rá, — 1734 június 30-a előtt néhány nappal — meghalt, árván hagyva egyetlen gyermekét. (Gr. Széchenyi-cs. Itára, VI. k. 4. sz.)

Így Benyovszky Sámuelnek anyja után kellett néznie kisleánya számára. Ezt Révay Anna-Róza bárónő személyében vélte feltalálni, aki előzőleg a híres Pestvármegyey József tábornok felesége volt. Ettől születtek gyermekei: gróf Benyovszky Móric, a világhírű utazó, Madagaszkár királya, osztrák és francia tábornok, lengyel tiszt, a Szent Lajos-rend lovagja, szentbirodalmi és magyar gróf, francia báró, stb. (neje: nemes Hönsch Zsuzsanna), és gróf Benyovszky Emánuel es. és kir. kamarás, huszártábornok (neje: Kerekes Judith bárónő, csillagkeresztes hölgy, br. Kerekes Zsigmond es. kir. kamarás, tábornok, Mária Terézia-rend-lovag és gróf Tolvay Júlia leánya) kívül még több kevésbbé jelentős gyermeke. — Megjegyezhető, hogy Benyovszky Sámuel második nejével, báró Révay Annie-Rose-zal is sógorságban állt, még pedig Kerekes-réven. Ugyanis báró Révay Anna-Róza elsőfokú édesunokatestvére, gróf Schlosspergh János aranysarkantyús lovag, szentgyörgyi Kerekes Anna-Máriát vette el, miután első neje, gróf Amade Mária-Terézia fiatalon elhalt. Révay Anna-Róza és Schlosspergh János pedig úgy voltak elsőfokú unokatestvérek, hogy Schlosspergh János gróf Schlosspergh László konziliárius és gróf Viczay Anna egyetlen fia volt; Révay Anna-Róza pedig báró Révay Boldizsár huszárezredes és gróf Schlosspergh Terézia leánya volt. E két Schlosspergh, László és Terézia (Révayné) pedig édestestvérek voltak. (V. ö. Előörs, 1930. szeptember 13, III. évf., 37. sz., 9. old.)

A bekettfalvi birtok jórésze ekkor már az Esterházyak kezén volt. 1730-ban gr. Esterházy János perli a Mórocz-testvéreket a „bekettfalvi“ szerződés be nem tartásáért. (Pozsony vm. jegyzőkvei, 1730. 997.)

A másik ágat vizsgálva, elsoroljuk Györgynek utódait. Két fiáról tudunk. Ezek: György, ki azonban 1700. után nemsokára meghalt. 1707-ben már csak a másik fiú: József szerepel György egyetlen fiaként. (Tábl. fons. 15. No. 487. és Szabó: A Széch.-cs. tört., II. 48.)

József 1689-ben született Bekettfalván és utóbb, 1730-ban, tehát elég későn, katonának állt be. Addig is élénk tevékenységet fejtett ki atyja által elszegényített gazdasága fellendítése érdekében, ami köz-

ben eléggé belebonyolódott a különböző ügyekbe. Fizetési kötelezettségeinek rendezésére az uralkodótól már 1724-ben egy évi moratóriumot kap. (Cancell. Concept. Expedit., 1724.) Talán ezen gondjaitól akart szabadulni, amidőn 41 éves korában belépett a tüzérekhez? Így érthető, hogy századosi rendfokozatnál nem vitte tovább. Ez a kinevezése is csak 1738-ban érte el, amikor is a pozsonyi vár őrségében, tehát nem túlságosan exponált helyen, teljesített szolgálatot. Katonai szolgálata alatt majdnem állandóan itt működött (még 1750-ben is itt találjuk, mint századost) és különösen az újoncozások alkalmával fejtett ki eredményes tevékenységet. (Kriegsarchiv Musterlisten, 1750 nov. 30. Cancell. concept. expedit. 1738.)

1717 végéig jegyben járt későbbi nejével: kvassói és brogyáni Kvassay Máriával. Ez Kvassay István és kesselőkeői Motesiczky Krisztinának volt gyermeke. Neje révén a Bossányi- és Pyber-családokkal jutott sógorságba. (Kvassay-cs. lt. geneal. tart. fasc.) Neje abban az évben halt meg, amikor férje katona lett: 1730-ban, amikor is kiskorú árváinak, elsősorban a legidősebbnek, Károlynak, elődjének — különösen nagyatyjának — Mórocz Györgynek hitelezői elleni megvédeése rendeltetik el. (Cancell. Concept. Expedit., 1730 aug. 12., Nemz. Múz. T. A. 1745.)

Két gyermeke volt: Károly és Kristóf, mindketten katonák. Károly magasabb rendfokozatot ért el: alezredes lett. (Motesiczky-cs. lt. genealógiákat tart. fasc., Bossányi-családfa.)

1716-ban született Pozsonyban (Pozsonyi r. k. anyak. 3729. lap) és 1734 óta teljesített szolgálatot. Belépésétől kezdve 1758-ig egyfolytában szolgált a 19. (gr. Pálffy Lipót-) gyalogezredben; 1742-ben hadnagy, majd főhadnagy, 1751-ben százados, 1756-ban őrnagy, 1758-ban már mint alezredes vezényeltetett sorozásra Magyarországra, később különféle kórházak parancsnoka volt, 1769-ben pedig a „Monturs-Kommission“-nál, Medgyesen szolgált, azután nyugállományban, 1784 óta a prágai rokkantkórházban élt. Itt is halt meg 1790 január hóban. A 19. gyalogezred Pozsonyban őrzött és a pozsonyi szentmártoni róm. kath. egyház anyakönyveiben a haláleset 1790 szeptember 14-én lett bejegyezve. (Kriegsarchiv; Hofkriegsrat-iratok, Musterliste 1756 május 5.)

Nejének nevét nem tudjuk, csupán azt, hogy 1752—56 között történt a házasságkötés. Esküvője sem az anyakönyvekbe, sem a Hofkriegsrat irataiba nincs bevezetve, sem a 19. gyalogezred 1735 óta vezetett és a pozsonyi plébánián őrzött anyakönyveiben, sem a pozsonyi szt. mártoni r. kath. egyház anyakönyveiben nem található fel. Hiábavaló volt a cseh követség 25.851/1929. és 2672/1930. sz. alatt lefolytatott hivatalos kutatása, mely csak e már ismert negatívumokat állapíthatta meg hivatalosan.

Öccse, Kristóf, szintén katona volt. Igen tehetséges ifjú volt. Mint ilyen, az uralkodó segítségével a birodalom legelső iskoláiban végezte tanulmányait. 1752 október 16-án veszik fel a bécsi nápolyi nemesi akadémiára négy magyar ifjúval: Velleczky István, Pálóczi-Horváth András, br. Révay János idősebb fia és Szinnyei-Merse sárosi alispán fiával együtt, akik között első helyen Mórocz Kristóf

szólíttatik fel, hogy kellőleg felszerelve adja be folyamodványát az intézetbe való felvétel céljából. (Cancell. Concept. Expedit., 1752 okt. 16.) Ez a savoyai (nápolyi) akadémia később a Mária Terézia lovagi (és katonai) akadémiaival egyesítve közismerten a máig is fennálló Theresianum öse. Ennek tanulói már akkor is igen előkelő nevelésben részesültek; a császár- király szeme rajtuk függött és ők is élénk részt vettek az udvari életben. Kristóf ugyanabban az ezredben szolgált, ahol bátyja: a 19. gyalogezredben. Itt 1758-ban zászlós lett, de már három évre rá, 1761-ben lemondott tiszti rangjáról. (Kriegsarchiv.)

Károlyt ismeretlen nevű felesége két fiúgyermekkel ajándékozta meg. Ezek: Károly és László. (Koztaniczai Kithonich János: Directio method. processus iudicaria iuris consuetudinarii etc. Kászoni János fordítása, Lőcse, 1650., a M. T. Akadémia könyvtárában Régi magy. irodalom, 504. alatt feltalálható könyv, mely több generáción át a Mórocz-család birtokában volt és abban arra vonatkozó feljegyzések találhatók.) Károly mindkét gyermeke katonatiszt volt. Károly állami segítséggel végezte tanulmányait. 1769-ben a Szent Adalbert-konviktusba lett áthelyezve. (Cancell. Concept. Expedit., 1769 márc. 12.) A pioníroknál teljesített szolgálatot, ahol 1789-ben főhadnagy volt. Utóbb azonban áthelyeztette magát a lovassághoz, ahol a 8. huszárezredben szolgált. Itt igen vitézül viselte magát. Vitézségére vonatkozólag a következő tettet emelik ki: egy alkalommal, a franciák elleni 1795-i hadjáratban, ezredese, gr. Klenau, előre küldte 70 vadászszal és 30 önkéntessel a Devins-bataillontól, hogy egy, az ellenséges franciák által védett, Le Pile nevű megerősített és fontos kaput elfoglaljon. Amint a franciák meglátták Móroczot, bezárták a kaput, de a mieink fejszéikkel nekiestek a kapunak. Azonban nem sok eredménnyel. Erre előrugtatott Mórocz Károly kis csapatával és egy rohammal elfoglalta a kaput, mely roham oly heves volt, hogy rövid vagdalkozás után még maga a kapu is rombadőlt. (Kriegsarchiv; Pizzighelli: Gesch. d. k. u. k. Hus.-Reg. No. 8.) — Utoljára őrnagyként szerepel. (Militärschematismus.)

Öccse, László, a 49. gyalogezredben teljesített szolgálatot, ahol 1778-ban hadapród, 1787-ben pedig alhadnagy lett. (Kriegsarchiv.)

*

Nem fejezhetem be értekezésemet anélkül, hogy ki ne térjek egy olyan tévedésre, amely a kutatót könnyen félrevezetheti. Ugyanis Kempelen: Magyar nemes családok c. közkézen forgó munkájában „Mórocz“ alatt azt írja, hogy az 1754—55-i nemesi összeírás alkalmával a *beketfalvi* Mórocz-család következő tagjait vették fel a nemesek sorába: két Istvánt, Ferencet, Jodokot, két Györgyöt, Mihályt és Andrást.

Ez tévedés, amennyiben e Móroczok, István kivételével, nem a beketfalvi Mórocz-családból származtak. Pozsony vármegye jegyzőkönyvei, nemkülönben az esztergomi és pozsonyi káptalan oklevéltárai bőséges anyagot tartalmaznak errenézve. Ugyanis Pozsony vármegyében tényleg éltek nemes Móroczok, akik azonban a beketfalviakkal semmiféle kapcsolatban nem állottak, — ami nem zárja ki

azt, hogy még a XVI. század előtt, a *későbbi* beketfalvi Mórocz-család törzséből szakadtak ki. Az 1754–55-i nemesi összeírásba felvett Móroczok eredetére vonatkozólag tájékoztatásul a következőket sikerült megállapítanom: maga az összeírás sehol sem mondja, hogy az abba felvett, Pozsony vármegyében élő Móroczok egy család tagjai. Egyedüli tájékoztató, hogy ezen Móroczok a „processus inferior insulanus”-ban birtokosok. Tényleg, Nagy-Abányban birtokolt is egy kisebb Mórocz-család, amely az 1725-i nemesi vizsgálatkor III. Ferdinánd 1641. június 4-én kelt adománylevelét produkálta. E család tagjai ekkor Gergely, András, Lukács, János és Péter voltak. (Pozsony vm. nemesi összeírások, 1725. és 1754–55.) Ezek genealógiája vázlatosan a következő: Mihály (1649) fiai lehettek Mihály és Gergely. Ifj. Mihály fiai voltak András és Mihály (1749–55), Gergelyéi pedig István, Ferenc és Jodok (1749–55). (Pozsony vármegye jegyzőkönyvei, 1749., 1695., és az 1725. és 1754–55-i nemesi összeírások Pozsony vármegyében, és Post. Adv. 15. 16.)

E Móroczok azonban, nemesak, hogy nemességük alapjául nem az 1572.-i címerlevelet mutatták fel, hanem az 1641.-i adománylevelet, ezenfelül más címet is használtak. E címer egy kardot tartó vitéz variánsait ábrázolja, amelyet Siebmacher: Der Adel v. Ungarn „Mórocz” alatt le is ír. (L. még gróf Széchenyi-es. lt. Móroczian. fasc., ahol Mórocz Mihály 1726. pecséttel e címerrel, kiről azonban ugyanott kétségtelenül megállapítható, hogy a beketfalvi Móroczokkal semmiféle rokonságban nem áll.) Nemesak Pozsony vármegyében, hanem a környező vármegyékben (mint Komárom különösen) éltek kiterjedt, kisebb, nemesi Mórocz nevű családok, melyek genealógiai kapcsolata azonban a beketfalviakkal ki nem mutatható, — sőt, majdnem minden esetben, tisztán áll előttünk nemességük eredete is.

*

Végigkísértünk nyole generációnyi pályáján egy magyar nemesi családot. Láttuk, miképen tűnik fel a közélet terén; erőiben folyton növekedve, mint éri el delelőjét; majd láttuk, hogy kulminációja után hogyan süllyed vissza ismét a csendes kúriák szürkéségébe. És mint annyi rokonsorsú család, a Móroczok utolsó generációi is fegyverrel a kezükben akarják visszaszerezni birtokaikat, tekintélyüket, amelyet őseik egyik kezükben a Tripartitummal, a másikban nejeik móríngjával alapítottak meg. De a katonai pályán sines szerencsésük és a többszázados láng egy utolsót lobbanva alszik ki a XIX. század elején.

A Móroczok emelkedésüket ügyes családi politikájukon kívül egynehány természeti adottságnak is köszönhatték. Így elsősorban a földrajzi fekvésüknek. Birtokaik Pozsony vármegyében feküdven, szinte automatikusan belekapcsolódtak abba a politikai frakcióba, mely Bécs felé orientálódott. A család ambíciózus tagjainak egy kitaposott ösvényük lehetett; aulikus szellemben működve, a jutalmat Bécsből várni. Ez készítette Mórocz Farkast erős katolikuspárti állásfoglalásra politikai eseményeken belül, ez motíválja Mórocz István szereplését, aki a Wesselényi-féle összeesküvésben résztvevő hazafiak felett ítélkező vérbírósnak lett tagjává, és ez bírta rá a

Mórocz-család annyi más tagját is, hogy érvényesülésüket, katonai és közigazgatási téren szolgálva az udvart, keressék.

Ámde éppen ez lett a vesztük. A Móroczok vagyonuk teljes elvesztését éppen annak köszönheték, hogy az ellenséggé tett kurucok éveken át feldúlták és kirabolták uradalmaikat. Ingóságait, felhalmozott terményeiket, boraikat elhurcolták, ekképen adósságokba verve a család továbbterjesztőjét, Györgyöt, aki annyira belesüllyedt a különböző adósságok és fizetési kötelezettségek útvesztőjébe, hogy a sokszori moratóriumok sem tudták vagyonának roncsait megmenteni. Ehhez járult a gyakori osztály is, mert hiszen megesett, hogy tizenhárom Mórocz-nagybácsi és nagynéni osztozott tizenegy Mórocz-unokaöccsel és unokahúggal. Ekképen történhetett meg, hogy a Mórocz-család annyira feledésbe merült, hogy genealógusaink már azt is nagy dolognak tartották, hogy beketfalvi Móroczok még a XVIII. század folyamán is előfordultak.

Ifj. Kerekes József.

Két nyugatmagyarországi órás céh.

A művészet és a kéziipar között nem egy helyen tisztázatlan a határkérdés: az ötvösök már régen polgárjogot kaptak a művészek között, követték a harangöntők; a műasztalosok is nem egy kiváló mestert adtak a művészet nagy egyetemességének s a régi órásokat is nem egy hang sorolja abba táborba, ahol Lionardo és Michelangelo a legnagyobbak.

Mert hajdanában az óra ritka jószág volt, nem ketyegett minden ház falán, csak a nagyuraknál. Épp ezért nagy gonddal, csínnal készült a szerkezetek, háza. Rudolf király gazdag gyűjteménye ma a bécsi művészettörténeti múzeuma egyik legnagyobb érdekessége; az ő századjában, meg még a következőben is egész kis tornyokat készítettek rézből az órások, melyen az óralap szinte eltörpült, annál nagyobb volt a szerepe az automatáknak. De vannak már alacsony asztali órák is e körből. A XVIII. század hozza divatba a nagy álló órákat, melyeknek alakja még mindig szekrényre emlékeztet. A biedermeier-kor szoba-élete a kandalló körül zajlott le s míg a tűz fénye glóriát vont a mesélgető nagyszülők feje fölé s az egymáshoz bujó szerelmeseknek boldogságról duruzsolt a lobogó fahasáb, vagy morogva kísérte az állig becsavartnyakú férfiak beszélgetését Napoleonról, a kandalló peremén megszólalt az óra: finom alabástrom oszlopok tartotta lapja mögül cingár hangon megpendült valami ódivatú menüett, jelezve, hogy elmúlt megint egy óra. S újra meg újra elhalt a dal, hogy feltámadjon újra, miközben elmúlt örökre a mese, a szerelem, a hősiesség... a régi órák azonban egyre dalolják ódon szobák mélyében a rájuk bízott muzsikát s míg a mulandóságot mérik, átmentik a halhatatlanságba rég elfeledett öreg mestereik emlékezetét...

A magyarországi órásokkal ezideig csupán csak *Csányi Károly* foglalkozott egy rövid cikk keretében. (A Műbarát, I. évfolyam 99. o.) Az anyaggyűjtésen kell kezdenünk az ilyenfajta munkát s Csányi mindjárt kezdetnek 71 mester nevét hozza, miket a keze alatt meg-

fordult régi órákon olvasott. 28 várost képvisel a névsor, melyből Csányi, helyesen, még nem von le végérvényes következtetést a magyarországi órásiparra nézve, csupán annyit jegyez meg, hogy valószínűleg német színezetű volt, tekintve, hogy alig akad magyar-névű mester.

Céhtörténet dolgában sem világos még a kérdés: *Szádeczky Lajosnak* nagy munkája: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*, a második kötetben 5000 darab céhlevelet közöl a budapesti nyilvános könyvtárakból. (242—325. o.) Ezek között önállóan csak a budai (1833), pesti (1701) és temesvári (1815) órásk szerepelnek, a többiek nagyobb városban a lakatosokkal, puskaművesekkel vagy ezek rokon szakmájával társulva alkotják meg a céhet (Buda-1765, Cegléd 1774, Kassa 1817, Kecskemét 1818, Nagykőrös 1744, Pécs 1844, Miskolc 1863, Szatmár 1841, a szepesi városok 1777, Trencsén 1663) vagy egész sereg más mesterséggel egyesülnek, mint Dettán, hol 22 iparág közt a vargák is helyet foglalnak (1842), Hidegkúton (1846) vagy Ungvárt (1837).

Mindezekből látnivaló, hogy az óráscéhek alapítása még együttesen másokkal sem nyúlik, a trencsénit kivéve, a XVIII. századon túl. Eppen ezért érdemel figyelmet két nyugatmagyarországi céh, melyek közül a kismartoni, habár nem önállóan, még a XVII. századig viheti vissza keletkezését, a másik, a soproni önálló óráscéh alapítása pedig *Mária Terézia* korára esik.

Kismarton kis városka a Lajta-hegység tövében, melynek fejlődésébe belejátszott Bécs közelsége, az Esterházy hercegek fényes udvartartása és 1648-ban történt, szabad királyi várossá való nyitása. Mint említettük, az órásk itt a lakatosokkal és puskaművesekkel alkottak egy céhet, az együttes céh az ottani Muzeumbarátok egyesületének (Heimatschutzverein, Freunde des Landesmuseum) birtokában levő céhkönyv 1639-ből való bejegyzésén szerepel először, de az egyesület törzse, amit a lakatosok alkottak, régebbi, legrégibb irata 1629. VI. 12. dátumot visel. Az órásk derekasan dolgoztak, mert az 1641-ből való egyházi látogatások jegyzőkönyve a városka környékén hat órát számol meg. A következő évtizedekben e szám tízre szökik fel.

Szádeczky szerint 1711-ből való a hármas céh levele. (Egyetemi könyvtár) De valószínűleg csak megerősítésről lesz szó. Mindenesetre érdekes viszony állt fenn a városban lakó kétféle mesterek közt: a város mint említettük, külön joghatóság volt, ugyanúgy a hercegi kastély és annak körzete. A céh tagjai mindkét helyről kerültek ki és emiatt surlódások is voltak, mit egy salamoni végzés úgy szüntetett meg, hogy a céhláda felváltva legyen városi és hercegi céhmeszternél. 1829-ben az üvegesek és 1868-ban a bádigosok is céhbe iratkoztak. 1873-ban megszűnván a céh országszerte, egyik lakatosmester magához váltotta a céhládát s kegyeletesen megőrizte az utóbbi időkig, mígnem az említett egyesületet örvendeztette meg vele. A kismartoni óráskra nézve a ládában talált iratok főforrásaink.¹

¹ Bővebb adatokat l. Dr. André Csatkai: *Die Eisenstädter Uhrmacher und ihre Innung. Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereines*. III. évf. 4. sz.

A mesterkönyv sajnos csak 1723-tól fogva maradt fenn. Míg a lakatosok esetleg előfordulnak falun is, addig az óráskok mestersége különösképen városias. Kismartonon kívül legfeljebb Loretóban, a *Nádasdy Ferenc* alapította hírneves búcsújáró helyen találunk. A kismartoni mestereknek nem egy szép munkáját sikerült felkutatni, a céh tényleg magas színvonalat képvisel. A mesterek névsora, kiégésztve anyakönyvekből és városi tanácsjegyzőkönyvekből vett adatokkal a következő:

1. *Köstler Sebestyén*. 1746. órásnak, 1751. lakatosnak vették fel. Hercegi szolgálatban állt. Öregapja volt a híres *Elssler Fanny* táncosnőnek. Meghalt 1874. 69 éves volt.

2. *Weltz János Mihály*. Felvétele 1761. Meghalt 1789. 54 éves volt. Számos álló órája van kismartoni magángyűjteményekben az Esterházy-kastélyban és a Wolf-múzeumban. Fia Mihály 1810 körül szerepel az anyakönyvekben, de a céhbe nem vették fel.

3. *Köstler János*. Felvétele 1769. Sebestyén fia. 1801. hercegi szolgálatban áll. Csányi is említi.

4. *Flaschge János*. Rendkívül ügyes mester, nagy, alakos órái szép számmal találhatók kismartoni családoknál. Egy Reinzingi András nevű órás fia. Felvétele 1787.

5. *Müllner András*. Kismartoni születésű. Felvétele 1789. Weltz veje, meghalt 1811. előtt Alakos órái igen csinosak.

6. *Banosch János*. A mesterkönyvszerint Bergben, a polgári lajstrom szerint Wamdersdorfbán született. Felvétele 1801. Kora klasszicista órái vannak kismartoni és soproni magántulajdonban.

7. *Nöbl (Nebel) András*. Kismartoni születésű. Felvétele 1805.

8. *Banosch Baltázár*. Felvétele 1811. Egyszerű munkái ismeretesekek csak.

9. *Köstler József*. János fia. Felvétele 1814. Alabástrom figurákkal is díszíti óráit.

10. *Müller János*. Pottendorfi születésű. Felvétele 1840. Nagy, második barokkban fogamzott órái gyakoriak. Említi Csányi is.

11. *Susann József*. Felvétele 1851.

Szerepel még néhány mester, akik nem léptek be a céhbe. Ezek *Lichstern Antal*, szép órája szerepelt a millenáris kiállításon, mint a pesti piaristák tulajdona, de ma nincs a rendházban. 1756. telepedett le Kismartonban a céhbeli nagy bosszúságára, de még hasonló nevű fia is fittyet hányt a céhnek, sőt 1804. polgárjogot is szerzett. Egy bizonyos *Prethauer* Bécsből szintén le akar telepedni 1754-ben, de miután a céhbe nem iratkozott be és elrontotta a toronyórát is, 1758 után nyoma veszik.

A loretói mesterek közül a céhkönyvben szerepel *Purr Ferenc* (1745), *Mur Lipót*, stauffeni születésű (1748), *Knorr János* (1761), *Kreutz Fülöp* (1761) és *Sitly Vida* (1772-ben). Más iratokból ismerjük *Purr János* (1681) és *Bienn János* nevét (1684).

A kismartoni céhnél sokkal fiatalabb a soproni. Keletkezését a soproni céhek történetírói (Koller és Winkler) nem határozták meg, mert az összes céhíratok lappangtak. E sorok írójának sikerült rájuk találni az ev. líceum könyvtárában és ezzel Sopron egyik jelentős

művészcéhét kellő megvilágításba helyezni. Az alapítás éve 1776, feltűnően késő az évszázados, hogy úgy mondjam, órakultúrához képest. 1485-ben Resch Jakab pap végrendeletében a Szent Mihály-templomra hagyja óráját.² Nagy kincs lehetett az akkoriban még. A toronyóra legrégibb nyoma 1532-re vezet vissza: egy Neunkirchen-ből való órát foglalkoztat a város, de nem tudni, új óráról volt-e szó, vagy csak javításról. 1550-ben Fabian Félix bécsi órás ezt az órát újjal cseréli be, a század folyamán még két bécsújhelyi órás javítja a kényes jószágot: Ebner Jakab (1587) és Kistler Hans (1595).³

Az első ismert soproni órás nevét a polgári lajstrom szolgáltatja 1643-ból. *Kopp* Henrik ez és valószínűleg ő az, aki már az előző évben egy városi épületben lakik és a város hátsó kapujára órát szerel. A közeli Ruszt városka templomi számadáskönyvei szolgáltatják a következő nevet: 1666-ban *Pummerl* Mihály soproni órás javítja az ottani új templom óráját. A század nagy soproni munkáját, az 1681-ben felépült gyönyörű tűztorony óráját a már említett lorettói *Purr* János készítette. De már 1683-ban ismét van helyi mester. A weimari *König* Ágost órás hasonló nevű fia, akinek ebben az évben *Thököly* kurucával gyúlik meg a baja. Ellátják munkával, de nem fizetnek neki, a nagylelkű városi tanács 1686-ban erre való tekintettel elengedi neki a felvételi díjat a polgárjog megszerzésekor.⁴

1712-ben két órás dolgozik Sopronban. A tanácsjegyzőkönyvek is foglalkoznak velük, megtudjuk a határozatokból, hogy a toronyóra mesterei, a Grossuhrmacherek, a lakatosok hozzájárulásával telepedhetnek le; az álló órák mesterei, Kleinhuhrmacherek, meg kezelhetik a toronyórát is. Ez utóbbi rendelkezés vizsályt szított a két mester között, aminek a következő évben a városi tanács így vetett véget: toronyórát csak Grossuhrmacher, álló órát csak Kleinhuhrmacher készíthet, a zsebórára nézve (Federuhr) a bécsi példa legyen irányadó. A városi órák kezelése négy-négy esztendőnkint jut az egyik, majd a másik mester kezébe.

A két mester neve *Eyba* Antal és *Ruess* Gottlieb János volt, az utóbbi greifenbergi születésű és 1720-ban szerezte meg a polgárjogot. A XVIII. század két első harmadában még a következő nevek bukkannak fel: *Zinn* Dániel. Polgár 1728. A hesseni Samblarban született, 1761-ben még él. *Moser* József Lőrinc, polgár 1732. Hackingban született (Bécs mellett?), 1747-ben még él. *Mossmer* János, 1747-ben említi a városi számadáskönyv, talán azonos az előzővel. *Klein* Tamás Károly Lipót 1746-ban kap letelepedésre engedélyt. *Pauer-schmiedt* Maximilian, 1751-ben kap letelepedésre engedélyt. *Gratzl* János György, 1755-ben kap letelepedésre engedélyt. *Baumgartner* János György, kimutatható 1755–92, említi *Csányi* is, van tőle óra

² Házy J. dr. Sopron története. II. rész. 1. kötet, 218. l. Későbbi adat 1590-ről van, mikor Spillinger pap végrendelezik. Poda: A soproni parókia története. 17. l.

³ Sopron város számadáskönyveinek másolataiból, Gamauf soproni pap kéziratos hagyatékában. Nem. Múz. XIII. kötet.

⁴ Polgári lajstrom.

a soproni múzeumban és magántulajdonban is. *Preudl* Sámuel, 1756-ban telepszik le. *Weiss* József 1766-ban telepszik le.

1771-ben lesz mester *Zoller* Ferenc. Pürlingenben született, apja a bádeni herceg udvari órása volt. A polgárjog elnyeréséért nagy álló rokokóórát készített a városnak, melyet a városházán állítottak fel és ma a múzeum egyik legérdekesebb iparművészeti darabja. Ez a *Zoller*, aki 1792-ig mutatható ki, amúgy is érdekes egyéniség: a városfalon kívül kis házikóját habánfedéllel látta el és felgyújtotta. A szerencsés kimenetelű tűzpróbáról megemlékezik a *Korabinszky-Lexikon* (1786) és *Schwartner* Márton *Statisztikája* is. Az 1790-es években meg az elfeledett brennbergi szénbányára hívja fel a figyelmet, melynek kiaknázására Ferenc császárral az élén részvénytársulat alakult. *Zoller* kis órái nagy számmal ismeretesek. Nagy fali órája a kismartoni irgalmasoknak tulajdona.

Valószínű, hogy a céh megalakítását is *Zoller* sürgette. 1776 július 28-án jöttek össze az órásök és két városi hivatalnok jelenlétében megalapították önálló céhüket. Csak két mester volt jelen, *Baumgartner* és *Zoller*, *Preudlt* hiába várták.

Az így megalakult céh mesterkönyvét példás pontossággal vezették 1857-ig. Megtudjuk belőle, hogy nemcsak soproni lakosok, hanem messze föld mesterei is beléptek a céhbe: így *Faik* Ferenc Szombathelyről (1801), *Malvolay* Ferenc Károlyvárosból (1802) és *Merschlach* Péter Zágrábból (1817). Pontosan feljegyezték a remeklést is, sőt megdícsérték a jeles munkát. Az inasokat négy és fél évtől három esztendeig terjedő időtartamra szegődtették, egy *Keller* Vilmos nevű 27 éves asztalossegédre csak egy évet szabnak ki. (1844.)

A céh soproni mestereinek ez a néysora: 1. *Trautzel* (Treuzel) János Antal, pesti ötvös fia, városi polgár 1782, mester 1784. Remeklését így írja le a mesterkönyv: eine Stock Uhr die 8 Täg gehet ohne aufzuziehen, links und rechts aufzuziehen, Viertel und Stund schlagen mit dem Nachschlag und Repetieren. Item zeigt solche Monaths-tag, Wochen-Tag, alles vom Stück aus. 2. *Wennek* Károly, kaunitzi születésű, polgár és mester 1800. Kimutatható 1818-ig. Soproni magántulajdonban egy nagy sokfigurás szép órája van ezzel a jelzéssel: „Carl Wennek in Edenburg“. 3. *Spurzheim* József trieri születésű, polgár 1799, mester 1800. Meghalt 1843. A város-torony tövében állt házában ma is megvan még a felső emeleten a két angyal támogatta órasmű. Órái közül van a múzeumnak is egy példánya. 4. *Jutz* Péter Pál. Wangeni születésű, polgár és mester 1801. Az 1810-es években öngyilkos lett. Későbarokkformájú órája soproni magántulajdonban és a múzeumban. 5. *Strehle* Ádám, holzheimi születésű, polgár és mester 1802. Remeklését nagyon megdícséri a mesterkönyv. Kimutatható 1839-ig. 6. *Hoffmann* János, nagyszombati születésű. Mester 1804. Remeklése: französische Viertel Stock Uhr das Datum zeigend. Meghalt 1806 előtt. 7. *Uhl* György, említi Csányi is, wallensteini születésű, polgár és mester 1807. Kis, jelentéktelen órája a soproni múzeumban. 8. *Klenner* József, nossal-witschi születésű (Poroszország), 1785—1852. Mester 1813, polgár

1833. Remeklése: Reppetier Uhr u. zw. eine Sackuhr. 9. *Keller János*, günsburgi születésű. Mester 1814, polgár 1833. 10. *Kolb Ferenc*, kismartoni születésű, polgár 1834, mester 1829. Remeklése: Pendel-
uhr einen Monath gehend. 1849-ig kimutatható. 11. *Wallner Ferenc*,
vimpáci születésű, polgár és mester 1839. Remeklése: Pendil Uhr mit
Gewichtern, welche mit einem Viertel und Stunden Schlagwerk,
dann eine stehende Sekuntenzeiger versehen und nur alle 8 Tage
aufzuziehen seye. 12. *Spiess András*, fribeitzai születésű. Polgár és
mester 1839. Remeklése: frantzösische Repetieruhr. 13. *Scharff János*
Ferenc. Polgár és mester 1841. Remeklése: ismétlő zsebóra.
14. *Kregczky János*, a sopronmegyei Rongyos-majorban született,
polgár és mester 1845. Remeklése: Solide Reise-Uhr mit separierten
Wecker u. separierten Datum und von oben den Gang zu sehen.
Kimutatható 1859-ig. Fali órája nagy aranyozott keretben pár éve
a helybeli műkereskedelemben tűnt fel. 15. *Klenner József*, szüle-
tett Sopronban 1821-ben, meghalt 1851-ben. Mester 1847. Remek-
lése: Taschenrepetieruhr mit Anker (?) Gang. 16. *Schauer György*,
pozsonyi születésű, polgár 1852, vele egy évben vették fel 17. a lem-
bergi születésű *Rosenbusch Lipót*ot, remeklésük 1852-ben Reise
Repetier Uhr mit Wecker und doppelten Steigengang (?) volt.
Ez évben 18. *Keller Vilmos* remeklése: nicht Tag Stund schla-
gende Pendel Uhr. 19. *Kornauth Alajos*, mester 1857. Remeklése:
Monathsuhr mit Sekunden.

Az utóbbi mesterektől nagyon sok helyen látni Sopronban órát,
színvonaluk semmitmondó. A gyári munka mindjobban előtérbe
tolakszik⁵ s órakereskedőkké változtatja át az iparművészeket. Az
1847-es soproni iparkiallításán kiálltak a soproni órások is, de azt
hívén, hogy a kiállítás különlegességek gyűjteménye, torzolgokat
hozta, mint: kőben fúrt, lyukban járó, útravaló óra, elkülönzött
felköltő és havi napmutatóval.⁶

Záradékol felsorolunk *Csányi* lajstromának kiegészítésére né-
hány órásnevet, melyeknek másirányú kutatások során jutottunk
birtokába: *Grummüller Mihály*, Vác. Álló óra a millennáris kiállítá-
son, 7664. sz. *Ráboschy Ignác*, Besztercebánya, XVIII. sz. álló óra, mil-
lemiumi kiállításon, 7695. *Weber Antal* Buda, asztali óra. Kismar-
ton m. t. *Wernle Mihály* Pozsony, mh. 1794, 54 éves korában, Pr.
Zeitung. 1794/395. o. *Schmidt Benjámín*, 1796. Pr. Zeitung,
1796/1244. old. *Schneider János*, Kőszeg, későbarokk álló óra, Sop-
ron, m. t. *Gabl János György*, Kőszeg, 1792, a soproni céhiratokban
említve. *Pöschl Ferenc* Szombathely, 1830. *Hueber József* Körmend,
későbarokk álló óra, Szombathely, múzeum. *Köstler János* Kör-
mend, empire álló óra, Szombathely, múzeum. *Deuyeur Miklós*
Nagyszentmiklós, 1828. Ofner Zeitung, I. 463. *Rozsos József* Losonc,
1830. Ofner Zeitung, I. 1581. *Bisswanger Mátyás*, 1801, Eszterházai
kastély.

Dr. Csatkai Endre.

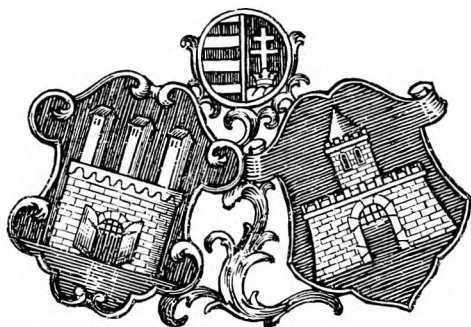
⁵ A Pressburger Zeitung 1794. évfolyamában Laroche Keresztény zseb-
óralap-gyáros Bécsből kínálja gyártmányait. (112. l.)

⁶ Kiállítási katalógus.

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI:
DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

BUDA ÉS PEST CÍMEREI 1703-BAN.

IV. KÖTET // BUDAPEST, 1931. // 1. FÜZET
MEGJELENIK ÉVENTE 10 ÍVNYI TERJEDELEMBEN
A HISTORIA MELLÉKLETE

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Lapszám
<i>Bártfai Szabó László:</i> Gróf Széchenyi István és Budapest I.....	3
<i>Garády Sándor:</i> Mátyás király budai vadaskertje	40
<i>Rokken Ferenc:</i> A pesti református egyház telekszerzése	60
<i>Gárdonyi Albert:</i> Budai könyvkiadók a középkor végén	69
 <i>Kisebb közlemények:</i> Mátyás király pesti szobra. (76—78) — Batthyány József hercegprimás és a Városliget. (78—80) — A budavári For- tuna-épület. (80—82).	

Képmelléletek:

1. Mátyás király vadaskertjének falmaradványai. (47.) — 2. A református
egyház telkének helyszínrajza. (61.)

*Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében
engedjük meg.*

Gróf Széchenyi István és Budapest.

I.

1. *A löiskola építése, 1837.* 2. *Javaslat a Kamaraerdő betelepítésére, 1835.* 3. *Indítvány kaszinói palota, mintagazdaság, gazdasági iskola felállítására, 1835, 1839.* 4. *A budapest—szolnoki csatorna terve, 1839.* 5. *Emlékirat a főváros építkezése és árvíz elleni biztosítása ügyében, 1839 március 6.*

Széchenyi közéleti működésének legkevesebbé ismert tere a főváros érdekében kifejtett fáradozása. Külföldi utazásain megfigyelte a fejlődő nyugati államok és fővárosaik egymásra hatását, s arra a meggyőződésre jutott, ha a magyarság azt akarja, hogy magyar szellemben, az alkotmány keretei között a sokfelé való széthúzás dacára fejlődhessék, elsősorban fővárosra, mintegy az ország szívére van szüksége. Fontosnak tartja tehát, hogy minden garast annak építésére, fejlesztésére fordítsanak, mert ez a befektetés előbb vagy utóbb, de valamikor bizonyára meghozza kamatait.¹ Bevallja, hogy bizonyos fokú irigységgel szemlélte Bécs megerősödését s hazatérve, elszomorodott hazája s annak két-három részre osztott fővárosa elmaradottságán.²

A kérdés soha nem kerül nála háttérbe, minden munkájában visszatér reá, s élete végéig foglalkozik vele. A fejlődésnek mesterséges siettetését, amelyet szerinte a múlt század negyvenes éveiben a Pesti Hírlap követelt, rántott csirkének nevezte, amiből nem lesz az országnak állandó haszna. Az ország megerősödését ő a kultúra fejlődésében látta, az önállóságot a társadalom összetartásától várta, a főváros vagyoni megerősödését pedig az egész ország áldozatkészségére kívánta alapítani. Örvendezik, hogy a város élére az 1832-i tisztújítással több kiváló egyén kerül, lelki szemei előtt a Duna két partján már fasorok vonulnak végig;³ a Múzeum, Akadémia, Kaszinó fényes palotái már állanak, a közigazgatásilag is egyesített fővárosban a színtezett, kikövezett utcák ápolat sétaterekben végződnek,⁴ s az országban megforduló idegenek előtt szégyenli azt, hogy a Dunán nem járnak le hajók a Fekete-tengerig, hogy a két testvérvárost nem

¹ Hírlapi cikkei, II. k., 317., 318. l. V. ö. Liphay: Gr. Széchenyi István műszaki alkotásai, 5. l.

² Széchenyi levelei, III. k., 353. l. Bárány Zedlitz Metternich herceg sugalmazásából akkoriban írja cikkei az Augsburger Zeitungba, ajánlva a magyarságnak az Európa-szerte elismert osztrák felsőbbség elfogadását.

³ Hitel (akad. kiadás), 9. l.

⁴ Világ (akad. kiadás), 60—61., 70., 225., 331. l.

köti össze állandó híd, hogy az országgyűlés céljaira nincsen Budapestnek megfelelő épülete, sem a legfelsőbb bíróságoknak és hivataloknak.⁵ Az egyetlen cél, melynek sürgős elérésében az ellenzékkel mindenben egyetért, a főváros fejlesztése.⁶

Ezt szolgálta a kaszinó áthelyezésével Pozsonyból Pestre, ezt a Gazdasági Egylet létesítésével, az állatvásárok, lóversenyek rendezésével, a dunai hajózás megindításával, a Lánchíd megépítésével. Kossuth az ipari és műkiállítások rendezésével jó segítségére, Szentkirályi Móric a megye támogatását hozzátársítja az állandó színház felépítésével; ő a kisdudek gyám- és védintézetének lelke, mintaiskolát létesít 1835-ben vagy 100 tanulóra. A következő évben már egyesület veszi kezébe az ügyet gr. Festetics Leo irányítása és gr. Brunswick Teréz buzgólkodása alatt.⁷ A társadalmi élet bajainak kiegyenlítésén a Pesti Jótétevő Asszonyegyesület működik, élén gr. Teleki Lászlónéval. Első dolga megszüntetni a koldulást. A főváros az 1831-i kolerajárványt szerencsére nagyobb baj nélkül megússza,⁸ az elhunytak számát az újszülötteké 2632-vel múlja felül.

Az 1825-i országgyűlés óta, eltekintve utazásaitól s országgyűlési elfoglaltságától, állandóan a fővárosban lakik s Pest város vezetőivel összeköttetésben áll.

Az országos jelentőségű intézmények történetét itt elhagyva, csak a főváros érdekében kifejtett működésének vázolására szorítkozunk. Az általa megteremtett ilyen irányú intézmények közé tartozik az állandó *lóidomító és lovagló iskola*. Széchenyi, Wesselényi s a magyar lótenyésztés emelésén fáradozók mindegyike egyetért abban, hogy a magyar a XIX. század elején az ősi hagyományt feladva nemcsak jó lovakat tenyészteni nem tud, de lovagolni sem. A mozgalom mindkét hiány kitöltésére körülbelül egyidőben indul meg.

Az első, társadalmi úton, a nádor beleegyezésével létrejött iskolával 1817-ben találkozunk Pesten, melyben évente 18–20 ifjút tanítottak meg lovagolni. Igazgatója Heinrich János nyugalmazott kapitány, később Széchenyi pesti házainak gondozója volt. Érdeklődés hiányában 1820 körül feloszlott. Mint ez rendesen történni szokott, ekkor érezték hiányát, s br. Wenckheim József és Orczy Lőrinc 1826-ban a nádornál újabb iskola engedélyezését eszközlik ki, melyet 1829-től az Állattenyésztő Társaság tartott fenn s a Nemzeti Múzeum részére kijelölt területen épült fel.

⁵ Magyar játékszínről, 54. l.

⁶ Kelet népe, 161–162. l. A *Budapest* nevet Széchenyi igen korán, valószínűleg Tasner ajánlására kezdi használni, 1858-ban, látván, hogy hivatalosan az ország minden városának németes, elferdített nevét alkalmazták, arra törekszik, hogy a főváros le nem fordítható (Ofen Pesth), könnyen kiejthető nevet kapjon, amilyenek Etelvár, Ikervár, Delivár. (Levelei, III. 688., 690., 705. l.) Különeködését érthetővé teszi az, hogy nemcsak a beözönlött eszék és csztrák hivatalnokok nem használják a városoknak akkor már némileg patinás magyar elnevezését, hanem maga az uralkodó az országban tett körutazásáról anyjához írt leveleiben még tévedésből sem sorol fel egyetlen magyaros városnevet sem.

⁷ Jelenkor, 1835. 73.; 1836. 33. sz.

⁸ L. a Historia 1930. évf.

Amidőn 1837-ben a Múzeumot építeni kezdik, a Lovagló Iskolát lebontják, részére ideiglenes helyiséget bérelnek, de ebben sem működhet, mert a következő évben az árvízkárosultak laknak benne. Az új iskola felépítését célozta Széchenyi alábbi, eddig nem közölt felhívása:

Aláírás lóiskola építésére Pesten.

Ép, erős testben erősebb a lélek is. A test kifejtését semmi inkább elő nem mozdítja, mint célirányos gyakorlása. Egyik leg-hathatósabb neme ennek a lovaglás, melyet tudni a magyarnak már csak annál fogva is illik, mert ősi alkotmánya szerint szükség esetében az ellenséggel szembe szállni és hazáját védeni szent kötelessége. E tekintetéből számos évvel ezelőtt némely hazafiak egyesült erővel aláírás útján a Nemzeti Múzeum telkén ő cs. kir. fensége, mélyen tisztelt nádorunk kegyes engedelmével egy nemzeti lóiskolát állítottak fel. Miután azonban most a Nemzeti Múzeum új épülete gyorsan halad elő, és így a lóiskola ott többé meg nem maradhat, hazánk középpontját pedig ily iskola nélkül hagyni nem lehetne, e végre már szereztetett egy alkalmazatos telek örök időre, mely a gazdasági köztelekkel egyesítve lévén, arra is módot nyújt, hogy az építendő lóiskola állatmutatásra, árverésre és egyéb e féle célokra használtathassék. Megnyittatik tehát ezennel az aláírás olyformán, hogy egy részvény 50 pengőforintra lévén megállapítva, minden részvényesnek az érintett iskola mimódoni felépítése körül, valamint annak használatában is különös meghatározandó joga, és mindenben, ami azt illeti, annyi szava legyen, amennyi részvényt bír; magában értetődővén, másképp, ha többen járulnának egy részvényhez, azoknak is meg volna az ily módon egybekerült részvény utáni egy szavuk.

Az $\frac{1}{2}$ alatt ide rekesztett tervek szerint az egész építési költség mintegy 24.000 pengőforintra rúg, mely azonban azáltal kevesedhetik tetemesen, ha az új lóiskolának építése követlen némely részvényes társak által eszközöltetik és a régi lóiskola anyagszerei is lehetőleg ráfordíttatnak.

Hogy pedig az építés mielőbb elkezdődhessék és jövő júniusban tökéletességre is mehessen, minden részvényes aláírásának felét legközelebbi január 1-ső, másik felét pedig aztán következő március 20-ik napjáig a pesti nemzeti casinói levéltárnok Székrenyessy József úrnál, hol a nyugtatóványok készen lesznek, fogja lefizetni.

Mihelyt az említett summának fele aláírva lesz, ülést tart a részvényes egyesület, tennivalóit meghatározandó. Mielőtt azonban az építésre szükséges tőke két harmada biztosítva nincs, az építés semmi esetre megkezdetni nem fog.

Pest, október 31-én, 1837.

Az aláírás a következő eredménnyel járt:

Frörich Fridrik 100, gr. Almásy György 100, gr. Andrassy György 300, Appel Károly 100, Bujanovics Eduard 100, Atzél János 50, gr. Csáky Károly 100, Czindery László 100, gr. Dessewffy Emil 100, Laczkovich József 100, Niezky Sándor 100, br. Orczy György 500, br. Orczy István 100, gr. Teleki Sámuel 100, ifj. gr. Zichy Miklós 200, Marczibányi Lajos 100, gr. Széchenyi István 1000, Széchenyiné Crescence gr. 100, Festetics Fanni 100, br. Orczy Lajos 200, gr. Zichy Eduard 200, Ürményi Ferenc 100, gr. Szápáry Ferenc 200, hg. Batthyány Fülöp 500, gr. Sztáray Albert 500, gr. Győry László 100, Bohus János 200, Ürményi László 100, br. Brudern Lajos 100, gr. Zichy János örökösei 300, br. Vay Miklós 100, gr. Széchen Miklós 100, ifj. br. Baldacci Antal 300, Nákó János 300, Rigyitsky Pál 50, gr. Draskovich Károly 100, gr. Brudern Antal 100, Markovics Dániel 100, Karátsonyi Guido 100, Pscherer Miklós 100, Döring József 100, Bartakovics Ágost 50, id. gr. Batthyány István 100, Burgmann Károly 100, Festetics Ágoston 100, Csapody Pál 100, br. Bánffy Pál 50, br. Bésán N. János 100, hg. Esterházy Pál 500, hg. Pálffy Antal 100, hg. Breczenheim Ferdinánd 100, gr. Széchenyi Lajos 100, gr. Széchenyi Pál 100, gr. Szápáry Vince 100, gr. Almásy Alojz 200, Csekonics János 500, gr. Schönborn Ferenc 100, gr. Szápáry József 100, gr. Hunyady József 200, Steinbach Ferenc 50, Heinrich N. János és Sámuel 100, Fésze József 50, gr. Széchen Károly 100, Ittebei Kiss Erneszt 500, gr. Festetics Rudolf 50, br. Puteány József 50, Jankovich Antal 50, br. Forray Iván 100, Stáhly Ignác 50, Szögyényi László 100, Mayerfi Ferenc 100, Borsody András 50, gr. Wenckheim József (kígyósi) 50, Tüköry József 50, Zichy János (nágocsi) 100, Rosti Albert 50, Földváry Lajos 50, gr. Károlyi György 500, gr. Zichy Ödön 200, gr. Károlyi István 200, Scheibel József 100, br. Jósika Miklós 100, gr. Amade Viktor 100, Deresényi Pál 100, gr. Berchtold Antal 50, br. Palocsay Ferdinánd 200, Valeró Antal 50, Holbauer J. György 50, Csapó Dániel 100, br. Vécsey Pál 50, Tahy József 50, Szentgyörgyi Horváth Antal 50, br. Majthényi László 50, Havas József 50, Kappel Fridrik 100, Sartory János 50, br. Wenckheim-testvérek 300, Atzél Antal 50, Müller József 50, Pregardt János 50, Gömör Károly 50, gr. Haller Sándor 50, Tahy Károly 50, Szentgyörgyi Horváth József 50, gr. Dessewffy Aurél 50, Palásty Viktor 50, gr. Gyulay Ferenc 50, gr. Teleki Ádám 100, ifj. gr. Esterházy Mihály 200, gr. Nádasdy Leopold 100, Wittmann Antal (Denglázi) 50, gr. Festetics László 200, Fáy Mátyás 50, hg. Coburg Ferdinánd 300, gr. Nákó Sándor 400, Zalabéri Horváth Eduard 100, Zólyom megye 100, Esztergom megye 100, Mérey Móric 50, Estei Ferdinánd huszárezrede 50, Tolnay János 50, Torontál megye 50, Oexel János 100, Ittebei Kiss Miklós 100, Németh József 100, Ghyczy Ignác 100, Galvagni Péter 100, Festetics Dénes 200, Prónay Albert 200, br. Palochay Sándor 200, Zichy

Zsiga 200, gr. Erdődy Sándor 500, forintot írt alá. Az eredményt Széchenyi sk. összegezte: 19.020 pengő forint.⁹

Bár a jegyzett alap az építkezés megkezdésére elegendő lett volna, a négy hónappal később bekövetkezett nagy árvíz azt megakadályozta. A város újabb szabályozása következtében a kiszemelt telektől is elesett az egyesület, s csak két évvel később, 1841 április 3-án vette meg Széchenyi a részvényesek megbízásából és a nádor beleegyezésével a Szépítő Bizottságnak a tűzéraktanya fölött, a Hold-utca meghosszabbítása irányában fekvő 688, 689, 690, 691 és 692. számú, összesen 1878½ négyszöglő telkét 6 frt átlagárban, összesen 11.271 frtért, hogy az ott emelendő kétemeletes épületben a lovaglőiskola, a tánc- és vívótermek elhelyeztessenek. Az eladási feltételek közt a felek kimondották, ha a tervbe vett intézetek megszűnnének, a jogutód a vételár újra való lefizetése ellenében birtokában maradhat a teleknek.¹⁰

Ezen mozgalommal egyidejűleg a Gazdasági Egyesület is tervbevette azt, hogy saját telkén nemzeti lovaglőiskolát építtet, amely egyúttal gyapjúraktárnak is megfelelné. Úgy gondolták, hogy 600 drb 100 pengőforintból álló részvényeket bocsátanak ki, amely után az egyesület 5%-ot fizetne a tulajdonosoknak, s a részvényeket 1840-től kezdve sorsolás útján beváltaná. De ez a terv sem váltott ki általános érdeklődést; Széchenyi gyűjtőívén, amely pedig az egyesület elnökségét és vezetőit sorolja fel, mindössze 150 részvényjegyzés történt.*

2. Sajnálunk kell azt is, hogy egy másik terve, amely a budai hegyvidék kifejlesztésére irányult, akkor szintén nem talált kellő megértésre. 1835 június 22-én t. i. azon kéréssel fordult Buda város tanácsához, hogy a Kamara-erdőben, amelyet ő sétái közben igen megkedvelt és tervei kivitelére alkalmasnak talált, nyaralók építése céljából 5—6 holdas területeket engedjen át építkezni hajlandóknak. Ez a beadvány a kiinduló pontja a Svábhegy és környéke később nagy lépéssel megindult fejlődésének is, s megérdemelné, hogy Széchenyi idevonatkozó működésének részletei felderíttessenek.

Löblicher Magistrat!

Bei der raschen Entwicklung der inneren und äusseren Verhältnisse, bei der schon bedeutenden, immer zunehmenden Bevölkerung, bei den steigenden Handel, und der stets mehr aufkeimenden Industrie in beiden Nachbarstädten Ofen und Pesth wächst auch das Bedürfniss der Ergötzungs und Erholungs Örter, deren Realisirung die Circulation des Geldes, den

⁹ Eredetije a cenki levéltárban. Az eszme vidéken csak jelentéktelen visszhangot keltett, Zalabéri Horváth Elek Söjtörről és Csernovits Pál Kisoroszból csatlakoztak az aláírókhoz.

¹⁰ A szerződés egykorú másolata ugyanott. Az iskola 1855-ig a Köztelken működött, akkor indult meg a mozgalom a ma is meglevő épület felépítésére. V. ö. Siklóssy László: A magyar sport ezer éve, II. k. 115—119. l.

* Gazdaság-Egyesületi választottság jelentése az egyesület Köztelkén építendő, és egy nemzeti lovaglőiskolával összekötendő gyapjúraktárról. Kétoldalas nyomtatvány. — A választmány a tervezet elkészítésére Hild Józsefet kérte fel.

wechselseitigen Verkehr befördert und auch mehrseitigen Erwerb erzwecket. Da nun hinsichtlich der Vermehrung der Landhäuser und Belustigungs Örter die Wünsche des Publikums, durch den Impuls steigender Entwicklung erzeugt, sich immer lauter und bestimmter aussprechen, so nehme ich nun die Freiheit einen löblichen Magistrat sowohl für die Bequemlichkeit der Bewohner beider Städte, als auch zum unverkennbaren Nutzen und Vortheil der städtischen Kammer Cassa einen Vorschlag zu machen, wonach die im Kammerwald befindlichen Gründen laut der hier sub 4. beigeschlossenen Plan* zu 5 und 6 Joch zu veräußern wären, die jedoch keineswegs als Bauern Gründe zu Acker oder Weingärten, sondern ausschließlich und lediglich zur Erbauung von Landhäusern verwendet werden dürften, und zwar so, wie der Plan zeigt: von den Schäferey angefangen an beiden Seiten entlang der Strasse bis über das Wirtshaus, auf welchen Plätzen einzelne Landhäuser entstehen können; das Wirtshaus jedoch würde so wie bevor ein Eigenthum und Beneficium der Stadt verbleiben.

Nachdem das Erdreich auf den laut Plan bezeichneten Gründen ohnedies sehr unfruchtbar ist, worauf nicht einmal Heu wächst, mithin weder den Pächter, noch der Stadt einen ersprießlichen Nutzen bringet, so würden die bisherigen Einkünfte an Pacht nicht nur fortbestehen, sondern auch der städtischen Gemein Cassa ein bisher nicht empfundener Nutzen erwachsen; denn es kann wahrlich nicht in Abrede zu stellen sein, dass bei Realisirung dies meines Vorschlages von den sonst nutzlosen Gründen, eine bedeutende zur Tilgung passiver Schulden verwendbare Summa eingehen, auch überdies an jährlicher Contribution ein namhafter Zuwachs zum offenbaren Vortheile der Stadt entsprungen, und dadurch auch der Haupt Zweck zur mehrerer Ergötzung und Belustigung der Einwohner beider Städte erzweckt werden.

Ich wage daher den anschlüssigen Plan** Einen Löblichen Magistrat zur gefälligen Einsicht, Prüfung und gerechten Würdigung mit der beigefügten Bitte zu unterbreiten: denselben gütigst zu genehmigen, und da bereits mehrere Käufer auf diese Gründe vorhanden sind, hierin falls das Nöthige einzuleiten. Achtungsvoll zeichnend Eines Löblichen Magistrates ergebenster Diener.

Pesth, den 22-ten Juni 1835.

*Graf Stephan Széchenyi.*¹¹

3. A Nemzeti Kaszinó 1835 február 24-i ülésén részvények által saját házat akar az egyesületnek szerezni építés vagy vásárlás útján. Egy-egy részvény összege 500 forint, tehát igen tekintélyes összeg

* Hiányzik a melléklet.

** Hiányzik a beadvány mellől.

¹¹ Az eredetin csak az aláírás s. k. A Széchenyi-Múzeumban.

volt. Az eszme mégis életrevalónak bizonyul, mert két nap alatt 65.000 forintot írnak alá a kitett íveken. A kaszinónak akkor 424 tagja volt s mintegy 30.000 forintot érő vagyona. Talán azért, mert a megvételre kiszemelt Kemniczer-ház (a hajóhíd pesti bejáratával szemben) nem sikerült megszerezni, a jegyzett összegek nem folytak be.¹²

Széchenyi azonban nem ejti el a tervet. 1839 tavaszán, a város rendezésével kapcsolatban újra megpendíti a házépítés szükségességét, amivel a romjaiból épülő várost díszíteni akarja. Most a szükséges telket előre kiszemeli, elkészítteti az egyesület céljainak megfelelő épület tervét, amelynek megépítésére szükséges 200.000 forintot kisebb, 50 forintos részvényekkel akarja összehozni. Ha a gyűlésről Bécsbe küldött rendőri jelentésnek hihetünk, a tagok most kisebb lelkesedéssel fogadták az eszmét, mint első ízben. A kaszinó akkor állítólag két pártra szakadt: mágnásokra és polgárookra, s az utóbbiak kiválófélben lévén, nem akartak áldozni az építkezésre.¹³

Ugyanazon időben, 1839 március 17-én, amidőn a Gazdasági Egyesület élére gr. Károlyi György személyében új elnök került, Széchenyi a tervek valóságos tárházát nyitotta meg a gyűlésen jelen voltak előtt. Indítványozta, hogy az egyesület működését több irányban terjessze ki, állítson fel a főváros környékén mintagazdaságot és létesítsen technikusiskolát. Az utóbbit szerény keretek között lehetne megindítani: valamelyik egyetemi tanár — fizetésért — tartson előadásokat a kémiából és mechanikából. A mintagazdaság létesítésére körözzenek nem kötelező aláírást földel és az iskola részére szükséges épület megvásárlására. Ilyenféle részvénytársaságok Angliában sűrűn létesülnek; ha a terv jó, felkarolják, ha nem, magától megszűnik. Az egyesület működése kifelé addig csak egy szaklap kiadásában nyilvánult meg; ha a gazdák látják, hogy van olyan hely, ahol gazdaságuk és termékeik javításával foglalkozhatnak, több kedvük lesz az egyesülethez.

A javaslathoz sokan hozzászóltak: Andrassy György, Marczibányi Lajos, Patay és Lackovics amellet voltak, hogy az iskola politechnikai legyen, Jósika Miklós, Csapó, Harsányi, Örczy br. és az elnök a gazdasági iskola mellett szavaztak, amit a többség is elfogadott. Az ív aláírásánál Széchenyi 20.000, az elnök 10.000, mások kisebb összegeket jegyeztek.¹⁴

Másnap a választmány kiegészítése került sorra. Széchenyi meglepetésszerűleg ismét indítványt tett: az egyesület működését terjesszék ki a szőlőművelés fejlesztésére is, amit úgy lehetne elérni, ha minden osztálynak bizonyos hatáskörrel rendelkező külön elnöke lenne. A kérdés felett megindult vitában Czindery szembehelyezkedett Széchenyivel, nem a lényegert, hanem csak alaki kérdéseket feszegetve. A gróf keserűen jegyezte meg: olyan ember akadémkoskodik, aki évente kétszer jön fel Pestre. Neki az volt a terve, hogy az aláírást rövid idő alatt felemelteti 100.000 forintra, annak kamatai-

¹² Jelenkor, 1835., 14., 18. sz.

¹³ Bécsi állami levéltár, Informations Protokoll, 1839., 19. sz.

¹⁴ Az egyesület lapját tudvalevőleg Kaaskovics L. szerkesztette; az ennek megnevezésére tett intézkedéseket itt mellőzöm.

ból fizeti a tanárokat, akiket már kiszemelt, a tőkéből megveszi a Köztelket, melynek egy része már az egyesületé. A rajta levő épületre emeletet huzatva, az iskola helyiségei meglennének s az bizonyára jobban megfelelné céljának a bécsi technikai iskolánál. A Rákos-melletti gazdákkal is beszélt már, ott lehetne vagy 600 holdat olesón megvenni. A társaság megszervezésére bizottság kiküldését javasolta, amit elfogadtak.¹⁵

4. Felhasználva a kedvező hangulatot, melyet a Duna—Tisza-csatorna országgyűlési tárgyalásánál (az 1840 : 38. t.-c.) tapasztalt, s a Dessewffy által írt Alföldi levelek hatására támaszkodva, még a követek szétoszlása előtt igyekezett a csatorna tervét megvalósítani. Az említett törvény létrejöttében báró Vécsey Miklós is sokat buzgókodott, s a rendek a nagyszerű, a főváros és az ország kereskedelme és gazdasága szempontjából is nagyhatású vállalkozásra előre kiterjesztik az 1836 : 25. t.-c. 3. §-át, t. i. a kisajátítás elvét, amely szerint az így megvett terület az alakuló társaság örök tulajdona marad (6. §), s a hajózók és szállítók minden különbség nélkül bért fizetnek (7. §).

Széchenyi égett a vágytól: mint válik be a kiváltságos osztályok előjogainak ezen, a Lánchídnál is érvényesített áttörése. Nem a csatorna megépítésére való egyesület létrehozása, inkább annak leszögezése volt a követek által láttamoztatni kért lelkes hangú felhívás célja, amelynek szövege a következő:

Aláírás.

Budapestet egybekötni vízcatorna által Szolnokkal, Szegeddel, s így honunk legjelesb két folyóinak, a Duna és Tiszának egybekapcsolásával érintkezésbe hozni Felső-Magyarországot s a Maroson Erdélyt hazánk központjával: oly vállalat, melynek sikere aligha egyetlen egy honi kebelt is hidegen és részvétlenül hagyhatja.

Mi alulírtak ez okból mindent is elkövetni ünnepélyesen ígérkezünk, mi csak tőlünk telik s tehetségünkben áll e nagyszerű cél előmozdítása s elérése végett.

Pozsony, november 1-én, 1839.¹⁶

A magyarányú terv, melyről később is sok szó esett, nem valósult meg. Egyéb sok-sok dolga közt Széchenyi nem foglalkozott a csatorna ügyével, s nem folyt be a kezdeményezők működésébe, talán azért, mert a vezetés nem az ő táborához tartozók kezeibe ment át. Erdemleges eseménynek e téren a 8-ik, 1845 február 10-én tartott közgyűlés tekinthető, amelynek tárgyalásait a betegeskedő br. Vécsey Miklós elnök helyett Gyürki Pál vezette. Sina György a társaság működését a tervezetthez hinárjából azzal akarja kiemelni, hogy a közgyűlésen indítványozza: bocssánsanak ki aláírást 30—40.000 frtnyi tőke összehozására és bízzanak meg valamely külföldi szakértő mér-

¹⁵ Bécsi állami levéltár. Informations Protokoll, 1839., 22.

¹⁶ Egykorú másolat a Széchenyi-Múzeumban. Az aláírási ívek hiányzanak.

nököt a csatorna tervének elkészítésére. A jelenvoltak kiemelték, hogy Beszédes Józsefet alkalmasnak tartanak ugyan a munka elvégzésére, de azért a báró indítványát elfogadták, Széchenyit, Sinát és Wodianer Sámuelét megbízzák a mérnök kiválasztásával.¹⁷

Hamarosan kitűnt, hogy a magyar mérnökök közül többen is foglalkoztak már a csatorna megtervezésével. Így Balla Károly Pestről, a Vámház és a tábori kórház közti partról kiindulva, Gyál, Pakony, Pótharaszti, Vátya, Vas, Kocsér és Kécske községeken vezetné azt keresztül; Beszédes szerint a megépítés 5 millió forintba kerülne, amit Vásárhelyi Pál 30 millióra emel fel nyilatkozatában, mert Beszédes számításának alapját, hogy t. i. a két folyó magasságának különbsége miatt a csatorna önmagát mélyítené ki 6 év alatt, a fantáziák közé sorolja. Szekrényes, zsílipos 14–23 millióba, gözzszivatytús, emelő rendszerű csatorna 5–7 millióba kerülne.

Ugyancsak erős vita indul meg a kérdés felett Balla és Koriz-mics László, Esterházy herceg lévai mérnöke között, aki akkoriban létesíti a kelecsényi rétöntözést. Szerinte a csatorna más felé nem is mehet, mint Gyulának, mert ez a legegyszerűbb vonal; mindkettőnél nagyobb szaktudással szól a kérdéshez újra Vásárhelyi, aki Horváth Józseffel szemben a Pest–szegedi csatorna megépítését tartja kivihetőnek. Vásárhelyi elhalálozása után Beszédes terve került újra előtérbe, amelyet Kienze bajor mérnökkel és Clark-al kíván Széchenyi felülvizsgáltatni. A forradalom pontot tett ezen tervezetre is.¹⁸

5. Az 1838-i árvíz új irányt adott a főváros fejlődésének, s bel- és külföldön nagy érdeklődést és részvétet váltott ki. A királyné maga állott a segélyezési mozgalom élére, az ország előkelő hölgyeit március 29–31-éig, rendszerint 12–2 közt lefolyt tanácskozásokon vonta bele a két város és Esztergom vízkárosultjainak segélyezésébe.¹⁹ A megyék, városok is kiveszik részüket a mentésből, a király, Metternich, Sina György, a br. Rotschild-család, a mágnások igen tekintélyes összegeket bocsátanak az országos bizottság rendelkezésére. A nádor főherceg nevében szétküldött felhívásokra Horvátország rendei is adakozásra hívják fel az embereket, s Varasd megyének április 17-i közgyűlésén talán utoljára hangzik el a nyilatkozat, mely a károsultakat testvéreknek nevezi.²⁰ A sajtó is kiveszi részét a munkából, hangsúlyozza, hogy az ember ősrégi jellemző vonása, hogy visszatér oda, ahol baj érte, tehát bizonyosra vehető, hogy Pest is felépül újra. Felül kell tehát emelkedni a reménytelenségen és az elszigeteltség érzése által vont szűk korlátokon már csak azért is, hogy a város ne csak a valóságban, de még inkább az európai hitel tekintetében hasonló csapásoktól megóvassék. A komolyabb, valóban

¹⁷ Jelenkor, 1845., 15. sz.

¹⁸ Jelenkor, 1845., 18., 19., 24., 36., 63., 87. sz. A csatornával foglalkozó további cikkek még: Jelenkor, 1845., 77. sz. (Felelet a dunatiszai csatorna tárgyában), továbbá a Társalkodó, 1847., 72. sz. (A dunai-tiszai csatorna mostani stadiuma.)

¹⁹ Egykorú litográfia március 27-éről. Zsélyi-levéltár, Zichy-Ferraris rész, 1695. sz.

²⁰ Oglas i posiv. Ankündigung und Aufruf. 2 ívrét levélből álló nyomtatvány.

újságírói magaslaton álló cikkírók a nehéz viszonyok között egyedüli szerencsének azt tartják, hogy az állóhíd még nem épült meg, mert az elkeseredett közhangulat bizonyára azt okolta volna a bajokért. Talán a hidat szét is rombolták volna.

Pedig ha a híd megvan, folytatja a cikkek Széchenyi törekvéseihez közel álló írója, nem éri olyan kár Pestet: a hídlábak a jeget megtörték, a feltöltött Dunapart a várost megvédte, s a kikötött mederben a víz hamarabb lefolyt volna. Sürgeti tehát a város építési nívójának felemelését, kevesebb mésztartalmú kőanyag, inkább téglafelhasználását az építkezéshez, Közraktár felállítását, partgátak emelését, a város körül csatorna építését és a hajók részére kikötők létesítését. A kisajátítás kérdését szerinte jól meg kell fontolni, mert ha megváltás címen sokat kell fizetni, a híd vámja magas lesz.²¹

Az anyagi kártól eltekintve, az intéző körök véleménye meggyezett abban, hogy a város fejlődése szempontjából az egyébként is rozzant házak beomlása nem tekinthető katasztrófának.²² A lakosság szegényebb része a Király-utca és a Kerepesi-út közti földeken kunyhókban, putrikban húzódott meg.²³ A közvélemény megnyugtatóra igen jó hatással volt, hogy a nádor elrendelte a Múzeum építésének folytatását, s hogy az Építési Főigazgatóság a város szabá-

²¹ Társalkodó, 1838., 40., 44. sz. A cikkíró A. J. Az árvíz leírásával foglalkozó egykorú és újabb irodalom:

Ausführliches Tagebuch über die Ereignisse der grossen Ueberschwemmung in Pest u. Ofen. Pest, 1838., 56 l.

Beschreibung der am 13. März 1838 stattgehabten grossen Ueberschw. der k. Freistädte P. u. O. Pest, 1838., 15 l.

Brunner J. K. Aufruf an die Menschheit zur Unterstützung der 1838 wasserverunglückten Schwesterstädte O. u. P. Buda, 1838., 14. l.

Duna kiáradása Mgon. Buda, 1839., 22 ív.

Der Eisgang u. die Ueberschwemmung der Donau in Ungarn im März 1838. Buda, 1838., 364 l.

Jamrisla Sámuel: Ansichten über Schutzmittel gegen fernere Ueberschw. der Donau. Pest, 1840., 32 l.

Jégszakadás és Duna kiáradása Mgban, 1838. évi böjtmás havában. Buda, 1838., 349 l.

Kohn J. H.: Schilderung der Schreckenstage zu Altöfen durch die verheerende Donau Ueberschwemmung am 13. 14. 15. März 1838. Buda, 1838., 16 l.

Potoplenja Pesta cdz *Icanna Subbotica.* Buda, 1838., 56. l.

Andrássy György gr.: Budapestnek árvíz ellen megóvásául. Pest, 1845.

Scenen aus Pesth... von einem Augenzeugen. Bécs, 1838., 14 l.

Végjelentés a segedelemcsztó válaszmány munkájáról. Egykorú nyomtatvány.

Egykorú röpiratok az árvízülről. Vasárn. Ujság, 1905., 15. sz.

1838. árvíz Trattner J. várcsi tanácsos nyomán. Magyarország, 1905., IV. 9., Ph. III. 12.

Lábán A.: A pesti nagy árvíz 1838. (Bécsi jelentések.) Új Idők, 1914., 12. szám.

A Dunáról március 13–17. közt készült vízmérés adatai a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

²² Bécsi áll. levéltár. Informations Protokoll, 1838., 25. sz.

²³ Jelenkor, 1839., 3. sz.

lyozási és vízkár elleni biztosításának megtervezésével Vásárhelyi Pált bízta meg.²⁴

Hasonló irányú tervezetről már a Társalkodó 1833. évfolyamában is jelent meg rövid híradás,²⁵ s a kérdéshez most Vásárhelyi és Balla Károly között alapos szakismeretre valló vita indul meg a Dunában, főleg a Rudasfürdő tájékán található sziklák, a Gellért-hegy által előidézett mederszorulás és a Balla által ajánlott jégtörő gátak használhatósága felől, amely viták a néhány év előtt Blaschek Antal által felmértetett Duna-térképek adatait használják fel.²⁶ Minderről sokszor elferdített hír szivárog ki a nép közé, általánossá kezd válni az a vélemény, hogy a pesti futóhomoktalaj nem tud ellenállni az árvíz ostromának.

Széchenyi Vásárhelyitől magától értesül a tervezet részleteiről, s azt a kaszinóban pontonként megvitatják. A nádor szintén kikéri véleményét a fontosabb kérdésekre nézve, amilyen a régi harmincadhivatal elhelyezése, az épület helyét t. i. a város új városháza építésére kívánta felhasználni. Az utóbbira vonatkozólag július 2-án azt írja a nádornak, hogy ebben is, mint minden egyéb kérdésben egyedül a város haszna irányítja, tehát az új, jobb tervhez örömet hozzájárul.²⁷

Megállapodik barátaival abban, hogy szavának súlyát latba veti a közvélemény irányítására és megnyugtatóására. Cenkéről visszatérve, 1838 őszén hozzáfog tanulmánya megírásához, melynek címe: *Az árvizek ellen* (Gegen die Verdämmungen), a tél folyamán meglehetősen halad vele, s március 2-án már 51 oldal kész belőle, melyet látogatói előtt részletekben felolvas.²⁸ Később abbahagyja; kétség merül fel lelkében, megfelelő lesz-e a mű? másrészt úgy határoz, bevárja, amíg Andrassy György, Orosz József munkái megjelennek.²⁹ De hogy munkája megírását végleg abbahagyta, kétségtelenül annak tulajdonítható, hogy Pest város tanácsának felhívására a város építésére, szabályozására és árvíz elleni biztosítására vonatkozó eszméit terjedelmes emlékiratba foglalta össze, s azt március 6-án küldte el.

Nem önálló, irodalmi értékű műve ez Széchenyinek — bár magán viseli a gróf írói tulajdonságait — hivatalos irat, amelyben szorosán az Építési Bizottság tervezetét követve mondja el nézetét minden kérdéssel. Eszmemenete tehát nem mutat folytonosságot, bár az egész szöveg egészen egyszerűen és rokonérzés hatja át. Legfontosabbnak látja annak kiemelését, mennyire helytelen lenne, ha a magánfeltevéseket nem emelnék fel az utak szintjéig, s külföldi tapasztalatai-

²⁴ Athenaeum, 1838., 18—20. sz.

²⁵ Buda és Pest alaps vízhelyzeti térképe címmel.

²⁶ Társalkodó, 1838., 69. sz.

²⁷ Széchenyi levelei, II. k., 129., 543. l. A rendőri jelentések kiemelik, hogy Széchenyi eszméit Zichy Edmund estélyein is előadta, amivel a hangukatot akarta az országgügyi tárgyalások felé irányítani. Bécsi áll. levéltár, Informations Protokoll, 1839., 22., 40. sz.

²⁸ Tartalmát közli: Gr. Széchenyi I. beszédei, 142. l. A mű kézirata a Széchenyi-Múzeumban van.

²⁹ Széchenyi levelei, II. k., 496., 530. l.

nak gazdag tárházát felhasználva szól a rendezés kérdéséhez. Kíváncsún tartja, hogy a tanács hallgassa meg a közóhajt, s használja fel a bécsi építési igazgatóság munkálataiból a nálunk is megvalósíthatókat. Kiérezhető belőle a nagy pusztulásnak még élénk hatása s a vágy, hogy a magánjog megvédése mellett végleges megoldást ajánljon a főváros jövő sorsát intézők figyelmébe. Ebben is, mint egyéb javaslataiban, reális alapokon mozog, számol a főváros teherbírásával. A szorosabb teendőket öt pontban sorolja fel:

1. rossz anyagból nem szabad az építést megengedni;***
2. a Duna partján rakodóhelyeket kell kijelölni;
3. a már megépített ideiglenes töltést el kell bontani;
4. a szemét, törmelék lerakására külön helyet kell kijelölni; a házak építését azonban csak a szilárd őstalajon szabad megengedni;
5. a Duna medrét rendezni kell s a főváros pesti részét egyetlen, de bármily erős áradásnak ellenállni tudó, végleges töltéssel megvédeni; a Rákospatak vonalán pedig teret kell hagyni hajózható csatorna számára.

Az emlékirat szövege a következő:

Löblicher Magistrat!

In Betreff der durch Sr Hochgeboren den Herrn Statthaltereirath und allergnädigst abgeordneten königl. Commissär Johann von Lónyay p. t. übersendeten und von der fungirenden Bau-Commission ausgearbeiteten Projects zur successiven Erhöhung der Gassen-Horizonte in dieser Stadt, beeilen wir uns in Folge Magistratual Bescheides ddto 18-ten Jänner 1839 No. 658 gehorsamst zu erklären:²⁹

Indem uns von der im Sinne der „Allgemeinen Bauordnung für die kön. Freistadt Pesth“ zu effectuierenden Anschüttung und Horizonts-Erhebung durchaus nichts Anderes bekannt ist, als das, was uns durch die so eben erwähnte Opinion der Bau-Commission mitgetheilt wird; und uns ferner unbewusst ist, ob und welche Modificationen in dem gestellten Antrag eintreten dürften: so wolle uns Ein Löbl. Magistrat gütigst vergeben, wenn wir uns in unserem ergebensten Gutachten, in einer so äussererst wichtigen Frage, einzig und allein die Opinion der obbelobten Bau-Commission zur Grundlage nehmen.

In dieser Opinion lesen wir als Hauptgrundsatz ausgesprochen: „dass die Erhebung des ganzen städtischen Terrains durch eine in stetiger Weise zu erfolgende Anschüttung unerlässlich ist, indem weder mittels einer durchgreifenden Donau-Regulirung, noch durch

*** Ez természetesen téglagyarak, megfelelő kőbányák hiányában csak a jövőnek szólt. A Múzeumot még a legpuhább homokkőből építették.

²⁹ A bevezető rész első fogalmazványa ez volt: Wir beeilen uns unsere unterthänigste Meinung in Betreff der von der Bau-Commission über die Anschüttung und Horizonts Erhebung der öffentlichen Strassen in Pesth ddto 15. Jänner l. J. verfassten und dieser Wahlbürgerschaft mittels Magistratual Beschlusses ddto 18. desselben Monats mitgetheilten Opinion hiemit ganz gehorsamst zu unterbreiten.

die Begründung und zeitweilige Erhebung der Wehren, allen künftigen Überschwemmungen Trotz geboten werden könne“.

Ist das nun wirklich der Fall, was wir gerne glauben wollen, indem es uns gar wohl bekannt ist, dass der ganze städtische Terrain einen Kessel bildet, und das Bett des Donau-Stroms sich stets mehr und mehr erhebt: so erlauben wir uns unumwunden auszusprechen, dass der so eben angeführten zwei Ursachen wegen, die auf alle Zeiten hinausgehende radicale Abwehrung des Überschwemmungs-übels, welchem die Stadt Pesth ausgesetzt ist, ausser dem Kreise menschlicher Kräfte liegt, und sich somit — unserer ergebensten Meinung nach — nur darum handeln kann:

1tens Das Übel der Überschwemmung so lange es gehet, möglichst zu beseitigen, und dessen stets steigende Gefahr so weit hinauszurücken, wie nur immer möglich.

2tens Jene Gefahr, welcher die Stadt Pesth dennoch durch wann immer einzutretende Überschwemmungen ausgesetzt sein dürfte, so gering zu machen, dass der Verlust menschlichen Lebens und der gänzlichen Habe unmöglich werde.

3tens Jetzt, da es noch Zeit ist, dafür zu sorgen, dass die Stadt Pesth ihre Richtung und Ausdehnung³⁰ allmählich gegen jene Anhöhen nehme, welche die Stadt umgeben, und die niemals den Fluthen der Donau ausgesetzt sein werden.

Und werden diese drei Punkte, von denen das Wohl der Stadt Pesth abhängt, erfüllt, so ist — in so weit die fehlerhafte Lage der Stadt Pesth es erlaubt — sowohl für die Gegenwart als die Zukunft gesorgt.

Unserer unverhohlenen Meinung gemäss, wird aber durch den Antrag einer stetigen Anschüttung des ganzen städtischen Terrains nicht nur für die Gegenwart, sondern auch für die Zukunft nicht im Mindesten gesorgt; es wird im Gegentheil die Zukunft dieser unglücklichen Stadt durch die Effectuirung des projectirten Antrages gänzlich vernichtet, indem die zum Theil unausführbaren und überaus lästigen, so sehr langwährenden, und alle Geldmittel übersteigenden Bemühungen, das Besagte bewerkstelligen zu wollen, nicht nur die Gegenwart, sondern auch die kommenden Decennien für die Einwohner der Stadt Pesth so unerträglich machen wird, dass — beharrt man mit Consequenz auf den Plan — jeder denkende Einwohner der Stadt Pesth allmählich trachten wird, seinen Aufenthalt anderswohin zu übersetzen, wo die Natur eine günstigere Lage schuf, oder wo die Heilung der Mängel derselben wenigstens mit keinem noch grösserem Übel versucht wird.

„Der ganze städtische Terrain soll angeschüttet werden!“ *Aber mit welchem Material?* In dieser Hinsicht scheinen in der Opinion der Bau-Commission mehrere Widersprüche zu sein; denn bald heisst es, „mit Bauschutt, Kehrlicht und Gassenkoth“, wenn nämlich die Commission darauf reflectirt, dass die Herbeischaffung besseren Materials, die Kräfte der Stadt übersteigt, und durchaus unausführ-

³⁰ Az utolsó négy szó Sz. betoldása.

bar ist; bald macht die Commission wieder von besserem Materiale Erwähnung, wenn sie nämlich darauf achtet, dass Bauschutt, den NB. ein jeder für seinen eigenen Gebrauch dringend bedarf, und der überdiess meistentheils nichts als zusammengestampfter Koth ist, Kehricht und Gassenkoth zur Aufschüttung solcher Gassen, wo bereits werthvolle Häuser stehen, unmöglich verwendet werden kann; ausser man wollte die dort Sesshaften durch den vor ihren Häusern aufgehäuften Schlamm, unerträglichen Staub, und durch pestilenzische, alle Krankheiten erzeugende Ausdünstung geradezu verjagen, oder jene, die bleiben müssen, zur beklagenswerthesten Existenz verurtheilen. — Die Stadt mit Unrath anzuschütten, wird indessen, wie wir von der väterlichen Huld unserer allerhöchsten Regierung mit Zuversicht erwarten, nie gestattet, oder gar anbefohlen werden. Die Anschüttung aller bereits bewohnten Gassen und Plätze müsste also ausschliesslich mit gutem Materiale geschehen. — Wird diess indessen die Kräfte der Stadt Pesth nicht bei Weitem übersteigen, wo es sich um eine so grosse Ausdehnung handelt, und wo die Anschüttung — soll sie auch nur auf ein halbes Jahrhundert berechnet sein, und somit um einige Fuss höher bewerkstelliget werden, als das letzte Hochwasser war — durchgehends auf eine Erhöhung von 6 Schuh, an den meisten Orten hingegen auf eine von 15 Schuh angetragen werden müsste? — Sicherlich würde diess die Kräfte der Stadt so sehr erschöpfen, dass wirklich eine zweite Überschwemmung vorzuziehen wäre: denn Schulden zu machen ist leicht, sie zu zahlen schwer, und Handels- und Bürgersleute, die von ihrem Erwerbe zu leben haben, sind weit schlechter daran, wenn sie auch übertüncht von einer scheinbaren Opulenz, in Schulden stecken, als behielten sie ihr Geld, wenn auch manchmal von den Mühseligkeiten einer Überschwemmung heimgesucht. — Gesetz aber, dass die beabsichtigte Anschüttung und Terrains-Erhöhung³¹ der ganzen Stadt — ein, bis jetzt noch niemals und nirgends versuchtes oder wenigstens gelungenes Experiment — mit schweren Opfern und nach unsäglichlicher Zeit ausgeführt werden könnte, wo nehmen wir den das taugliche Material dazu her? — Im ganzen Hotter der Stadt Pesth findet sich — will man sich nicht geradezu täuschen — kein taugliches, indem, wie es die tägliche Erfahrung lehrt, der so genannte Schotter unserer besten Gruben, die übrigens bereits auch schon beinahe erschöpft sind, ja sogar der durch die Dampfkräummungsmaschine Vidra aus dem Donaubett zu Tag geförderte, von so zersetzbarer Natur ist, dass er in äusserst kurzer Zeit um nichts besser ist, als Sand. — Die Stadt kann demzufolge — ausser das Materiale würde aus der ferneren Umgegend bezogen; aus der ferneren Umgegend sagen wir, denn die Sandschichten um Pesth weit ausgedehnt sind — lediglich mit einem Materiale angeschüttet werden, welches in den trockenen Jahreszeiten gar bald zu einem kaum zu fesselnden Staub, in den Nassen hingegen zu einem undurchdringlichen Koth wird. — Nun fragen wir in aller Unterthänigkeit:

³¹ A hárem szó Sz. sk. betoldása.

ob denn die Anschüttung mit solchem Materiale die bereits stehenden Häuser wohl befestigen, — und ob ein auf solche Art angehäufte Terrain je geeignet sein dürfte als Fundament neuer Bauten zu dienen? — Worauf wir mit aller Zuversicht mit einem „Nein“ zu antworten uns erlauben; indem hiedurch die bereits gebauten Häuser auch nicht um das mindeste solider würden, die neu zu erbauenden hingegen mit ihren Fundamenten tiefer gehen müssten. Die hiesige Erfahrung lehret — wo bis zu einer gewissen Tiefe der ganze Terrain Alluvial Sand ist — dass während dem Baue vieler neuen Häuser, und zwar auf den höchsten Stellen, oftmals Versenkungen stattgefunden haben, wenn nämlich die Fundamente nicht bis zum Urboden geführt waren; während bei den in den Niederungen der Stadt aufgeführten Häusern diess selten oder gar nicht geschah, indem die Fundamente dieser in der Regel den Urboden erreichten. Und was lehrte die letzte traurige Catastrophe? Gerade dasselbe, dass nämlich die grössere Erhöhung des Terrains nicht das Mindeste zur Sicherheit der Häuser beitrug, sondern in der Regel nur jene Gebäude unbeschädigt blieben und dem tobenden Elemente trotzen, die aus gutem Material gebauet waren, und deren Fundamente den Urboden erreichten. Eine allgemeine Anschüttung würde dem Übel in der Wirklichkeit demnach durchaus nicht abhelfen, sondern trüge einzig allein nur den Schein einer grösseren Versicherung, gleich einer Schneelavine, die einem festen Grunde gleicht, in welche aber der Unvorsichtige, der ihr trauet, unausweichbar versinkt. — Zugestanden aber, dass die Herbeischaffung entsprechender Materialien und die Anschüttung des ganzen städtischen Terrains ausführbar wäre, und durch dieses Verfahren die bereits stehenden und erst zu bauenden Häuser wirklich an Festigkeit gewönnen — was indessen von uns Niemand glaubt — so sehen wir nicht ein, wie diese Anschüttung in dem Sinne, in welchem sich die Bau-Commission ausspricht, nämlich „stetigerweise“, das heisst „allmählig“, in Praxi bewerkstelliget werden könnte.

Die Bau-Commission bemerkt sehr weise, dass die Überschwemmungen, die Pesth verheeren, im Zunehmen sind, und das Hochwasser des Jahres 1838 jenes vom 1775 mit 5 Schuh 4 Zoll überstieg; und zieht hieraus die sehr richtige Folgerung, dass diese Progression auch für die Zukunft zu besorgen sei.

Wenn³² nun also in 63 Jahren das Übel sich um 5 Schuh 4 Zoll vermehrte, so ist zu erwarten, dass in 63 Jahren, also im Jahre 1902 die Fluthen wieder um 5 Schuh 4 Zoll höher steigen werden, als sie im Jahre 1838 waren. Will man demnach die Stadt durch Anschüttung lediglich auch nur auf 63 Jahre sicher stellen, so muss man die Erhebung des ganzen städtischen Terrains sogleich jetzt um wenigstens 5 Schuh 4 Zoll höher antragen, als das Hochwasser im Jahre 1838 war, folglich auf eine Höhe von beiläufig 34 Schuh über 0.³³ — Gesetzt aber, dass dies, wie durch ein Wunder, bewerkstelliget ist,

³² Sz. oldaljegyzete: Ab initio nova (új kikezdéssel kell leírni).

³³ Az utolsó mondat Sz. betoldása.

und wie bei Herculaneum eine ganz neue Stadt sich über der alten erhebt, wass soll sodann im Jahre 1902 geschehen? Soll das Niveau der ganzen Stadt dann wieder um 5 Schuh 4 Zoll höher, und so alle 63 Jahre stets um 5 Schuh 4 Zoll höher gestellt werden? Wahrlich eine schöne Verlassenschaft, die wir auf diese Art unseren Kindern und Kindeskindern hinterliessen! die in stetiger, nie aufhörender Beschäftigung der Anschüttung unserer Vaterstadt immerhin verbleiben müssten! So ungereimt diess bei näherer Beleuchtung auch erscheinen mag, so können wir dem Ausdruck der Bau-Commission, dass nämlich: „*Die Anschüttung der Stadt stetigerweise zu geschehen hätte*“ mit dem besten Willen dennoch keinen andern Sinn beilegen. Erörtern wir aber den Gegenstand noch näher! Setzen wir den Fall, die „stetige Anschüttung“ sei bereits so weit im Gang, dass nun die Reihe an die Waizner-Gasse und den mit derselben verbundenen Rathhausplatz kommt. Wie wird man diese damals — supponiren wir, in 10 Jahren — wohl finden? So wie heute? Gewiss nicht; denn höchstwahrscheinlich werden mehrere der dortigen Häuser in dem Zeitraum von 10 Jahren neu aufgebauet oder umgestaltet.³⁴ Auf welches Niveau werden nun alle diese neuen Gebäude wohl gestellt werden? Auf das jetzige, oder jenes des Hochwassers vom 1838, oder — um diese Strasse und diesen Platz wenigstens auf 63 Jahre im voraus zu sichern (!) — auf ein Niveau von 34 Schuh 8 Zoll über 0?

Wenn auf das jetzt bestehende Niveau: so können wir mit unserer schwachen Einsicht nicht begreifen, wie sodann in der Reihenfolge, wenn einmal alle Häuser in der benannten Gasse und auf dem benannten Platz eine gewisse Stabilität erhalten werden haben, wie z. B. die Häuser in der Dorothee-Gasse, wie sodann, sagen wir, die Anschüttung praktisch möglich wäre, ausser man wollte das ebenerdige Geschoss der dortigen Häuser geradezu verschütten, und den ersten Stock zu Gewölbern, den zweiten hingegen zum ersten Stock etc. umstalten; was in Hinsicht des Verlustes, den die dortigen Hausinhaber hiedurch erleiden würden, zehn Überschwemmungen gleich käme! — Oder soll das Niveau des Hochwassers vom Jahre 1838, oder die wahrscheinliche Wasserhöhe vom 1902 zur Sohle der Weizner-Gasse und des Rathhausplatzes, gleich jetzt angenommen werden? Das begreifen wir auch nicht. Denn wie wäre diess wieder praktisch auszuführen? Graf Nákö z. B. wünscht, wie wir vernommen haben, im kommenden Jahre sein Haus „zu den 7 Churfürsten“ aufzubauen. — Soll nun diess neu aufzuführende Haus auf das Niveau des Jahres 1902, oder auch nur auf jenes des 1838 gestellt werden: so kann man in solange nicht hineinfahren, oder das Haus wird in solange wenigstens wie ein Storch dastehen, bis die Gasse nicht um 34 Schuh 8 Zoll bis zum Niveau des muthmasslichen Hoch-

³⁴ *Itt kimaradt az első fogalmazásból ezen rész:* werden. Wir sagen „die Meisten“, in dem in der besagten Gasse und auf dem erwähnten Platze die Zahl der Häuser, die wahrscheinlich neu aufgebaut oder reformirt werden, grösser als diejenigen ist, welche nie Bestehen von 1 oder 2 Jahrhunderten erwarten lassen.

wassers vom 1902;³⁵ oder wenigstens um 29 Schuh 4 Zoll, bis zum Niveau des Hochwassers vom 1838 angeschüttet wird. — Soll diess indessen auf der Stelle geschehen, so werden wieder die Häuser der Herren Kolb und Walthier, die gegenüber dem Hause zu den 7 Churfürsten stehen, wir glauben geradezu auf 11 Schuh 4 Zoll, oder wenigstens 6 Schuh verschüttet werden müssen. Noch greller fällt die Impracticabilität irgend einer Anschüttung aber erst dann in die Augen, wenn man auf dem Rathhausplatz oder den noch tiefer liegenden Theilen besonders der Altstadt reflectirt, wo an manchen Orten — wenn man auf 63 Jahre im vorhinein sorgen wollte — die Anschüttung bis zu 3 Klaftern nöthig wäre! Ein-zwei Schuh Anschütten — wie Manche den Sinn des Vorschlages der Bau-Commission ausgelegt wissen wollen — ist so gut wie nichts; denn ob sodann 3 oder 5, 6 oder 8, 12 oder 14, 16 oder 18 Schuh Wasser in die respectiven Gassen eindringt, ist wohl gleich viel, also der erzweckte Nutzen null, während auch nur diess zu bewerkstelligen, äusserst kostspielig wäre, und es obendrein viele Nachtheile nach sich zöge. Erstens würde das kostspielige Steinpflaster,³⁶ welches auf den aufgeschütteten, desshalb lockern, noch nicht gesetzten Boden zu kommen hätte, so elend werden, dass man sich in den Strassen gar nicht bewegen könnte; wo hingegen kein Steinpflaster zu kommen hätte, dort entstünde so eine Masse von Staub und Koth, welche die ohnehin nicht allereinstimmigste physische Existenz in Pesth gänzlich verleiden, und jeden regeren Verkehr durchaus unmöglich machen würde. Überdiess wäre die Schönheit der Stadt auf lange Jahre, vielleicht auf immer gefährdet; denn wie lange die Übergangs-Periode von einem Niveau zu einem Anderen währen würde, ist wohl nicht abzusehen. Schönheit sollte man aber — unserer gehorsamsten Meinung nach — nie aufopfern, ausser man gewinnt etwas Wesentliches dabei. In dem fraglichen Gegenstand, wenn man nämlich die Anschüttung nur auf einige Schuhe bestimmen wollte, würde man indessen nicht nur nichts gewinnen, sondern, wie wir es erwiesen zu haben glauben, sich in einen wesentlichen Nachtheil setzen, wozu noch andere Particularitäten kommen, die vielleicht nur uns bekannt sind. So z. B. ist ein Gewölbe, nur dadurch, dass es 2, 3 Stufen hat, schon um ein Bedeutendes weniger werth, als wenn man in dasselbe gerade hineingehen kann. Wenn also z. B. in der Waizner-Gasse Jemand gezwungen wird, sein neu zu bauendes oder zu umstaltendes Haus um 2, 3 Schuh höher zu stellen — was NB. gegen die Wasserfluth als Schutz nicht einmal ein Palliativ-Mittel, sondern rein nur eine Illusion ist — so verliert der Bauherr ein Bedeutendes an seinen Gewölbern, und wird daher, so lange als möglich, gar nicht oder nur ungerne bauen, und hiedurch die Entwicklung der Stadt, die Se. kais. Hoheit seit 43 Jahren stets mit so väterlicher Huld unterstützte, bedeutend gehemmt. Denn die Hoffnung, dass alle Häuser sich allmählig heben, und somit die Sohle der Gasse che-

³⁵ A mondat Sz. újabban betoldása.

³⁶ Sz. betoldása az utóbbi két szó.

nächstens gehoben werden kann, ist in einer Stadt, die sich vielmehr noch immer ausdehnt als sich ausbildet, ein gar schwaches Incitament, und dürfte wohl Niemanden zur besseren Umgestaltung seines Hauses ermuthigen. Wenn aber auch alles das bisher von uns Angeführte nicht stünde, und eine stetige Anschüttung der ganzen Stadt möglich wäre, und hiedurch ein unberechenbarer Nutzen für kommende Generationen entkeimen würde, so kann doch kein Mensch läugnen, und die Bau-Commission stimmt hierüber vollkommen überein, wenn sie sagt, „dass hiedurch manche grosse Interessen gefährdet sind, und Zeit allein die Sache ordnen kann“, dass durch diese Massregel der Credit der ganzen Stadt auf unberechenbare Zeit zurückgesetzt, und wenigstens das Interesse der jetzt Lebenden gänzlich geopfert wäre. — Es ist für die Zukunft allerdings zu sorgen; denn diess gebietet Vaters- und Bürgers-Pflicht. Die Gegenwart aber gänzlich aufzuopfern, und was noch mehr ist, ohne allen Nutzen für die Zukunft aufzuopfern, verbietet hingegen die Pflicht, die man gegen sich selbst, seinen eigenen Haushalt, und gegen seine lebenden Mithürger hat.

Unserer gehorsamsten Meinung nach wäre also, indem weder hinlängliches und hinlänglich gutes Materiale zu haben ist, noch die Kräfte der Stadt der Absicht gewachsen sind, noch aus der projectirten Anschüttung irgend ein Nutzen oder Sicherheit, sondern nur Schaden zu gewärtigen kommt, dass aus allen diesen Gründen, durchaus nirgends in dem ganzen städtischen Terrain, wo bereits werthvolle Bauten stehen, weder mit Erde, Schotter oder Bauschutt, noch mit Kehrrecht Anschüttungen irgend einer Art vorgenommen werden sollten, und dass hierüber die Bewohner der Stadt Pesth, die in banger Erwartung einer günstigen Entscheidung sind, für jetzt und die Zukunft gesichert werden mögen.

Ja, Löbl. Magistrat, wir Alle sind in der beklommensten Erwartung, und wir glauben mit aller Zuversicht behaupten zu können, dass die gesammten Einwohner der Stadt dieses bange Gefühl mit uns theilen.

Und aufrichtig gesagt, drückt uns schon seit langer Zeit die traurige Ahnung einer bevorstehenden Anschüttung, indem wir das höhere Niveau so vieler neu gebauten Häuser in solchen Strassen, wie z. B. in der Königsgasse, bemerkten, wo nach unserer bereits ausgesprochenen Ansicht jede Art von Anschüttung unstatthaft ist. Wir schwiegen aber, obschon Niemanden diese Sache näher angeht als uns und unsere Mithürger, die wir all' unser Hab' und Gut hier concentrirt haben; obschon am Ende dennoch wir die Hauptlasten aller mit der projectirten Anschüttung verbundenen Auslagen tragen werden müssen. Wir glaubten aber desshalb lieber schweigen und vorerst abwarten zu müssen, weil uns der Zusammenhang der bis jetzt vollbrachten und noch im Werk begriffenen Arbeiten nicht bekannt war; ferner erlaubten wir uns desshalb bis jetzt nicht einmal die geringste Anfrage zu machen, weil wir stets die Hoffnung hegten, dass man am Ende doch auch unsere Ansicht werde vernehmen wollen, da wir, wenn auch keine Sachkundige nach der Theorie sind,

dennoch manche Lokalkenntnisse besitzen, und wir, wie wir oben erwähnten, das allernächste Interesse haben, die Sicherstellung unserer Vaterstadt bewerkstelliget zu sehen, und sich es mehr oder weniger, dennoch am meisten um unsere und unserer Mitbürger Habe handelt. — Da wir nun aber von Seite Eines Löbl. Magistrats aufgefordert wurden, auf den Vorschlag der Bau-Commission unser Gutachten zu geben, so hielten wir es für unsere Pflicht, dieses unumwunden, so wie es an unseren Herzen liegt, und wie wir die hierüber obwaltende allgemeine Meinung kennen, in dem bereits Gesagten hiemit ergebenst zu unterbreiten. Wozu wir noch das hinzufügen, dass wir überzeugt sind, dass die beabsichtigte Anschüttung ohnehin von sich selbst, als unthunlich früher oder später aufhören wird müssen, und es somit weit zweckmässiger wäre, die Sache jetzt sogleich abzustellen, und die ganze Anschüttung einzig und allein dahin zu beschränken, dass diese ohne eine neue Last der hiesigen Stadt aufzulegen, lediglich mit Kehricht, Gassenkoth und etwa durch die Eigenthümer nicht selbst verwendeten Bauschutt, nur in jenen Theilen und Stellen der Stadt statthaben dürfe, wo in der Nähe noch keine werthvollen Bauten sind. Man versuchte in älteren Zeiten ja schon mehrmals, die Stadt durch Anschüttungen dem Übel der Überschwemmungen zu entrücken, wie wir diess aus dem Bericht der Bau-Commission entnehmen zu können glauben. Es hat aber nichts, aber auch nicht das Mindeste genützt. Mit welchen Schwierigkeiten diess verbunden und auf welche Strecken es ausgedehnt gewesen, und mit welcher Consequenz fortgesetzt worden sein mag, ist uns nicht bekannt; so viel scheint uns indessen klar zu sein, dass vor Zeiten, wo in Pesth kaum einige notablere Bauten stehen mochten, noch geregelte Gassen und Plätze waren, auf gewisse Localitäten beschränkte Anschüttungen wohl leicht zu bewerkstelligen gewesen sind — während diess jetzt, ohne die grössten Interessen auf das empfindlichste zu gefährden, in jenen Theilen und Stellen der Stadt, wo in der Nähe bereits werthvolle Häuser stehen, unmöglich ausgeführt werden kann — und somit die Anschüttungen einzig und allein dorthin zu beschränken sind, wo derlei Gebäude noch nicht stehen, und zwar ausschliesslich mit unentgeltlichem Material. — So z. B. sollte die Königsgasse in der Gegend der Theresien-Kirche, wo das Wahlkampf'sche Haus auf ein sehr hohes Niveau gestellt wurde, nicht aufgeschüttet werden, indem dort in der Nähe bereits viele werthvolle Häuser stehen, und durch eine Erhöhung dieser Gasse mit Kehricht etc. den Einwohnern von Pesth so zu sagen die Möglichkeit benommen würde, zu dem einzigen Erholungsort, den sie besitzen, nämlich zu dem Stadtwäldchen, gelangen zu können. — Die Waizner-Strasse, und mehrere Andere, setzen wir auch in dieselbe Kategorie, da dort bereits werthvolle Häuser stehen, und wo die allmähliche Anschüttung mit einem schlechten Materiale, das heisst, welches der Stadt nichts kosten soll, und daher nicht accelerirt werden darf, und auf diese Art einzig und allein der Industrie einiger Private überlassen bleibt, gewiss mehr Übel als Gutes nach sich ziehen würde. Die Bau-Commission scheint in der Meinung zu sein, als

ob sich in Hinsicht der Anschüttung der Stadt Pesth, unter deren Einwohnern ein besonderer Eifer entwickeln würde. Wir können Einen Löbl. Magistrat aber versichern — und sind überzeugt, dass ein Löbl. Magistrat von der Sache eben so gut unterrichtet ist, wie wir — dass sich in der ganzen Stadt Niemand vorfinden wird, der die Sache aus freiem Antriebe unterstützte, ausser vielleicht einige von jenen,³⁷ die ihre Häuser bereits auf ein höheres Niveau zu setzen gezwungen waren, die nun natürlich einzig und allein ihr eigenes Interesse vor Augen habend, alle ihre Nachbarn verschüttet sehen möchten.

Löblicher Magistrat! Noch ist zu helfen, denn, wenn die jüngst gebauten Häuser ihre Thorschwellen auf das allenthalben bereits vorhandenen gewesene Niveau setzen, und das Niveau des ganzen städtischen Terrain's, wo bereits werthvolle Bauten stehen, verbleibt, wie es war, so ist Alles wieder beruhigt, und die ganze Bürgerschaft zu den grössten Opfern bereit, um den Überschwemmungen der Donau mit zweckmässigeren Mitteln zu trotzen, als eine unausführbare, von sich selbst ins Stocken zu kommende Aufschüttung der Stadt ist.

Wir bitten Einen löbl. Magistrat demzufolge sich mit uns zu vereinigen, und die allgemeine Opinion, die über diesen Gegenstand herrscht, und die Ein Löbl. Magistrat gar kut kennen muss, nicht zu missachten, und Alles aufzubieten, damit diese Lebensfrage, von welcher die weitere Entwicklung der Stadt Pesth so sehr abhängt, nach unserer unumwundenen Ansicht entscheiden werden möge.

Man bedeutete uns zwar, dass dieser Anschüttungs-Plan von solchen Künstlern aus Wien proponirt wurde, denen jene Heilmittel, durch welche die Stadt Pesth von Überschwemmungen gerettet werden könnte, weit besser bekannt sein müssen, als uns den Einwohnern der Stadt, und dass die beabsichtigte Anschüttung bereits unabänderlich von Sr. kais. kön. Majestät genehmigt sei, und somit nichts als zu gehorchen und auszuführen übrig bleibe. — Wir wollen die Kenntnisse der Wiener Künstler durchaus nicht in Abrede stellen, können aber dennoch nicht umhin, Einem Löbl. Magistrat in das Gedächtniss zu rufen, dass es auch eben Wiener Künstler waren, die das Niveau des städtischen Theaters so tief stellten, wodurch die ganze seit der Zeit entstandene Leopold-Stadt tiefer erbauet wurde, als es geschehen wäre, wenn man dem Sinn einiger schlichten Bürger der Stadt Pesth gefolgt haben würde, die ihre damals zu erbauende Häuser auf ein höheres Niveau stellen wollten, was ihnen aber untersagt wurde.³⁸ Übrigens fragen wir in aller Unterthänigkeit: wie es kommt, dass diese Künstler niemals die Anschüttung der Leopold-Stadt in Wien projectirten, oder wenn sie diess auch thaten, ihre Projecte bis jetzt noch keinen Anklang fanden, da doch die Leopold-Stadt in Wien viel öfter den Überschwemmungen ausgesetzt ist, als Pesth, und in der Gegend von Wien sich das vortrefflichste Material zu Anschüttungen im Überfluss vorfindet; und wie es kommt,

³⁷ Négy szó Sz. betoldása.

³⁸ Sz. sk. jegyzete oldalt: Si istud esset ad demonstrandum.

dass dieses Vorhaben nur für uns Bewohner der Stadt Pesth reservirt bleibt, da doch zu solchem Behuf in dem ganzen Hotter der Stadt Pesth kein wirklich gutes Material vorfindig ist? — Was hingegen die Unabänderlichkeit der Sanction Sr. Majestät anbelangt, so glauben wir nicht — nach unzähligen Beispielen zu urtheilen — dass Se. Majestät unser allergnädigster König, in einem Gegenstand unerbittlich sein sollte, der bei reiflicherer Überlegung sich als unausführbar, ja schädlich erweist.

Übrigens wurde unseres Wissens weder von der Wiener Bau-Commission der Antrag einer Erhöhung des Niveaus, und somit einer allgemeinen und stetigen Anschüttung als so unbedingt nothwendig ausgesprochen, noch dessen Bewerkstelligung von Sr. Majestät so peremptorisch anbefohlen, dass in diesem Vorhaben gar keine Modificationen eintreten, oder dasselbe auch nicht ganz und gar unterbleiben könnte. Wir lesen im Gegentheil in der allgemeinen Bauordnung für die kön. Freistadt Pesth Seite 5. § 7. unter dem Titel: „Bestimmung der Baulinie und Höhe des Thorschwellers“ folgende Worte: „Wenn entweder wegen zu grosser Abänderung der noch zum Theil bestehenden Gebäude, oder wegen des zu niedrigen Horizontes der Gasse, deren Anschüttung in den Nebengässen der Vorstädte nur nach längerer Zeit zu Stande kommen dürfte, daher der Fussboden nicht über die Höhe der letzten Überschwemmung erhöht werden könnte, *wenigstens getrachtet werden müsse*, denselben *wo möglich* über die Überschwemmungs-Linie des Jahres 1775 zu bringen. Welcher Erhöhungs-Antrag jedesmal in den verschiedenen Plänen anzuzeigen ist.“ Und aus diesen Zeilen entnehmen wir gar nicht, dass die beabsichtigte Terrain-Erhöhung stattfinden *musse*, sondern nur, dass man *trachten soll*, das Niveau, *wo möglich* über die Überschwemmungs-Linie vom 1775 zu bringen. Woraus klar hervorgehet, dass diess Project sowohl von Seite der Wiener Bau-Commission, als auch von Seite Sr. Majestät, nur bedingungsweise in Antrag gebracht und anbefohlen worden ist, aus dem wir die Schlussfolgerung ziehen, dass Anschüttungen gar nicht zu geschehen haben, im Falle die Sache als unmöglich, unstatthaft, ja als höchst nachtheilig dargethan wird, was wir durch das bereits Gesagte hinreichend bewiesen zu haben glauben.

Wir sind desshalb aber, Löbl. Magistrat, weil wir dem allgemeinen Anschütten des städtischen Terrains durchaus das Wort nicht führen können, sehr ferne, die Zukunft unserer Vaterstadt einem blinden Zufall überlassen, oder uns von allen jenen Opfern ausschliessen zu wollen, die nothwendigerweise getragen werden müssen, um das Übel der Überschwemmung abzuwehren, oder sie wenigstens unschädlich zu machen. Um diess zu erreichen, concentriren wir unser unterthänigstes Ansinnen aber in Folgenden:

1. dass mit Ernst darauf gesehen werde, dass in der Zukunft durchaus von keinen schlechten Materialien und nicht schleuderisch gebaut werden dürfe,

2. dass längst der Donau knapp an deren Ufer, das heisst: so nahe, damit zur Ausladung der Schiffe ein hinlänglicher Raum bleibt,

dem ganzen Pesther Hotter entlang, von den Anhöhen des Palotaer Hotters begonnen, ein ununterbrochener Damm bis an die Anhöhen gegen Soroksár geführt werde, der um mehrere Schuh höher sei, als das letzte Hochwasser war, und wodurch die Stadt und der ganze Hotter geschützt werde.

3. Dass jener Damm, den man auf der Waizner- und Landstrasse zu errichten begann, allmählig wieder abgetragen werde.

4. Zu sorgen, dass nicht nur für den Augenblick, sondern auch in der Folge durchaus kein Kehrrecht etc. in die Donau geworfen, aber dasselbe systematisch an jene Stellen der Stadt gebracht werden möge, wo noch keine werthvollen Gebäude stehen, und wohin desshalb dergleiche Anschüttungen passen.

5. Dass jetzt, wo sich eine so gute Gelegenheit darbietet, neue Eintheilungen zu machen, von dem alten Hausenfang angefangen, rückwärts um die Stadt, bis in die Gegend des Lager-Spitals, am passendsten Orte ein hinlänglicher Raum gelassen werde, damit die Stadt eventuell, wenn sie bemittelter sein, oder einstens wenn die Nothwendigkeit sich vielleicht darthun würde, näher an die Anhöhen rücken zu müssen, einen schiffbaren Kanal ziehen könne, damit sie ihren Handel von den durch die stete Erhöhung des Donaubettes, was zu anticipiren ist, bereits zu oft gefährdeten Niederungen auf die herrlichen Anhöhen bringen könne, welche den Tiefkessel des städtischen Terrains umgeben.

Was das Erste, nämlich die solide Bauart der Häuser, anbelangt, können wir unsere Dankbarkeit, die wir Sr. k. k. Hoheit dem durchlauchtigsten Erzherzog Palatin in dieser Hinsicht schuldig sind, nicht genug an Tag legen. Und werden die Gebäude auch in der Zukunft mit derselben Solidität aufgeführt, wie seit dem letzten Hochwasser, so darf sich die Stadt, wenn sie auch noch grössere Überschwemmungen treffen sollten, als die der Jahre 1775, 1799, 1838 waren, wo nach mündlichen Überlieferungen und den Chroniken stets so viele Häuser einstürzten, sich nicht mehr fürchten, einer so grossen und allgemeinen Calami'tät ausgesetzt zu sein.

Die Dämme betreffend gestehen wir, Löbl. Magistrat, wir halten diese, in so ferne sie knapp an die Donau vor dem ganzen städtischen Hotter geführt werden, für jene Abhilfe und jenes Rettungsmittel, von dem wir das Meiste hoffen. Viel, sehr viel ist in dieser Hinsicht in wunderbar kurzer Zeit geschehen, und der Dank, die Dankbarkeit, die in den treuen Herzen aller Bewohner der Stadt Pesth für alle die weisen Vorkehrungen, welche Se. k. k. Hoheit unser hochverehrter Erzherzog Palatin zur Bewerkstelligung dieser Arbeiten traf, so warm glühen, werden nie erlöschen. — Das Werk ist aber noch bei weitem nicht vollendet, verdient indessen vor allen Anderen die höchste Berücksichtigung, so dass wer sich für einen treuen Bürger der Stadt Pesth achten lassen will, durchaus keine Opfer scheuen muss, um zur Consolidirung dieses zweckmässigsten Abwehrmittels nach besten Kräften beizutragen. — Hier sind alle Kräfte zu vereinigen, Löbl. Magistrat, und keine Kosten zu scheuen, um ein Wehr zu ziehen, das

nicht nur gezogen ist, sondern auf³⁹ welches in den Tagen der Gefahr auch mit Bestimmtheit gerechnet werden könne. Wir sind keine Kunstverständige, Löbl. Magistrat, unser schlichter Sinn ist aber hinreichend, um die entsetzliche Gewalt einzusehen und zu würdigen, die der Donaustrom bei seinem höchsten Stand erreichen muss, wenn derselbe zwischen die Ofner Berge und die auf dem Pesther Ufer zu ziehenden Dämme eingepresst wird! Sind nun die Dämme⁴⁰ nicht fest, Weh dann der ganzen Stadt! Vielleicht nicht in den ersten Jahren, wenn jedermann die Gräuel-Scenen der letzten Catastrophe noch in der lebhaften Erinnerung haltend, sich mit kleinen Booten und andern Rettungsmitteln versehen wird; Weh aber den später Nachkommenden, die eingeschläfert — wie wir es selbst seit der Überschwemmung vom 1775 stets mehr und mehr gewesen sind — durch eine scheinbar so grosse Sicherheit in Mitte der grössten Ruhe und Sorglosigkeit, auf einmal in das entsetzlichste Verderben gestürzt werden. Wahrlich, wenn man sieht, wie im Verhältniss wenig Unglücksfälle bei Überschwemmungen jene Dörfer treffen, die in Ungarn an den Ufern der Donau liegen, weil für sie nur wenig oder gar nicht gesorgt wird, und sie somit gar nicht eingeschläfert werden, sondern gezwungen sind für sich selbst zu sorgen, so kann man wirklich nicht anders, als den heissen Wunsch hegen, in einer solchen Stadt wie Pesth, wo so viele Menschen concentrirt sind, und so viele Habe aufgehäuft ist, 'jede Massregel' auf das sorgfältigste beseitiget zu sehen, die die Einwohner über das Gefährliche ihrer Lage täuschen und einschläfern könnte. — Und ist diess praktisch wahr, so leuchtet es von selbst ein, dass eben so wie es nichts Erwünschteres für die Stadt geben könnte, als solche Dämme, die selbe mit voller Bestimmtheit vor jeder Überschwemmung zu schützen hinlänglich stark wären, so im Gegentheil für dieselbe nichts Gefährlicheres und Unglückbringenderes geben kann, als Dämme, die nur den Anschein von Festigkeit haben, durch welche die Einwohner sorgenlos und eingeschläfert sich in voller Sicherheit wähnen, welche aber nicht vollkommen berechnet sind, der Wuth des empörten und so mächtigen Donau-Stromes mit Gewissheit Trotz zu bieten. — Alle Kräfte, alle Mittel, die diese Freistadt nur aufbieten, und in sich vorfinden kann, müssen desshalb concentrirt werden, um die besagten Schutzdämme zu einer Vollkommenheit zu bringen, die in den Tagen der Gefahr auch aller Erwartung entsprechen. — Und kann Holland — ein ganzes Reich — sich von den tobenden Meersfluthen schützen, und geniessen dort in den grössten Niederungen gelegene Flecken und Städte, durch weise und kräftig erbaute Dämme, der vollkommensten Ruhe, der vollkommensten Sicherheit: warum sollten wir, unterstützt von Sr k. k. Hoheit unserm hochverehrtesten Herrn Erzherzog Palatin, durch Ausdauer und Bereitwilligkeit die grössten Opfer zu bringen, nicht auch dasselbe für eine einzige Stadt, und zwar⁴¹ für unsern grössten

³⁹ Két szó Sz. újabb betoldása.

⁴⁰ Hat szó Sz. betoldása.

⁴¹ Hat szó Sz. betoldása.

Vortheil, unsern unberechenbaren Nutzen vollbringen können? Daran ist kein Zweifel.

Die sandige Sohle unserer Stadt setzt uns indessen nicht nur der Gefahr überfluthender Wässer, sondern auch jener der Durchsickerung und Unterwaschung aus. Es ist demnach zu befürchten, dass Dämme, welche der Durchsickerung nicht widerstehen, die Stadt in Überschwemmungsfällen auch nicht vollkommen schützen können, ja allmählig untergewaschen, befürchten lassen, dass sie gänzlich eingerissen werden. — Die Unterlage der Stadt Pesth ist aber nicht lauter Sand, sondern es erstreckt sich unter derselben — unseres Wissens — eine ununterbrochene Schichte von vortrefflichen blauen Tegel, der wasserdicht, und der in manchen Stellen ziemlich hoch, in andern aber in grösserer Tiefe anzutreffen ist. — Soll nun ein Damm für die Stadt Pesth ein rechter Anker sein, woran man sich in der Noth mit aller Zuversicht anklammern könne, so müsste derselbe, unserer ergebensten Ansicht nach, unerlässlich bis zu dem erwähnten Tegel hinabreichen, und selbst von undurchdringlichem Material sein, denn sonst bliebe derselbe — ohne Selbstbetrug — dennoch nichts Anders, als eine Einschläferungs-Verrichtung, welcher 'gar nichts' — wie wir es dargethan zu haben glauben — bei weitem vorzuziehen ist. — Es ist wahr, die Kosten solcher Bauten wären bedeutend, sie sind aber unausweichlich, um das ausgesteckte Ziel zu erreichen, ausser man will sich täuschen. — Wenn wir aber den Schaden bedenken, den die Stadt Pesth bei der letzten Überschwemmung erlitt, der bestimmt über zehn Millionen gehet, und berechnen wollen, welcher reelle Gewinn daraus entspringen würde, wenn man durch derartige Bauten, die man nach Umständen auch erhöhen könnte, ein gleiches Unglück auf lange Jahre beseitiget wäre; anderseits hingegen in Erwägung zieht, dass Dämme, die nicht Stich halten, und somit immer neu zu errichten sind, weder Leben noch Habe beschützen: so wird man finden, dass auch in diesem Fall, wie bei so vielen anderen Fällen, 'das Theuerste sich als das Wohlfeilste bewährt'. — Die Länge des erforderlichen Dammes würde nach unserem Ansinnen gegen 4800 Klafter betragen, und somit dessen Bewerksstellung auf mehrere Jahre ertheilt, dennoch keine unerschwingliche Ausgabe verursachen, zumal wir die Gesinnungen der hiesigen Einwohner kennend, unverhohlen zu behaupten wagen, dass diese Freistadt von Sr. k. k. Hoheit dem durchlauchtigsten Erzherzog Palatin unterstützt, durchaus keine Opfer scheuen wird, und wären es die Namhaftesten, um mittels undurchbrechbarer Dämme die Stadt vor dem Gräuel der Überschwemmungen zu schützen, und deren Sicherheit und Aufblühen wenigstens auf mehrere Generationen zu erzielen. — Uns liegt es nicht ob, die Art und Weise, wie diese Dämme dem Zwecke völlig entsprechend errichtet werden könnten, zu erörtern; überlassen es deshalb Jenen, die durch ihre Kenntnisse hiezu berufen sind. Wir glauben aber dennoch, Einen Löbl. Magistrat darauf aufmerksam machen zu dürfen, dass es höchlich zu wünschen wäre, dass auf eine Strecke von circa 600 Current Klafter von der Pfarr-

kirche der inneren Stadt,⁴² nämlich bis zum Szalay'schen Hause, ein schöner Steindamm, ob sodann *ein blinder Damm oder Glacis?* geführt werden sollte. Und zwar aus der Ursache, weil Überschwemmungen eine seltene Ausnahme, der Genuss einer freien Aussicht auf die Donau hingegen die tägliche Regel ist. — Würde man nun einen starken Erddamm vor den herrlichen Gebäuden von der Pfarrkirche begonnen, hinauf bis zum Szalay'schen Hause ziehen (Es ist zu vermuthen, dass das Tükör'sche und Feszl'sche Haus nächstens aufgebaut sein werden), so würde diess nicht nur die Schönheit der Stadt wesentlich vermindern, sondern es ist die Frage, ob die Eigenthümer der an der Donau liegenden Häuser nicht vorziehen würden — was doch, wenn das Eigenthumsrecht nur einigermaßen geachtet wird, nicht ganz unberücksichtigt gelassen werden kann — lieber dem Ungefähr periodischer, aber doch sehr selten eintretender Überschwemmungen ausgesetzt zu bleiben, denen ihre fest gebauten Häuser gewiss stets widerstünden, als vor ihren Augen Tag für Tag einen seiner Wesenheit nach nie ganz rein zu erhaltenden Erddamm sehen zu müssen, und durch denselben immerdar gleichsam durch eine Verschanzung eingeschlossen zu sein. — Kann man das Schöne und Angenehme mit dem Nützlichen verbinden, so ist diess stets zu berücksichtigen; vorzüglich verdient aber in Hinsicht von Pesth bemerkt zu werden, dass dessen Emporblühen hauptsächlich dem zuzuschreiben ist, dass sich so viele Wohlhabende dahin zogen, die wieder durch die mit jedem Tag vergrößerte Annehmlichkeit und Schönheit der Stadt dazu bestimmt wurden, um somit die Erhaltung, ja die Vermehrung der Schönheit und Annehmlichkeit der Stadt, nebst Sicherheit stets vor Augen zu halten und auf alle erdenkliche Art zu erhöhen, indem diess die Menschen in die Stadt herbeilockt, und die Confluenz dieser den Werth der Häuser steigert, und den Handel lebhafter macht. — Es ist nicht zu leugnen, dass die an den Donauufern gelegenen Häuser, von der Pfarrkirche angefangen bis zum Szalay'schen Hause, auch durch einen Steindamm, und sogar durch architectonisch gebaute Glacis, die zwischen ihren Fronten und den Ufern der Donau gezogen werden müssten, wesentlich an Schönheit und auch an freier Aussicht, aber nur von den Gewölbern aus, verlören. — Durch die Bewerkstelligung solcher Dämme — wenn sie nämlich mit gleich soliden, wenn auch nicht so eleganten Dämmen in Verbindung längst dem ganzen Pesther Hotter liefen, und somit die Stadt vor jeder Überschwemmung schützten — würden aber die gesammten Einwohner der Stadt an Sicherheit so ungemein gewinnen, dass in diesem Fall die vielleicht einigermaßen gefährdete Schönheit und Annehmlichkeit der an der Donau liegenden Privat-Häuser dem allgemeinen Wohl schon zum Opfer gebracht werden dürfte.

Durch die weise Anordnung Sr. k. k. Hoheit des durchlauchtigsten Erzherzog Palatins sind aber die in Frage stehenden Schutzdämme zum Theil schon fertig, nämlich von dem Soroksärer Mauthaus angefangen bis knapp zum Müllerteich. — Ob diese nun hinlänglich

⁴² Három szó Sz. betoldása.

stark sind, um den Donauwässern in ihrem allerhöchsten Stand zu widerstehen, und ob sie den Durchsickerungen nicht ausgesetzt sind, können wir nicht beurtheilen; glauben aber, dass dieselben, im Fall sie von Sachkundigen für zu schwach erkannt werden würden, sehr leicht verstärkt und vollkommen wasserdicht gemacht werden könnten. — Über diess wurde von Seite des königl. Commissärs Sr. Hochgeboren und Statthalterei-Rathes Johann Lónyay von Nagy-Lónya bereits auf Ansuchen dieser Wahlbürgerschaft der Antrag gemacht, dass auch von dem Ullmann'schen Tabak-Magazin angefangen, ein Damm an den Ufern der Donau bis zu dem Pesther Hotter-Wirthshaus gegenüber der städtischen Insel gezogen werde. Und so bliebe nichts Anders übrig, als einen Schutzdamm von dem Ullmann'schen Magazin angefangen hinab bis zum Müllerteich längs der Donau zu führen. Dieser müsste aber sogleich auf das solideste angetragen werden, indem wir durchaus für keine Interimal-Dämme sind, und zwar: weil diese, in den Tagen wo es gilt, entweder aushalten oder nicht; halten sie aus, und entsprechen sie somit ihrem Zwecke, so dürfen sie ja nicht verlegt oder umgestaltet werden, und hören hiedurch auf Interimal-Dämme zu sein; halten sie indessen nicht aus, was wahrscheinlich ist, da dergleichen Wehre — schon desshalb, weil sie die Benennung von Interimal haben — gewöhnlich so schnell und aus so geringem Material zusammengehäuft sind, dass sie in der Regel nie aushalten, und ist dies der Fall, so sind ihre Erbauungskosten rein umsonst verschwendet worden, ja sie ziehen sogar unberechenbares Übel nach sich, denn sie verführen die Einwohner zu einer Sorglosigkeit und Fahrlässigkeit, die nie statthaben sollte, die aber dann, wenn man nur illusorisch geschützt ist, oft die Grundursache des bejammerenswürdigsten Elendes sind. — Und greifen wir uns ehrlich in den Busen, Löbl. Magistrat, und fragen wir uns, ob denn alle die Drangsaale unsere unglückliche Stadt bei der letzten Catastrophe getroffen haben würden, ob so viele Menschen zum Opfer geworden wären, wenn uns insgesamt alle, die einigen Dämme und Ufer-Erhöhlungen, die in vorigen Zeiten auch durch ähnliche Wasserverheerungen, wie die des vergangenen Frühjahres gewesen sind, veranlasst wurden, nicht in das Behagen einer völligen Sicherheit eingelullt haben würden! Und so wie von Zeit zu Zeit die Stadt Pesth durch Hochwässer mehr oder weniger zerstört wurde, und nach einigen Palliativ-Hilfsmitteln, zu denen sich nach jeder Überschwemmung die Einwohner bequemen, das erlittene Unglück aber bald vergassen, und so immer und immer gerade dieselben Scenen des Jammers sich wiederholten: eben so wird — sind wir nicht mehr — vielleicht schon die nächste Generation allen den Gräuel vergessen — denn die Zeit vernarbt alle Wunden — dessen Zeugen wir waren. Pflicht ist es daher, Löbl. Magistrat, wahrlich eine Gewissenssache,⁴³ jetzt, wo die Stadt vom Tag zu Tag mehr Ausdehnung gewinnt, und stets mehr und mehr Schätze daselbst aufgehäuft werden, dass jetzt solche Massregeln ergriffen werden, wodurch die zukünftigen Genera-

⁴³ Ez a mondat Sz. betoldása.

tionen — die über den Abgrund, in den sie sammt Hab' und Gut alle Augenblicke hinabstürzen können, eben so sorglos hinausgehen werden, wie unsere Voreltern und wir selbst — nicht einzig und allein von einem blossen Ungefähr abhängen mögen; und dass somit, wenn auch das Übel, welchem diese Stadt bis jetzt immer ausgesetzt war, nicht aus der Wurzel geheilt wird, demselben doch wenigstens nicht mehr palliativ-weise, sondern wirklich auf Jahrhunderte vorgebeugt werde. — Diess kann aber, unseren ergebensten Ansichten nach, lediglich durch unzerstörbare Dämme längs den Ufern der Donau erzielt werden. — Nebst der vollkommensten Tüchtigkeit und Undurchdringlichkeit, glauben wir, sollten diese Dämme sogleich jetzt auf eine Höhe von 34 Schuh über 0 angetragen werden, und zwar wegen der schwer zu bekämpfenden Ursache, dass Verdämmungen für das Vergangene nicht mehr, aber nur für das Zukünftige dienen können, und somit nicht nach dem zu berechnen sind, 'was sich bereits zutrug', sondern nach dem, 'was sich wahrscheinlich zutragen wird'. — Nun ist es aber unläugbar, dass wegen des sich stets erhebenden Bettes der Donau auch die periodisch eintretenden Hochwässer im progressiven Erhöhen sind. — Wird nun zur Sicherstellung der Stadt für die Zukunft die Wasserhöhe vom 1838 angenommen, so wie nach der Überschwemmung vom 1775, wieder nur die damalige Wasserhöhe angenommen ward, so bleiben die Vorkehrungen statt um eine Überschwemmungs-Catastrophe zurück, und sind demzufolge, wie es sich im vergangenen Frühjahr erwies, unzulänglich, während die Vorkehrungen gleichen Schritt mit den einzutretenden Wasserfluthen gehen, wenn jene anticipative für die wahrscheinliche Zukunft berechnet sind, und sich somit als entsprechend bewähren dürften.

Was die Verdämmung betrifft, die unserem Ansinnen nach von der Pfarrkirche der Altstadt angefangen an der Donauzeile bis zum Szalay'schen Hause hinaufgeführt werden sollte, so glauben wir, sollte man aus den oben bereits erwähnten Gründen Alles aufbieten, damit durch dieselbe der Schönheit und Annehmlichkeit der Stadt möglichst wenig entgehe, und überdiess, dass diese Verdämmung so gezogen werde, damit dem dort so regen Handels-Verkehr so wenig Hinderniss gelegt werde, wie nur immer möglich. — Um diese beiden Zwecke nach Thunlichkeit zu erreichen, glauben wir, diese Verdämmung so führen zu müssen, damit vor den Häusern ein schön proportionirter Fahrweg, an den Ufern der Donau hingegen hinlänglicher Raum für die Ein- und Ausladung der Schiffe gelassen werde, wozu daselbst Platz genug ist. — Einer Böschung von den Ufern gegen die Häuser, oder einer Böschung von den Ufern bis zur Mitte des Raumes zwischen der Donau und den Häusern abwärts, und dann gegen die Häuser wieder aufwärts, also Kesselförmig, können wir das Wort unmöglich sprechen; und zwar, weil die Ufer der Donau, wenn auf 34 Schuh über 0 gesetzt, um 9' und weiter hinab sogar 12', ja 14 Schuh höher wären, als der Fussboden-Horizont der gegenüber liegenden Häuser, und somit jede Verdämmung dieser Art das Hässlichste wäre, was man nur denken kann. — Die Pfarrkirche der Altstadt gegen die Ufer der Donau gehalten, giebt hievon den unum-

stösslichsten Beweis. Diesem zu Folge wäre für die in Rede stehende Strecke von circa 600 Klafter von der Altstadt-Pfarrkirche bis zum Szalay'schen Hause ein blinder Steindamm oder Glacis das Zweckmässigste. — Zweifelsohne würden die Kosten — wie wir bereits eingestanden haben — solcher Dämme oder Glacis äusserst bedeutend sein, sie wären aber, wenn zweckmässig gebaut, auf alle Zeiten berechnet, und eine Schutzwehre, auf die man mit Bestimmtheit rechnen könnte. Und was wäre wohl eine Schutzwehre werth, die die Stadt auf eine lange Zukunft sicherstellte? Wir fragen, könnte man eine solche zu theuer bezahlen? Übrigens könnte man deren Bau auf mehrere, vielleicht auf 10 Jahre eintheilen, und somit die Baukosten nach und nach tragen. Überdiess könnten ja — gestützt auf die Vorliebe aller Einwohner der Stadt für einen tüchtigen Schutzdamm — gewiss auch andere Mittel gefunden werden, um denselben schneller zu beenden, obschon zu hoffen ist, dass nach so einem herben Schlag, wie der vorjährige war, die Vorsehung unsere ohnehin so hart heimgesuchte Stadt wenigstens auf 10 Jahre von den Fluthen befreien wird.

Das Niveau der Verdämmungen niedriger als 34 Schuh zu stellen, und dieselben sodann stets nur bei drohender Gefahr zu erhöhen, halten wir für zweckwidrig; erstens, weil man nie bestimmt wissen kann, wann solche Erhöhungen nöthig sein dürften, und somit sehr oft eine unnützte Arbeit und Auslage machte, wie diess der Fall heuer war, während es sich sehr leicht ereignen könnte — besonders wenn man 3, 4 Jahre nach einander die Arbeit stets unnütz gemacht hätte — dass man diese gerade damals unterliesse, wenn sie am dringendsten wäre. Überdiess glauben wir nicht, dass ein solcher temporär aufgehäufter Damm, dessen Errichtung jedoch stets mit grosser Ungelegenheit und nicht unbedeutenden Kosten verbunden wäre, den Einwohnern der Stadt je vollkommene Sicherheit gewähren würde, wenn der mächtige Donau-Strom seiner Fesseln sich wirklich ent schlagen will. Unter solchen Umständen kann denselben — und hievon wird jeder überzeugt sein, der Zeuge dessen vorjähriger Wuth gewesen ist — gar nichts, oder ausschliesslich römische Werke besiegen.

Entschliessen wir uns also, Löbl. Magistrat, zu etwas Rechtem, zu etwas Tüchtigem, oder trachten wir wenigstens, dass für illusorische Vorkehrungen unsere arme Stadt, nebst dem unsäglichen Unglück, das sie neulich traf, nicht auch allmählig in eine Schuldenlast verfallt, die sie sehr schwer drücken dürfte. Und ist Ein Löbl. Magistrat von solchem Eifer, von solchem ernsten Willen "unsere Stadt völlig sicher zu stellen" beseelt wie wir, so beeilen wir uns gemeinschaftlich, Se. k. k. Hoheit den durchlauchtigsten Erzherzog Palatin in aller Unterthänigkeit zu bitten, "allen seinen unsterblichen Verdiensten, die er sich um unsere Vaterstadt erwarb, dadurch die Krone aufsetzen zu geruhen, dass Höchstderselbe jene Stadt, die ihre Existenz vorzugsweise ihm zu verdanken hat, durch seine weise Fürsorge nicht nur vor einem augenblicklichen Untergang schützen, son-

dem ihr Aufblühen durch die vollkommene Bezähmung des Donau-Stromes auch an die entferntesten Generationen übertragen wolle“.

Die allmähliche Abtragung jenes Dammes, den man auf der Waizner- und Landstrasse zu errichten begann, glauben wir aus folgenden Gründen anrathen zu können:

a) Weil sowohl auf der Waizner- als auch Landstrasse bereits so viele werthvolle Häuser stehen, dass ohne das Eigenthumsrecht so vieler Private zu verletzen, die dort ihre Gebäude bona fide auf das bereits bestandene Niveau stellten, und ohne sehr Viele durch solches Beispiel von der Ansiedelung in Pesth abzuschrecken, es wohl sehr schwer ist, so wie eine allgemeine Anschüttung zu bewerkstelligen, eben so auch Dämme vor ihren Häusern zu ziehen.

b) Weil dieser Damm, auf welche Art selber auch immer beendet würde, niemals zur Rettung der Einwohner der ganzen Stadt dienen könnte, ja im Gegentheil die Rettung eines Theiles der Bevölkerung äusserst erschweren, oder geradezu unmöglich machen würde; ferner weil die Sicherstellung der Stadt billigerweise auf allgemeine Kosten zu geschehen hat, durch den oberwähnten Damm indessen nur die Theresien-, Joseph- und Franz-Städte gesichert würden, die Leopold- und Alt-Stadt hingegen nicht nur nicht gesichert, sondern der Wuth der Fluthen nur noch mehr ausgesetzt wären; endlich weil dieser Damm durchaus unnöthig ist, und desshalb alle Auslagen für denselben erspart werden können, wenn die ganze Stadt durch einen tüchtigen Damm längs der Donau geschützt ist.

Was den Punkt a) betrifft, wird Einem Löbl. Magistrat sehr wohl bekannt sein, in welchem Grade die Eigenthümer der Häuser in der Waizner- und Landstrasse gekränkt sind, und wie laut und unverhohlen sich hierüber die allgemeine Meinung ausspricht, dass man vor ihren in vollster Zuversicht auf ein, damals wie sie bauten, anbefohlenen Niveau gestellten Häusern eine Masse von Koth und Staub anhäuft, die den Zugang zu ihrem ehrlich und zum Theil so mühsam erworbenen rechtlichen Eigenthum beinahe unmöglich macht, dessen Werth um ein Bedeutendes niedriger stellt oder wenigstens nicht in dem Masse zunehmen lässt, in welchem es ohne das Zuthun dieser Dämme gestiegen wäre, und welche Vorrichtung ihre Existenz so sehr verleidet, ihr Leben so sehr verbittert, dass hier, Löbl. Magistrat, eine Abhilfe wirklich sehr dringend ist.

Im Betreff des Punktes b) machen wir diese Folgerung: entweder wird der begonnene Damm von seiner höchsten Höhe in der Mitte der Strasse gegen die beiden Seiten in allmählicher Böschung zulaufen — das heisst convex sein —, oder wird derselbe, sich an beiden Seiten schroff erhebend, einen für sich bestehenden Körper bilden, und entweder wird derselbe beiläufig in dem jetzigen Zustand verbleiben, oder mit gutem Materiale überkleidet auf eine tüchtige Art beendet werden, und somit als Versicherungsmittel für die Theresien-, Joseph- und Franz-Städte, unzulänglich, oder zweckentsprechend sein. — Im ersten Fall werden die in den besagten Strassen wohnenden Einwohner dem ausgesetzt sein: lange Jahre, also in der Regel: den Gassenkoth, den geschmolzenen Schnee etc. etc. stets in ihre Häuser von der

Gasse eindringen zu sehen, um bei Überschwemmungen, die eine seltene Ausnahme sind, sich retten zu können! Sich retten zu können? Nicht im Mindesten, Löbl. Magistrat. Denn wir fragen, wann pflegen Überschwemmungen einzutreten? Etwa bei trockenem oder frostigem Wetter, und wenn Strassen und Wege hart sind? Ganz und gar nicht; sondern im Gegenteil gerade damals, wenn viel Schnee war, das Wetter lau ist, und die Communicationen — ausser die von dem festesten Material gebauten Wege — beinahe unfahrbar sind. — Und ist das Gesagte thatsächlich, so fragen wir Einen Löbl. Magistrat ergebenst, wie sich eine ganze Bevölkerung auf einen solchen Kothdamm, in der bei ähnlichen Fällen stets eintretenden Confusion retten könne, wo Pferde, Wagen aller Art, und die Menge der Menschen das weiche Material so durcheinander wühlen würden, dass gar bald eine gänzliche Stockung eintreten müsste. — Übrigens würden — wenn dieser Damm noch so hart bliebe, aber auf besagte abgerundete Art gebaut wäre — nur jene Wenige des Vortheils, sich trockenen Fusses retten zu können, genießen, die gerade die Mitte dieser convexen Aufhäufung in dem allgemeinen Gedränge zu erobern im Stande wären. — Wird diese Verdämmung indessen beiläufig in dem jetzigen Zustande, und mit ähnlichem Material aber an beiden Seiten schroff beendet werden, so ist es einleuchtend, dass derselbe zur Rettung des Publikums eben so wenig, ja noch weniger geeignet sein dürfte, als der vorhin erwähnte convexe Damm, indem die Auffahrt zu demselben nur an manchen Orten bestehen könnte, in den Augenblicken der Gefahr von fliehenden Menschen stecken gebliebenen Wagen, zusammengepressten Pferden so überfüllt wäre, dass man gar nicht, oder nur mit Lebensgefahr sich auf den Damm verfügen könnte; dort aber — wie es auf Brücken der Fall zu sein pflegt, auf welchen geschlagene Heere retiriren — stets der Gefahr ausgesetzt wäre, bei dem entsetzlichen Andrang und Wirrwarr, der auf demselben stattfände, herabgestürzt zu werden. Ein solcher Damm, von geringem Materiale nämlich, würde indessen den Drang des Wassers bei grösseren Überschwemmungen schwerlich aushalten, und verfehlte hiemit gänzlich seinen Zweck; denn derselbe würde weder zur momentanen Rettung der Einwohner der Leopold- und Alt-Stadt, noch zur Sicherstellung der Theresien-, Joseph- und Franz-Städte dienen, und somit das darauf verwendete Geld geradezu ausgeworfen sein. — Würde endlich dieser Damm mit Stein überkleidet auf das festeste gebaut werden, so ist in Hinsicht der Rettung auf dem Damm selbst für die Einwohner der Leopold- und Alt-Städte dieselbe Schwierigkeit vorhanden, wie wir bei den vorherbeschriebenen Damm genügend dargethan zu haben glauben. — Die Benützung von Kähnen und stärkeren Booten, um das Leben und die kostbarste Habe zu retten, und sich vor den einstürzenden Häusern zu entziehen — welche Fahrzeuge auch bei der letzten Überschwemmung sich als das beste, ja das einzige Rettungsmittel erwiesen — würde durch einen Damm der Waizner- und Landstrasse, wie derselbe nun auch immer construirt wäre, den Einwohnern der Leopold- und Alt-Stadt platterdings unmöglich gemacht werden; denn

der die benannten Theile der Stadt umzingelnde Damm machte ja jede Flucht in Kähnen auf die den Pesther Hotter umgebenden Anhöhen unmöglich, und auf dem Damm anlanden, dort in dem allgemeinen Andrang und Wirrwarr mit Kindern und Kranken, in Sturm, Regen- und Schnee-Gestöber ausladen, um ein sicheres Boot gegen einen unsicheren Damm zu vertauschen, und sodann im Koth und Schlamm mit Bagage sich zu Fuss bis an die nächsten Anhöhen fortzuschleppen kann wohl in der Theorie gedacht werden, gehet aber in der Praxis nicht an. Es ist wahr, dass ein tüchtiger Stein-Damm, der völlige Sicherheit gewährte, nicht eingerissen zu werden, die beabsichtigte Rettung der Einwohner der Leopold- und Alt-Städte nicht so sehr erschweren oder unmöglich machen würde, als ein unsicherer Damm aus geringem Material, durch welches auch Durchsickerung stattfinden könnte, es bleibt indess die Rettung für die Einwohner der besagten Theile der Stadt — wenn sie kein Damm an den Ufern der Donau schützt — in Kähnen und starken Booten dennoch die Allersicherste und bequemste. — Gesetzt aber, dass dieser Damm auch das allerbeste Rettungsmittel sei, und wir seinen Nutzen in dieser Hinsicht aufzufassen nicht im Stande sind, so ist hier eine weit wichtigere Frage zu berücksichtigen, Wir glauben, Löbl. Magistrat, dass die Lasten der Sicherstellung der Stadt, allgemein und im Verhältnisse des Vermögens eines Jeden gleichförmig getragen werden müssen; und stehet das, so finden wir es nicht billig, wenn solche Massregeln getroffen werden, die nur einen Theil der Stadt sicherstellen, den andern hingegen nicht, ja diesen sogar grösserer Gefahr aussetzen, als derselbe ohne alle Eindämmung gewesen wäre. Und wird der gesagte Damm unzerstörbar, einen Theil der Stadt umzingelnd erbaut, so tritt der besagte Fall buchstäblich ein. — Wir sind selbst keine Sachkundige, verstehen aber von der Hydraulik dennoch so viel, dass wir gar wohl wissen, dass das Wasser, je mehr es eingepresst wird, desto höher — wenn auch nicht im progressiven Verhältnisse steigt, aber jedenfalls im Abfluss bedeutend accelerirt wird. — Ist nun der beabsichtigte Damm wirklich so stark, dass er die Theresien-, Joseph- und Franz-Städte von den Fluthen der Donau schützt — und thut er das nicht, so ist er ausgeworfenes Geld — so beengt er jedenfalls das Bett der ausgetretenen Donau, und setzt somit die Leopold- und Alt-Stadt gleichsam in den Faden des Stromes! Wir waren Zeugen, löbl. Magistrat, welche Eismassen, und mit welcher Wuth die Fluthen bei der letzten Überschwemmung der Waizner-Strasse entlang herabtohten. Würde der beabsichtigte Damm damals bestanden und ausgehalten haben, ist es nicht natürlich, dass alle jene Eismassen und Fluthen, der wir erwähnten, geradezu gezwungen gewesen wären, in die Leopold- und Alt-Stadt hereinzubrechen? Und ist es nicht warscheinlich, dass durch die hieraus erfolgte Erhöhung und Beschleunigung des Wassers auch unser Eigenthum in grösserer Gefahr, und vielleicht auch nicht eine Spann-Breite der ganzen Stadt vom Wasser frei geblieben wäre? Wir glauben, unserm schlichten Sinne nach, dass diess sich buchstäblich so zugetragen hätte. Um jedoch diese so äusserst wichtige Frage noch besser zu beleuchten,

wollen wir voraussetzen, dass alles das, was wir nun erörterten, ungegründet, und der fragliche Damm sowohl zu Rettung des Lebens und des schätzbarsten Eigenthumes der Einwohner der Leopold- und Alt-Städte, als auch zur völligen Sicherheit der Theresien-, Joseph- und Franz-Städte ganz und gar entsprechend wäre; so lässt sich dennoch durchaus nicht in Abrede stellen, dass dieser Damm im besten Fall eigentlich doch nur für die Theresien-, Joseph- und Franz-Städte erwünscht sein könnte, für die Leopold- und Alt-Städte aber gänzlich überflüssig ist; denn in so lange dieser Theil der Stadt durch einen Damm an den Ufern der Donau nicht auch geschützt ist, in so lange steht derselbe auf einem alle Augenblicke mit Einbrechen drohenden Abgrund, und ist den dortigen Einwohnern durchaus nicht geholfen; denn was nützt das Leben und die wenigen Kostbarkeiten, die die Einwohner dieser Theile der Stadt haben mögen, retten zu können, was ein Jeder von ihnen auf einen in Verhältniss so wohlfeilen Fahrzeug weit sicherer, als durch einen Damm bewerkstelligen kann, wenn sie gezwungen sind, ihre Häuser und kostbaren Waarenlager in Stich zu lassen, und diese ein Raub des empörten Elementes werden, und sie somit sich rettend, einzig allein ein Bettler-Leben fristen.

Wir sind indessen weit entfernt zu glauben, Löbl. Magistrat, dass die Leopold- und innere Stadt der Aufmerksamkeit Sr. k. k. Hoheit des durchlauchtigsten Erzherzog Palatins entgangen wäre; sind im Gegentheil überzeugt, dass Se. k. k. Hoheit in dem Zusammenhang alles dessen, was für die Sicherstellung der gesamten Stadt geschehen soll, vorzüglich die obbenannten Theile der Stadt berücksichtigten werden, indem Hochdieselben sehr wohl wissen, dass in der Leopold- und inneren Stadt hundertmal mehr Habe aufgehäuft ist, und tausendmal wertvollere Realitäten vorfindig sind, als in den anderen Theilen der Stadt insgesamt, und dass die Einwohner dieser Letzteren meistens von der Leopold- und Alt-Stadt leben, und somit moralisch nicht geschützt sind, im Fall sie es durch Dämme auch physisch wären, wenn diese nicht auch durchaus sichergestellt würden. — Wir sind also, wie gesagt, vollkommen überzeugt, dass die Sicherstellung des bei weitem werthvollsten Theiles der Stadt, unmöglich in dem Hauptplan vergessen werden konnte. — Wir glauben jedoch, wenn auch alles das Schädliche und Unnütze, welches wir durch eine Verdämmung längs der Waizner- und Landstrasse der Stadt zugefügt zu sein voraussetzen, unstatthaft wäre, dass ein Vernunftsschluss die Fortsetzung und Beendigung des fraglichen Dammes dennoch abrathet; und zwar: entweder wird an den Ufern der Donau auch ein Damm gezogen, oder nicht; und im erstern Falle wird dieser Damm bei vorkommender Gelegenheit entweder einbrechen, oder aushalten. Wird er nicht gebaut oder bricht er ein, so wird bei grösseren Überschwemmungen, die nach der bisherigen Erfahrung immer im progressiven Zunehmen sind, die ganze Stadt verloren sein, ob sodann der Damm auf der Waizner-Strasse hält oder nicht; denn sind die Leopold- und Alt-Stadt einmal vernichtet, so kann auch der übrige Theil der Stadt

als zerstört betrachtet werden. — Wird indessen der Damm längs des ganzen Hotters von Pesth an den Ufern der Donau so tüchtig gebaut, dass derselbe bei vorkommenden, und im voraus wenigstens auf 1, 2 Generationen zu berechnenden Überschwemmungen aushält, so fragen wir Einen Löbl. Magistrat ergebenst: ob denn in diesem Fall, den wir indessen gewärtigen zu dürfen mit aller Zuversicht glauben, ob in diesem Fall es nicht Schade gewesen wäre, auch nur einen Groschen für die Erbauung eines im besten Fall unnützen Dammes zu verschleudern; und nicht weit klüger, nicht nur die Unkosten, die die Beendigung dieses Dammes verursachen dürfte, sondern alle Kräfte, die diese Freistadt aufzubieten im Stande ist, auf die Erbauung nur einer, aber auf alle kommenden Fälle berechneten Schutzwehre zu concentriren?

Wir wissen recht wohl, Löbl. Magistrat, dass jene Dämme, die am rechten Ufer der Donau, gegenüber der Stadt Preszburg — wo doch ein vortreffliches Materiale in hinlänglicher Menge zu haben ist — in ältern und neuern Zeiten geführt worden, beinahe bei jeder grösseren Überschwemmung eingerissen wurden; und verhehlen uns desshalb, auch nur auf dieses vor unseren Augen liegendes Beispiel hinweisend, durchaus nicht: „wie stark jene Dämme gebaut werden müssten, und mit welch' ungeheueren Kosten diess verbunden wäre, um auf dieselben — jede wohl gefällige Selbsttäuschung ausschliessend — in den kommenden Tagen bei jeder Gelegenheit auch mit voller Zuversicht rechnen zu können“. Aber eben desshalb, weil diess so einleuchtend ist, und die Kräfte der Stadt wiewohl gross, dennoch nicht überschwänglich sind, sollten unserer gehorsamsten Ansicht nach, alle Kräfte auf die Herstellung eines einzigen, seinem Zweck vollkommen entsprechenden Dammes concentrirt werden, und nur auf einen solchen, der nicht bloss einige Theile der Stadt oder Partial-Interessen sichert, sondern die ganze Stadt und die gesammten Einwohner auf gleiche Weise beschützt! — Die Beendigung des Dammes auf der Waizner- und Landstrasse — wenn derselbe seinem vorgesteckten Zwecke wenigstens für die Zukunft von einem halben Jahrhundert, und nicht nur illusorisch, sondern auch in der Wirklichkeit entsprechen sollte — würde mit so vielen Unkosten verbunden sein, dass man mit derselben Summe eine grosse Strecke von jenem 4800 Klafter langen Damm, der den gesammten städtischen Hotter von den Donau-Fluthen schützen würde, beenden könnte. — Wir ersuchen demnach Einen Löbl. Magistrat, mit uns gemeinschaftliche Sache machen zu wollen, und Se. k. k. Hoheit den durchlauchtigsten Erzherzog Palatin unterthänigst⁴⁴ zu bitten, die Errichtung aller Partial- und Interimal-Aufdämmungen, die ohnehin nichts nützen, wenn der einzig und allein für die ganze Stadt gleich nützliche Hauptdamm an den Ufern der Donau einreisst — und somit nur dazu dienen, unsere ohnehin beschränkten Kräfte zu zersplittern — nicht mehr fortsetzen zu lassen, sondern die Erbauung *eines einzigen tüchtigen Schutzdammes* zu veranlassen.

⁴⁴ Egy szó Sz. betoldása.

Wir kommen nun noch auf jene Stelle zurück, wo wir pag. 21 sub 4. es für nöthig erklären „dafür zu sorgen, dass nicht nur für den Augenblick, sondern auch in der Folge durchaus kein Kehrlicht etc. in die Donau geworfen, aber dasselbe systematisch an jene Stellen der Stadt geführt werden möge, wo noch keine wertvollen Gebäude stehen, und wohin desshalb dergleichen Anschüttungen passen“. Und wie sehr diese Vorsorge nöthig sei, damit nicht nur für den Augenblick, sondern auch für die Zukunft die strengste Aufsicht zu diesem Behufe von Seite der respectiven Behörden gehandhabt werde, ist wohl einleuchtend, wenn man die Erfahrung zu Rathe ziehend bedenkt, dass in wasserarmen Jahren, wie die 1834 und 1835 waren, wo die Donau besonders in der Gegend der Insel Csepel einen so trägen Lauf hat, all' das Kehrlicht etc. etc., das in einer so volkreichen Stadt sich bildet, in den Strom geworfen wird, sich allmählig setzt, und nach vielen Jahren, während welcher der Strom keine hinlängliche Kraft entwickelt um alles diess wegzuschaffen, sich stets mehr und mehr anhäuft und endlich zu so einer Masse wird, dass es am Ende — wie bei der letzten Überschwemmung — so ein Hinderniss bildet, welchem die beiden Nachbar-Städte zum Opfer werden.

Und so weit gehet, Löbl. Magistrat, unser redlich gemeintes Gutachten, um die Zukunft unserer Vaterstadt für mehrere Generationen sicher zu stellen.

Wir können uns aber nicht verhehlen, dass unsere Stadt eine äusserst niedere Lage hat, und es somit möglich wäre, im Fall der Donau-Strom seinen Inundations-Process noch nicht vollendet hätte, was höchstwahrscheinlich ist, dass nach späten Zeiten dennoch die jetzige Stadt vor den verheerenden Fluthen nicht mehr geschützt werden könnte, und somit das Loos unserer Kindeskinde sehr problematisch werden dürfte; desshalb glauben wir, wie wir diess sub 5. anzuführen uns erlaubt haben, dass es räthlich wäre, „dass jetzt, wo sich eine so gute Gelegenheit darbietet, neue Eintheilungen zu machen, von dem alten Hausenfang angefangen rückwärts um die Stadt bis in die Gegend des Lagerspitals, am passendsten Orte⁴⁵ ein hinlänglicher Raum gelassen werde, wo die Stadt eventuell, wenn sie bemittelter sein, oder einstens wenn die Nothwendigkeit sich vielleicht darthun würde, näher an die Anhöhen rücken zu müssen, einen schiffbaren Kanal ziehen können, damit sie ihren Handel von den durch die stete Erhöhung des Donau-Bettes, was voraus zu setzen ist, bereits zu oft gefährdeten Niederungen auf die herrlichen Anhöhen bringen könne, welche den Tiefkessel des städtischen Terrain's umgeben“.

Se. k. k. Hoheit der durchlauchtigste Erzherzog Palatin haben in höchsthirer Weisheit durch die Erbauung des Ludovicaeum's *auf einem hohen Terrain* zur ferneren Entwicklung dieser Stadt wesentlich beigetragen; denn ein so grosser Bau — wenn er endlich auch seinem Endzweck zugeführt ist — verursacht unerlässlich, dass sich

⁴⁵ *A Bis in die Gegend-től kezdődő rész helyén az első fogalmazásban ez állott:* vielleicht an der Stelle des alten Rákos-Baches oder ein wenig näher zur Stadt bis in die Gegend des Militair Spitals.

allmählig eine Menge kleinerer Gebäude in dessen Nähe bilden. Dadurch also, dass das Ludovicaeum auf einer Höhe steht, wo die Hochwässer der Donau — menschlich gesprochen — niemals dringen werden, sind bereits alle Jene, die mit dieser Anstalt in irgend einer Verbindung stehen werden, auf eine von der Natur gesicherte Stelle, so zu sagen, hingezaubert, und hiedurch, wenn auch ein kleiner dennoch ein Theil der ‚werdenden Stadt‘ den Fluthen auf die allerwohlfeilste Art entrückt; wohingegen — stünde das Ludovicaeum auf einem niedrigen, den Überschwemmungen der Donau ausgesetzten Orte — ganz gewiss auch alle jene Interessen, die mit demselben verbunden sein werden, den Bau mancher Häuser an niederen Stellen verursachen würden, und zwar aus dem psychologischen Grunde, weil die Menschen im Allgemeinen viel mehr durch die Verhältnisse und Bedürfnisse der Gegenwart, als jene der Zukunft bestimmt und geleitet werden. So z. B. haben die Gründe knapp an den Ufern der Donau, so wie sie jetzt ohne allen Schutz da stehen, einen hundertfach grösseren Werth, als jene auf den herrlichen Anhöhen, die den jetzigen städtischen Terrain umgeben, wiewohl die ersten stets ausgesetzt sind, von der Donau überfluthet zu werden, die andern hingegen diess nie zu befürchten haben werden, und somit zu Magazinen für werthvolle Habe weit passender zu sein scheinen, als jene. Die Menschen lassen sich aber viel mehr durch die Verhältnisse und Bedürfnisse der Gegenwart, als jene der Zukunft leiten. Pesth ist vorzüglich eine Handelsstadt. — Die Überschwemmungen eine im Verhältniss seltene Ausnahme; die Bequemlichkeit und Wohlfeilheit, so zu sagen unmittelbar vom Schiff in das Magazin abzuladen hingegen die tägliche Regel; und so wird es, so lange unter Menschen Handel getrieben wird, an den Ufern der Donau gebaut, ob sodann die Stadt auch periodisch stets zerstört wird, und auch ganze Generationen zu Grunde gehen. Und wohin wird das führen? Dass die Stadt in dem Masse, als sie zunimmt, sich unaufhaltsam an den Ufern der Donau hinaufziehen, und sich in einer Länge ausbilden wird, wobei Pflasterung, Beleuchtung, mit einem Worte: Alles, was zur polizeilichen Aufsicht einer Stadt gehört, ohne Vergleich schwerer zu handhaben sein wird, als nähme die Stadt in demselben Masse als sie sich in die Länge ausdehnt, auch eine Ausdehnung in die Breite. Das wird sie aber nie, denn dazu ist kein natürlicher Anlass da, indem Pesth vorzüglich eine Handelsstadt ist, auf die Anhöhen des städtischen Terrain's aber Kaufmannsgüter, wiewohl sie dort sehr sicher lägen, ohne grosse Unkosten nicht gebracht werden können. Und was ist die Endfolge hinvon? Dass, wenn einmal sich die Stadt Pesth zu einer grossen aber ungestaltet langen Stadt wird ausgebildet haben, dort unendlich mehr Schätze aufgehäuft sein werden, als jetzt da sind; die Donau hingegen immer immer höher steigen wird, unsere Kindeskinde die Tendenz der Stadtausdehnung gegen die Anhöhen nicht mehr werden veranlassen können, ausser es wird vom alten Hausenwurf bis zum Lagerspital ein Raum gelassen, damit sie einstens dort einen schiffbaren Kanal bauen können, dem die Stadt sodann allmählig von sich selbst folgen wird. indem durch

einen Kanal um die Stadt knapp an den Anhöhen, für den Handel Bequemlichkeit mit Sicherheit verbunden werden würde.

Wir wissen, dass bereits vielmal die Rede von einem solchen Kanal war. Viele wollten hiedurch einen Abzug für die überströmende Donau bilden; Andere glaubten, dessen Bewerkstellung vor allen Andern vornehmen zu müssen. — Wir theilen keine dieser Meinungen. Nicht die erste, denn wir wissen sehr wohl, das ein solcher Kanal zur Ableitung der Donau-Wässer nie dienen könnte, indem dessen Ausfluss gerade an jene Stelle der Donau käme, wo es am meisten stockt. Die zweite aber auch nicht, denn wir wollen unserer Nachkommenschaft auch etwas überlassen; und beschränken uns hiemit, wie gesagt, nur darauf, Einen Löbl. Magistrat zu ersuchen, mit uns auch in dieser Hinsicht gemeinschaftliche Sache zu machen, und Se. k. k. Hoheit den durchlauchtigsten Erzherzog Palatin unterthänigst zu bitten, jetzt, wo diess verhältnismässig so leicht geschehen kann, an dem passendsten Orte um die Stadt bloss einen Raum zu lassen, damit unsere Kinder oder Kindesinder, einstens nicht allen den beinahe unüberwindlichen Schwierigkeiten ausgesetzt sein sollen, dort einen Kanal zu ziehen, wo schon Alles vertheilt und verbaut ist, und durch diese Schwierigkeit abgeschreckt, auch damals, wenn die Donau bereits eine beängstigende Höhe erreicht würde haben, dennoch an ihren Ufern verbleiben.

Diese Strecke offen zu lassen, glauben wir, kostete jetzt wenig Mühe, das Ganze stünde einzig allein auf dem Papier, und doch gewönnen die dortigen Gründe an Werth sogleich, was alle Einwohner der Stadt berücksichtigend, vielleicht wünschenswerth wäre.

Und diess ist, was wir Einem Löbl. Magistrat auf den, mittels eines Magistratual-Beschlusses dd. 18-ten Januar l. J. No. 658. uns mitgetheilten Vorschlag der Bau-Commission zu erwiedern haben. — Wäre uns nicht ein so kurzer Termin zugemessen worden, so hätten wir das Gesagte weit bündiger und dennoch erschöpfender Einem Löbl. Magistrat unterbreiten können. Da sich indessen bei einer so äusserst wichtigen Frage vielmehr um die Sache als die Form handelt: so hoffen wir, Ein Löbl. Magistrat wird unsere wohlgemeinte Ansicht mit Wohlwollen aufnehmen, und dieselbe, Ihrer gewohnten Weisheit gemäss, wo es nöthig wäre, ergänzend, aufs kräftigste unterstützen.

Pesth, den 6-ten März 1839.

Tarsner Antal kezétől származó, 51 ívrétoldalra terjedő tisztázat, amelyt Széchenyi átjavitott. Hátán Sz. kezével: árvizek.

A főváros árvíz elleni biztosítása érdekében való közmunkákra törvényjavaslatot is kidolgoz, de ezt sem a kormány, sem a megyék nem pártolták (csak 14 adott pártoló utasítást követeknek).⁴⁶ A város

⁴⁶ Sedlnitzky 1838 május 4-én Széchenyi állapotáról s a fővároshoz való viszonyáról a következő jelentést terjeszti az államértekezlet elé:

Der Graf St. Széchenyi befindet sich auf seinem Landgute Zinkendorf im Ödenburger Komitate sehr leidend. Er leidet am Leberübel, welches

azonban magáévá teszi az emlékirat gondolatát, s az árvíz utáni első rendes költségvetésben (1844/45-re) felvett 386.265 forint 4 kr. bevétel igen jelentékeny részét fordítja az árvíz ellen kijelölt védelmi munkálatokra. A költségvetés tételei a következők:

utcai világításra	24.439	frt.	54	kr.
utak építésére	10.000	„	—	„
utak kövezésére	60.000	„	—	„
csatornák építésére	20.000	„	—	„
a személyzet fizetésére	62.867	„	18	„
egyházak segítésére	4.139	„	13	„
tanítók, lelkészek fizetésére	5.525	„	—	„
adakozásra	1.554	„	—	„
árvíz elleni munkálatokra	140.000	„	50	„ ⁴⁷

Kecskés Károly, akit Széchenyi szintén felszólított Budapestnek az árvíz ellen való megóvására javaslattételre, közvetlenül a forradalmi események kitörése előtt, január 23-án nyújtja be munkálatát. A 19 ívoldalra terjedő tanulmány alapos bírálat alá veszi az udvari bizottság működését és javaslatait a következő hat pontba foglalja össze:

1. A kömlödi és faddi kanyarulatok átvágása után még Tolnánál kell hasonlót tenni,
2. a Csepel-szigetet egészen körül kell tölteni,
3. a Gellérthegy és Csepel-sziget közti partot a város széléig tölteni kell, a budai oldalon hosszú partot építeni a Nádorkertig,
4. a két város közti töltést kő- és cölöpökre támaszkodó fallal felemelni,
5. a soroksári Dunaág meghosszabbításául a Rákospatak árkában csatornát kell építeni
6. a házak építésénél az udvari bizottság javaslatát a legszorosabban végre kell hajtani.⁴⁸

Bártfai Szabó László.

seit der Überschwemmung, während der er einmahl aus dem Schiffe in das Wasser fiel, sehr zugenommen hat. Indessen ist derselbe nicht rettungslos, sondern seine Leiden sind so bedeutend, dass er Karlsbad besuchen muss; und somit wird er von Pest längere Zeit entfernt seyn. Übrigens findet man es auffallend, dass ihn selbst die Opposition im Allgemeinen nicht bedauert, und nur seine Hauptanhänger sich und die Welt damit trösten wollen, dass, wenn er auch sterben sollte, sein Ruhm denn doch ewig bleiben werde, und das Vaterland sich glücklich schätzen könnte, wenn jeder Magnat für selbes so viel, wie er, gewirkt hätte. Bécsi állami levéltár, Informations Protokoll, 1838., 34. sz.

⁴⁷ Jelenkor, 1843. évf.

⁴⁸ Országos levéltár, Közmunka és közlek. minisztérium iratai, I. oszt. 1848, 22. szám.

Mátyás király budai vadaskertje.

I. Mátyás királyunk, akit az igazságos jelzővel is szoktunk illetni, nagy kedvét lelhetette a vadászatban. Erre vall, hogy magyar szék-városa közelében nagy vadaskertje volt, amelyre különös gondot fordított.

A vadaskertről Bonfin a király palotáinak felsorolása közben csak annyit ír, hogy: „Ügyszintén Buda határában egy másik külvárosi palotája is volt a harmadik mérföldkönél, ahol erdei vadaknak valóban terjedelmes vadaskertjei voltak láthatók. Sok itt a szelidített vad is.”¹

Erről írja Oláh Miklós esztergomi érsek a következőket:²

„(Budától) észak(nyugat) felé van a király különféle vadakban bővelkedő *vadaskertje*, melynek *Nyék* a neve s amely *három* magyar mérföld kerületben nemcsupán erdős hegyet, hanem nagyterjedelmű réteket is övez körül kerítéssel. Az erdőkkel koszorúzott Szent Pál hegyén túl látható a hajdan remete Szent Pál teteméről híres remetebarátok kolostora.”

Ebből mindenekelőtt megtudjuk, hogy az említett vadaskert Buda várától északnyugati irányban feküdt (ellentétben „*aquilo*“-val, amelyet utána használ Oláh a kissé kelet felé hajló északi irány megjelölésére).³

Megtudjuk továbbá, hogy kerülete *három magyar mérföld*, vagyis mai mértékkel mérve kereken 25 km és hogy körül volt kerítve.

Ez oly nagy terület, amely, ha köralagnak vesszük, kereken nyolc kilométer átmérőjű. Ezt természetesen csak jellemzésül említem meg, hogy a terület nagyságáról fogalmat alkothassunk magunknak.

Szerencsétlen királyunkról, II. Lajosról tudjuk, hogy a vadászatot fölöttébb kedvelte s gyakran járt a vadaskertben, ahonnan olykor a késő éjjeli órákban fátkyák világánál tért vissza.

Gyakran részt vett a vadászatokon Mária királyné is. Brüsszelből 1530-ban Batthyány Ferenchez intézett levelében írja, hogy sohasem fogja elfeledni a budai szép napokat.

¹ Bonfin Decadis IV. Liber VII. „Item in Budensi agro alterum sibi erat suburbanum, ad tertium lapidem, ubi sylvestrium ferarum amplissima sane vivaria spectabantur. Magna quoque hic cicurum copia.“ A lapis-t itt mérföldkönek vagy határkönek lehet fordítani, de azt hiszem, helyesebb, ha az előbbinek fordítjuk, mert egyrészt határkövel nem sok értelme lenne, másrészt elasz mérfölddel (1,5 km) számolva, a budai palotától 45 km. kb. a lipótmezei úton valamivel innen esik, ami valószínű eredménynek látszik.

² Nicolai Oláh: Hungaria et Attila, 8°, Vindobonae MDCCLXIII. p. 20. „Ad septentrionem *Ferarium* est regis cui nomen est *Nyék*, cingens vallo non tantum siluosum montem, sed prata etiam latissima, in ambitum trium milliarium Hungaricorum, feris variis abundans. Lateri huius adnectitur aula magnificis exstructa aedificiis Wladislai Regis impensis. Supra mons Diui Paulli cernitur siluosis (így!), monasterio Fratrum Eremitarum et corpore Paulli Primi Eremitae olim clarus.“

³ Ezt a megkülönböztetést „septentrio“ és „aquilo“ között XVIII. sz. neli térképek is igazolják, ha nem mindig következetesek is ebben.

Szulejman 1526-ik évi hadjárata alkalmával kétszer: szeptember 15-én és 17-én volt ugyanott vadászat.⁴

Kiváló voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy I. Ferdinánd király, aki, mint általában a Habsburgok, nagy vadász hírében állott s 1527. évi budai tartózkodása alkalmával bizonyára meglátogatta azt, Lamberg Kristóf győri várkapitányt nevezte ki *magyar fővadászmesterének* és megbízta, hogy vegye gondjaiba a budai királyi vadaskertet s vadászterületet.

Nálunk eddig ilyen királyi hivatal nem volt. A nagy vadászat számára fenntartott vadak (medve, farkas, bölény, szarvas, dámvad, őz, zerge, vaddisznó, fajd, kócsag, túzok, sas, keselyű stb.) a királyt és a nagybirtokosokat illették meg, a nagy vadászatokra fenn nem tartott vadakat pedig (róka, hiúz, borz, nyúl, darú, vadlúd, vadkacsa s általában a kisebb vadak) a nemes emberek az egész ország területén s azon kívül az arra külön jogosítottak (városi polgárok, falusi bírák) lakóhelyeik határában szabadon vadászhatták.⁵ Ellenőrző hivalt azonban régi közjogunk ezen a téren nem ismert.

Németországban és Ausztriában e tekintetben sokkal fejlettebbek voltak a viszonyok. Mátyás király vadaskertje mégis mint kivétel, a fejlettebb viszonyokhoz szokott Ferdinánd előtt is föltűnhetett s ez indíthatta fentemlített rendelkezésének megtételére.

Lamberg e megbízatásában hűségesen el is járt. Erről tanuskozik a volt cs. és kir. pénzügyi levéltárban fekvő levele, amelyet Thallóczy teljes német szövegben és magyar fordításban is közreadott.⁶ A levél magyar fordítását annak lehető hűsége érdekében betoldott néhány kiegészítéssel és helyesbítéssel, érdekességénél fogva alább közöljük:

„Főméltóságú leghatalmasabb király, legkegyelmesebb Uram. Mindenekelőtt királyi Felségednek legalázatosabb szolgálatra készségemet jelentem.

Felségedtől az elmúlt március hó 25-én írást és parancsot vettem, amelyben Tokody (Fekody) Mihály jószágainak, ahonnan Felséged vadászterületét kár érte, pontos szemügyre vételére emlékeztet.

Fölkerekedtem tehát nyomban Buda felé és tüzetesen megtudakoltam, miről Felséged a mellékelt jegyzékben nyer felvilágosítást, bizony a panaszok nem ok nélkül valók lehetnek, mert az említett Tokody Mihály (az eredetiben Fekodi Mihel) nagy vadász és vadkedvelő volt s Felséged vadászterületének úgy ő, mint az övéi általmára lehettek.

Azonban, amint azt Felségednek Prágába megírtam s Bécsben szóval is jelentettem, bármennyire igyekeztem a vadat Buda és a vadaskert körül két mérföldnyire megvédeni, Tokody Mihállyal és a többiekkel a vadászati tilalomra nézve nem tudtam megegyezni.

⁴ Fraknói V.: II. Lajos és udvara. 1878. 52., 53.

⁵ Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története. 335—336.

⁶ Thallóczy L.: Lamberg Kristóf, I. Ferdinánd király fővadászmestere Budán, Magy. gazd. tört. szle I. 1894. 111—124.

A helyesbítések szükségét maga Thallóczy is érezhette, mert cikkében erre egyenesen felhívást intéz. Így pl. Wildbann-t helyesen nem „vadászat”-nak, hanem „vadászterületnek” kellett volna fordítani.

Ez Fölséged távollétében nagyon nehezemre is esik. Mihelyt azonban Fölséged, adja a Mindenható, ismét az országba jön, ezeknek, valamint Fölséged tetszése szerint más vadaknak megoltalmazására könnyű szerrel vállalkozom.

Habár Fölséged leginkább a vadaskert tájékán sok vadsertésnek és más oly vadnak etetését és őrzését, amelyben Fölséged kedvét leli, mindenkép szorgalmazza, én ezt, bármennyire szerettem volna, Fölséged kormányánál és szolgálínál elérni nem tudtam. Ezt a nádorispánnak jelentettem és kértem, hogy Fölséged kedvében járjon. Ami az ő személyét illeti, egy-két nyúl vadászatát neki sem Fölséged, sem én nem ellenezzük, és kértem a vadászati tilalom megtartását, de, ha Fölséged parancsának nem tenne eleget, kötelességem azt Fölségednek bejelenteni. Erre ő haragosan azt válaszolta, hogy Fölségednek híve s legjobban tudja, mikép szolgáljon kegyes tetszésének, azonban sem neki, sem más Uraknak a hajtást eltiltani ne merészeljem. Erre én újból, mint előbb, azt válaszoltam, ha neki kedve van, őt nem tiltom el, de szolgálínak legkevésbé sem engedhetem meg, mert nincs jogom rá, mire szó nélkül haragosan ott hagyott. Szavahiható helyről értesültem, hogy egy jobbágnak levelet küldött, amelyben meghagyta, lőjjön vadat számára. De nem kevésbé, hogy attól a jobbágtól (Pawr) három puskát elszedetett s a lövéstől nagy keményen eltiltotta. A jobbágyok s közrendbeliek ugyan megfogadnák a parancsot,⁷ de az urakkal, akiknek minden szabad és semmi sem jogtalan, Fölséged távollétében semmire sem jutok. És ha nekik ilyenekről beszélek, csak ellenségeskedést idézek föl és az urak haragját vonom magamra, de én evvel nem sokat törődöm.“

„Bár Fölséged az említett tisztséget minden hozzátartozandóságával kegyes volt reám ruházni, a pusztá vadaskerttel kell beérnem, amely teljesen elbokrosodott és dűledező félben van. A *falon* három nagy lyuk lévén, azokat sövénnnyel elkerítetttem. Ezen át a disznók, szám szerint tizennyolcan, kitörhettek és más vad, ú. m. Fölséged két szarvasa és három másféle vad is, a vadaskertből kiszabadult. Ez okból az udvarbíró, akinek keze alatt vannak a jobbágyok s a falvak, több ízben fölszólítottam, hogy azokat befalaztassa. Ennél fogva azt az alázatos kérést intézem Fölségedhez, hogy a vadaskerthez tartozó falvakat adassa a kezemre, hogy én is házat építtethessek, a vadaskertet tisztogattathassam és a vadnak itatókat ásathassak.“

„Éppúgy, mint Fölséged Nádasdynak engedélyezte,⁸ lovaimon kívül, amelyeket a vadállomány megőrzése céljából tartok, szükségem lenne néhány gyaloglegényre, béröket szerezze meg ő a kamarától. Ezért sokszor megkerestem, de azt felelte, hogy nem lévén rá költség, amit pedig Fölséged fontolóra vesz, ne alkalmazzak ilyeneket.“

„Azok az erdők, amelyeket Buda körül védek és meglehetősen bővelkednek vadban, Solymár és Úrhida felé mind Bakics Páléi. Bár én újból és mindenik falu bírájának a vadászatot erélyesen megtiltottam és említett Bakics Pál (Wagkhyg Paul) solymári ispánját is erre megkértem, aminek teljes buzgalommal való végrehajtását meg-

⁷ Úgy sem volt joguk rá.

⁸ Nádasdy akkor budai várnagy volt.

is ígérte és én őt erre többször is felszólítottam, mégis jó lenne, ha Felsőged nevezett ispánnak, akit Bakay Demeternek hívnak, iratna és megparancsolná, hogy se ő ne vadásszon, se azt másoknak ne engedje meg.“

„S ámbár nekem Felsőged vágya és kedve szívből kívánatos s nem kímélek fáradságot, Felsőged távollétében tisztemnek alig tudok eleget tenni. Kérem azért Felsőgedet, ha Felsőged egynémely fogyatkozást látna, azt ne az én hanyagságomnak, hanem a kormány urainak tudja be, akik nem tartanak velem. Amiért is kir. Felsőgednek, kegyes Uramnak szolgálataimat s parancsai iránt való engedelmességemet ajánlom.“

Kelt Győrött, 1529 április hó 14-én

királyi Felsőgednek
alázatos, engedelmes, kész szolgálja

Lamberg Kristóf.

Nem csoda, ha az akkori viszonyok között Lamberg kevés eredményt ért el. A királyi tekintély már II. Ulászló, de főleg II. Lajos alatt lehanyatlott. „Bárki szabadon lépett termeibe és hivatlanul leült asztalához. Udvarnokai illetlen tréfákat űztek előtte, sőt gyakran vele is, amire ő maga látszott őket fölbátorítani“ írja Szidloviczki naplója nyomán Fraknoi.⁹ Ehhez járultak a két király (Szapolyai János és I. Ferdinánd) vetélkedése és a török megjelenése okozta zavarok is. Ezekben sokan ott és úgy foglaltak maguknak birtokot, ahol lehetett.

Ilyen hatalmaskodó úr lehetett Tokody Mihály uram is. Övé volt Vítány, Tarján (Esztergom megye), Bicske, Szár s ő maga négy mérföldnyire Budától, Szentlászlón lévő kéjlakában (ein Lusthawss, amint Lamberg az említett jegyzékben írja) székelte. Innen járt vadászatra a királyi vadaskertekbe is.

Ilyen volt Bakics Pál, a rác vajdából, török barátból, magyar úrrá vedlett s először Szapolyai János, majd I. Ferdinánd király pártjára álló kalandor.

De bizonyára voltak mások is, akik a királyi vadaskertet Csáky szalmájának nézték. Különben is nemesnek bizonyos vadakra szabad volt bárhol vadásznia.

Így hát teljesen érthető, hogy Báthory István nádortól kezdve lefelé mindenki előtt fölösleges tolakodásszámba mehetett a még hozzá idegen Lamberg Kristóf vadászmesteri működése és azt több-kevésbé éreztették is vele.

Ennek különben hamarosan teljesen véget vetett a Szapolyai János által behívott töröknek Budán való állandó letelepülése.

A vadaskert teljes elpusztulása a török hódoltság alatt s talán még inkább Buda visszavétele után mehetett végbe.

Most időben nagyot ugorva, lássuk, mit mond Nyékről a maga

⁹ I. m. 17. old.

korában Budapest helyrajzi történetének legalaposabb ismerője, Rupp Jakab.¹⁰

„Hagyomány és írott emlékek szerint Nyéknek nevezték Mátyás király idejében tágabb értelemben az egész vidéket a lipótmezei hegyek — régente *Vaskapuhegy* — aljában, *Hidegkút és Solmáron túlig*, hol régente állítólag a *bajoroknak* egy vára állott, mely Mátyás király alatt Garai László nádor, később Thurzó Sándor (helyesen: Elek!) tárnokmester és végre Bakics Pál birtoka volt. Buda városától e várig kinyúló falmaradványok, melyek még a XVIII. század elején láthatók voltak, a híres vadaskertet jelölik ki, melyben a király rengeteg erdők között üres idejében vadászni szokott.“

„A hagyomány szerint e területből a király azon részt szerette legjobban, mely utóbb — majd feledésbe menvén a *Nyék* név — az 1686-i ostrom alatt ott tanyázott sváb hadaktól *Svábhegynek* neveztetett.“

Döbrentey Gábor a főváros határának azt a részét tartotta *Nyéknek*, amely részben ma is ezt a nevet, helyesebben a *Vadaskert* nevét viseli.¹¹

Salamon Ferenc ingadozik és csak határozatlanul jelöli meg Nyék helyét. Egyszer a Budakeszi felé vezető út mentén, másszor a mai Városmajor és Lipótmező közt fekvőnek mondja. Ez tehát Döbrentey helymeghatározásától eltér.¹²

Csánki Dezső nagyjában elfogadja Döbrentey helymeghatározását, azonban kiegészíti azt, amennyiben Nyékbe a mai *Pasarét és Törökvész* dűlőket, *Jánoshegyet, Zugliletet* stb. is belefoglalja.¹³

Nyelvészeink s főleg *Németh Gyula* legújabban megjelent korszakos munkájában „Nyék“-ről megállapították, hogy sövénnnyel bekerített helyet, árkot, korlátot, erdőt jelentett, egyszóval a régi „gyepű“-t. De Nyék egyúttal törzsnév is volt, azé a törzsé, amelyre a nyékek védelme volt bízva.¹⁴

Siklóssy Lászlónak ugyancsak a közelmúltban megjelent munkájában tévedésnek minősítvén Oláh Miklós, Döbrentey Gábor, Rupp Jakab, Salamon Ferenc és Csánki Dezső helymeghatározását, a Nyék

¹⁰ Bpest helyrajzi tört. 1868. 212—213.

¹¹ Életképek 1847. II. 20. (Az 1847. évi június hó 11-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvéből): „Nyék azon terület, mely Árpád-öröm és Bátorhegy, Pasarét és a hidegkuti határ között fekszik, eddig: Leopoldfeld, Teufelsgraben, Huthweide, Schwarzköpf, Hafnerberg és Thiergarten.“ Itt idézi a jegyzőkönyv Oláh Miklós fentebb ismertetett leírását és megjegyzi, hogy: „E’ vadas kert tehát 1536-ban, midőn Oláh ezt írta, még létezett, falainak egy nagy része, valamint az említett épületek romjai nemcsak a régiebb városi téркеpeken, hanem még helyben is láthatók.“ Kár, hogy eddig nem ismerünk olyan térképet, amely II. Ulászló király nyaraló palotájának romjait is mutatná. Az eddig ismert térképek ugyanis csak a páloskolostor helyére nézve nyújtanak fölvilágosítást.

¹² Bpest története II. 487. „... Szilágyi Erzsébet... az 1462-iki nyári hónapra a ma Budakeszi felé vezető út mellett azon királyi vadaskert és gazdasági majorok táján vett föl lakást, melyet Nyéknek neveztek.“ III. 224. „Nyék a mai Városmajor és Lipótmező közti völgyben feküldhetett.“

¹³ Szilágyi Erzsébet nyaraló palotája (Kuncz ispán majorja) 32. l. szövege és a hozzátartozó jegyzet.

¹⁴ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930. 244.

elnevezést a mai Svábhegy, Jánoshegy és Hárshegy részére foglalta le.¹⁵

Azt azonban nem mondja meg, milyen okmányokra vagy adatokra alapítja ezt az állítását, mert Dselažade Musztafa török történetíró leírása, amelyre Siklóssy hivatkozik, egymagában nemcsak a Svábhegyre és környékére, hanem bármely budai hegyvidékre ráillik.

Ezeket előrebocsátva, beszámolok a „Nyék“-re vonatkozólag végzett kutatásaim eredményéről.

A m. kir. országos levéltárban a kamarai térképek között fekszik¹⁶ Hajós Ferenc hites mérnök 1779-ben készített térképe. Ez a térkép a Buda sz. kir. főváros és Hidegkút község között fölmerült határ-ellentétek alkalmából készült.

Ilyen határ-ellentétek Buda és Hidegkút között a törökök kiűzetése után már korán fölmerülhettek. Bizonyítéka ennek Prati Fortunato kamarai mérnök 1732-ben készített térképe is.¹⁷ Ezen a térképen a vitás területbe még a mai Máriaremete területe is beletartozott.

Amint Hidegkút az idők folyamán új, német telepésekkel népesedett, ezek bizonyára befolyásosabb pártfogókra találván, mint a magyar őslakosság, Buda sz. kir. város rovására terjeszkedtek. Ez a terjeszkedés annyira ment, hogy a Hajós-féle térkép elkészítése idején, amint arról ez a térkép tanuskodik, a mai budai határvonalon jóval belül, körülbelül a Vadorzó-út tájára esett a határ.

De ugyancsak ezen a Hajós-féle térképen, a maival nagyjában megegyező budapest—hidegkúti határvonal mentén, a következő fölírás olvasható:

„Actuale Possessorium Hideg Kutensium juxta conventionem Metalem cum Budensibus Anno 1752 initam.“¹⁸

Ugyanezen határvonal egy részén a határvonal mellett vele párhuzamosan elvonuló vonal látható a következő megjelöléssel: „Rudera antiquorum Murorum, quae dicuntur Vivarium cinxisse.“¹⁹ Ugyanezen falrom szomszédságában levő hegy „Mons Thiergarten“ névvel van jelölve.

A határvonal és fal-nyom jellegzetes irányvonalából nem nehéz megállapítani, hogy az a mai térképeken hová illeszthető be. Ugyanis a Székesfőváros Hidegkút felé eső mai határvonalán a 164—171. sz.

¹⁵ Siklóssy L.: Svábhegy. 1929. 10—16. old. „Nyilvánvaló, hogy választatunk kell: vagy Svábhegy-Nyékben vagy Hidegkút-Nyékben hiszünk.“ Végül kérdi, melyik budai rész lehet Nyék? és felel: „Nem lesz nehéz megállapítani, hogy ez a hegy a Jánosheggyel s ezen túl a Hársheggyel egybefüggő Svábhegyi hegyhát.“

¹⁶ 803. sz. Kamarai térkép két példányban. Az egyiken a következő felírás: „Mappa Plagae Controversae Inter Liberam Regiamque Civitatem Buda nec non possessionem Hidegkút Comitatus Pesthiensi Ingremitam Delineata Anno 1779. Mense Junyo opera Francisci Hajós Jur. Geometra et copiat per officinam ejusdem.“

¹⁷ Orsz. levéltár. N. R. A. Fasc. 299. No. 31.

¹⁸ Magyarul: „Mostani hidegkúti birtokterület (határa) a budaiakkal 1752-ben létrejött megállapodás szerint.“

¹⁹ Magyarul: „Régi fal romjai, amelyek a vadaskertet övezetnek mondatnak.“

határkö közé vagyis a Székesfőváros határvonalának arra a részére, amely a mai Homokhegy és Ördögárok közé esik.

Ez a határvonalrész jó darabon párhuzamosan halad a *Glück Frigyes-úttal*, helyesebben a nemrég elkészült budapest—tatai villamos erővezetékkel.²⁰

Mindezen adatoknak a térképen történt megállapítása után kiementem a helyszínére és vizsgálódásaimat ott folytattam.

A villamosvasút hűvösvölgyi végállomásától a Balázs-féle vendéglő mögött a Hidegkuti-úttól jobbra térve, a Páfrány-úton átlépünk az Ördögárkon s annak bal oldalán tovább észak felé haladva, a tatai budapesti villamos erővezeték 236. sz. oszlopa közelében megtaláljuk a 171. sz. határkövet.

Ettől a határkőtől északkeleti irányban a 168. sz. határköig, onnan pedig délkeleti irányban a 164. számúig s azontúl ugyanazon irányban haladva a vadaskert kerítésének maradványát részben töltés, részben ma is látható kőfal romjai alakjában nagy örömömre megtaláltam.

Ennek a megmaradt darabnak összes hosszúsága kereken 1920 méter; ebből kerek 1880 méter esik a székesfővárosi határvonal mentére.

A volt vadaskert kerítésének a határvonaltól való távolsága különböző. Van, ahol attól csak mintegy két méternyire, van, ahol kb. kilenc méternyire esik, de mindig a határvonaltól befelé, vagyis fővárosi területre. A falnyomot a fővárosi határvonaltól árok választja el. A 171—167. sz. határkö között a fal helyén jórészt csak töltést láthatunk, amelynek tetején gyalogút visz. Itt-ott, különösen az átjáróknál, amelyek a töltést keresztezik, és így azok átvezetése miatt a töltést leásták, látni a falból egynéhány követ. Itt — úgy látszik — a határvonal és a fal közé eső árok kiásásából termelt föld a már amúgy sem magas falmaradványokat jóformán teljesen elborítja.

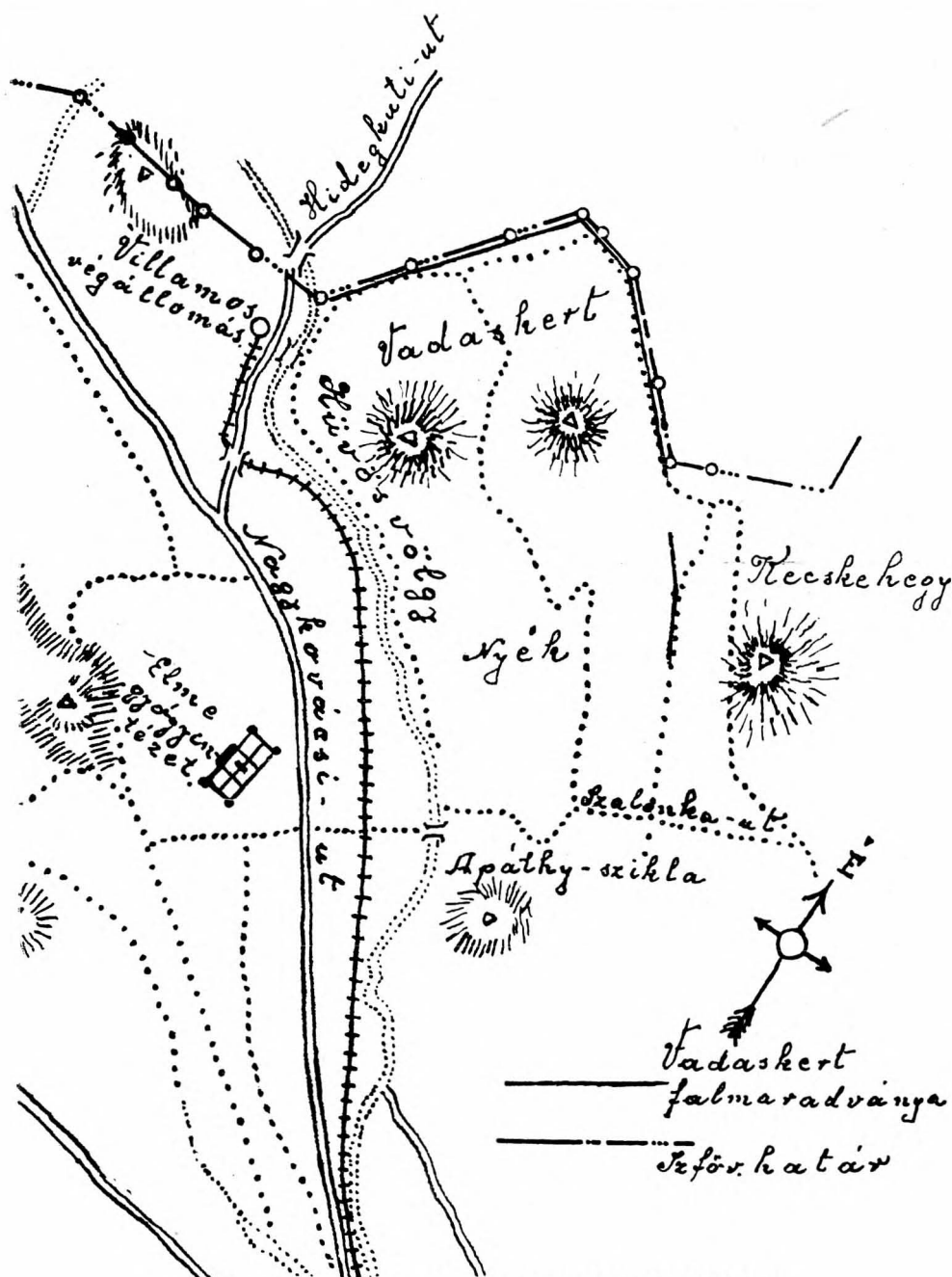
A 167. sz. határkőtől kezdve azonban mind *jobban látható a fal megmaradt része. Különösen jól a 166. sz. határkö környékén.* Itt a fal a térszín fölé 0·90—1·00 m magasságra is kiemelkedik. A 164. sz. határkö felé és különösen azon túl ismét elvész.

A fal vastagsága, amennyire az lemérhető volt, kb. 1·5—2·0 méter, tehát eléggé terjedelmes, amiből egyúttal arra is következtethetünk, hogy a mainál jóval magasabb lehetett.

Anyaga hárshegyi homokkő és szabálytalan terméskőfal. Egyes — megmunkálás nyomait viselő — nyilván a falból eredő jókora kődarabok (van $\frac{1}{4}$ m³-nél nagyobb is) a fal és a Glück Frigyes-út mentén is láthatók. Jól megkülönböztethetők ezek az ugyanott helyenként felbukkanó természetes szikláktól.

Különösen fölkelte érdeklődésünket a 165. és 166. számú határkö között, a 166. számú határkö közvetlen szomszédságában, a hidegkuti határban levő szántóföldekbe mintegy harminc méterre benyúló, körülbelül ugyanolyan széles, sűrű, bozótos terület, amelyen szerte kődarabok hevernek. A sűrű bozót miatt a területet nem kutathattam

²⁰ Lásd a mellékelt vázlatrajzot.

1. Mátyás király vadaskertjének falmaradványai.

át. Lehetséges, hogy csak a hárshegyi homokkő kibukkanási helye, de mindenesetre föltűnő, hogy a vadaskert falához közvetlenül csatlakozik és elég terjedelmes zárt terület alakjában. Érdeemes arra, hogy a fallal együtt tüzetesebben átkutattassék.

Ez a fal a XVIII. században a közelben letelepülőknek minden bizonnyal könnyen kiaknázható kőbányául szolgált s így pusztult el lassanként az idők folyamán. Szintén elmondhatjuk fölötte a latin szállóigét: „*Sic transit gloria mundi!*“

A fal maradványai azonban megérdemelnék a föltárást és alkalmas helyen, ott, ahol még legjobban megmaradtak, emléktáblával való megjelölést és megőrzést.

A fal eleven bizonyítéka annak, hogy Mátyás király híres vadaskertje — a „*Nyék*“ — észak felé Hidegkút határáig terjedt. Döbrentey Gábor, Rupp Jakab és dr. Csánki Dezső nagyon helyesen sejtették, hogy a vadaskert Hidegkút határáig húzódott. Rupp Jakab csak annyiban tévedett, hogy azt Hidegkuton át Solymár határáig terjedőnek mondta.

Tévedés tehát dr. Siklóssy László részéről, hogy a Nyéket, fentiek állítása ellenére, a *Svábhegy és közvetlen környéke* részére akarta lefoglalni.

De megtaláltam a falat egyebütt is. Van ugyanis a Székesfővárosi Múzeumban 418. sz. alatt egy régi vízfestésű térkép, amely a „*Mappa der königl. Freyen Haupt Stadt Ofen nebst der königlich(en) Frey Stadt Pest*“ feliratot viseli. Ezt a térképet, melynek sem készítője, sem készítésének időpontja nem ismeretes, 1780 körül készültnek vélik. Azonban alapos okaink vannak arra, hogy körülbelül egy—másfél évtizeddel korábbi eredetűnek tartsuk.

A ma is ismert fix pontok (Kiscell, Királydomb, krisztinavárosi templom, Hármashatárhegy, budai várfal, stb.) távolságának lemérése alapján meggyőződtem róla, hogy ez a térkép, összehasonlítva azt a ma közhasználatban lévő 1 : 25.000 léptékű térképekkel, elegendő pontos. Vannak benne ugyan egyes erősebben elrajzolt részletek (utak, vízfolyások, stb.), ezek a hibák azonban használhatóságát nem csökkentik. A térkép léptéke megállapításom szerint különben 1 : 15.709.

Ennek a térképnek a mai Hűvösvölgy és Lipótmező területével azonos részén látható egy fallal teljesen körülkerített hely. A jelmagyarázat szerint a falak „*Rudera von Thiergarten*“.

Ennek a kerítésfalnak északi része nem fedi teljesen a Hajós-féle térkép alapján a *valóságban megtalált falnyomot*, hanem attól részben eltér, bizonyos szög alatt elhajlik. Az eltérés a 168. sz. határkőnél a legnagyobb, mintegy száznyolcvan méterre tehető. Ezt az eltérést a térkép hibájának kell felróni.

Ennek a rajznak az alapján azonban sikerült megtalálnom a Görényi út mentén, részben eltérve attól, a fal további részletét is. Ez a látható részlet mintegy 700 lépés hosszúságú és egyik vége nem esik messze a 164. sz. határkőnél délkeletre eltűnő falvégtől. A mellékelt térképen ezt is jeleztem.

Nem mulaszthatom el itt megemlíteni, hogy ennek a falrésznek a felkutatásánál segítségemre volt Kerner Mátyás budai, lipótmezői származású 69 éves földmunkás. Most Máriaremetén, a Széphalmon lakik. Mikor régi falak iránt érdeklődtem nála, anélkül, hogy említettem volna előtte, miről van szó, mindjárt szóba hozta ezt a falrészét,

mint amelyről még apjától hallotta, hogy az Mátyás király vadaskertjének a falmaradványa. Meg is mondta, hol található meg még látható nyomait (a régi lövölde tájékán) s ennek alapján találtam rá. Az előbb ismertetett falrészről azonban már nincsen tudomása.

Mindenesetre igen érdekes példája a szájhagyomány sokszor kifürkészhetetlen, titokzatos útjainak. Bizonyítja azt is, hogy a szájhagyomány megfelelő kritika mellett alkalmas segédeszköz történelmi ismereteink kiegészítésére ott, ahol az írott emlékek hézagosak vagy egészen cserben hagynak.

A falak egy kissé szabálytalan — délkeleti irányban húzódó — mintegy 2300 m hosszú, átlagosan kerek ezer méter széles négyszöget zárnak be, amelynek déli, helyesebben délkeleti vége a Lipótmezei hegy délkeleti lábához esik. Beletartozik tehát Hűvösvölgyön kívül az egész mai Lipótmezőnek a Hidegkúti-úttól keletre eső része.

Ez mindenesetre sokkal kisebb terület, mint amelyről Oláh Miklós beszél, hiszen ennek kerülete bőven számítva sem több hétezer méternél, ami nem is egészen *egy* magyar méröld. (Egy magyar mfd = 8354 méter.)

Igaz viszont, hogy mai pesti Állatkertünkkel hasonlítva össze, amelynek legnagyobb hossza mintegy 700, legnagyobb szélessége kétszáz és kerülete valamely közhasználatú térképen lemérve kerek 1700 méter, még ez is nagynak tűnik föl.

Kérdés mármost, hogy az Oláh Miklós művében említett három magyar méröld kerület helyes-e? Megjegyezzük mindenekelőtt, hogy Siklóssy már említett munkájában négy magyar méröldet említ. Ezt alighanem Bél Mátyástól vette, mert Bél, nem tudjuk honnan, Oláhtól eltérően, négy magyar mérölddel idézi Oláh Miklós általunk is közölt szövegét.

Oláh Miklós esztergomi érseket, aki huzamosabb időn át tartózkodott Budán is, mint udvari embert, a maga korára nézve szavahihetőnek ismerjük. Ha Brüsszelben írta is művét, valószínűleg volt valamely rajza, amelynek alapján tájékozódhatott. Máskülönben nem részletezhette volna annyira szabatosan égtájak szerint Buda környékét. Mint II. Lajos és Mária királyné titkárának, módja lehetett, hogy ilyen rajzhoz hozzájusson. Egyébként tudjuk, hogy könyvét emlékezetből írta.

Oláh Miklós „Attila“-ját Sambucus már 1581-ben kiadta, de a „Hungariá“-t, amelyben a „Nyék“ leírása is bentfoglaltatik, első ízben Bél Mátyás adta ki 1735-ben Pozsonyban.

A kettő együttesen, „Hungaria et Attila“ címmel Kollár Ádám előszavával 1763-ban jelent meg először. Munkái tehát jóval halála után kerültek nyomda alá. Bél Mátyás kiadásában Nyék kerülete négy, Kollár Ádáméban három magyar méröldben van megjelölve.

Melyik az igazi vagy talán egyik sem, hanem „egy“ a helyes, ezt csak Oláh Miklós kéziratának átvizsgálása alapján lehetne eldönteni. Ez a kézirat tudtommal most is a bécsi udvari könyvtárban van, bár bennünket illetve meg, mint megannyi más magyar eredetű kézirat, térkép és műemlék.

Ha föltételezzük, hogy a „három mérföld“ a helyes, akkor, amint fönnebb már jeleztük, sokkal nagyobb területnek kellett Nyékhez tartoznia, bár erre sem Oláh, sem más egykorú író vagy okirat nem ad fölvilágosítást.

Hozzá kellett tartoznia a Jánoshegynek és a Svábhegynek is, mert a 25 km kerületnek köralak esetén 8 km átmérő felelne meg. Ez a hidegkúti határtól lefelé mérve körülbelül a farkasréti temetőig érne. Keresztirányban a 8 km keletre belenyulna Óbuda határába. Ez tehát lehetetlenség. Csakis úgy volna valahogy lehetséges, ha a területet szabálytalan alakúnak képzeljük ki- és beszögellésekkel, amely esetben az átlagos átmérő kisebbedik. De még így is nehezen lehetne a 25 km kerületi hosszúságot elérni.

Közbeestek azonkívül idegen területek is. Így például a mai Szép Juhászné vendéglő helyén volt a Szent Lőrinc pálos kolostorhoz tartozó elég tekintélyes földterület, amely a fönnebb már említett térképen mint „*Praedium Szt. Pál*“ szerepel. Ez a kolostor észak felé is, de főleg dél felé a mai Ferencchalom aljáig terjedt. Ezek a körülmények mind ellene szólnak, hogy a Nyék nevű vadaskerthez a Széchényi- és Svábhegy is hozzátartozott volna.

Végül ellene látszik szólani az a körülmény is, hogy úgy Bél Mátyás, mint Miller Ferdinand szerint a Svábhegy, helyesebben annak talán valamely része a Szent Pál hegye nevét viselte.²¹

Viszont Rupp állításán kívül, aki ezt jöszokása ellenére semmi bizonyítékokkal nem támogatja, az egyedüli ismert bizonyíték amellett, hogy a *Svábhegy is Nyékhez* tartozott, a Schier Xistus említette budai polgár megjegyzése. Ez a budai polgár a XVII. század végén élehetett s följegyzéseire, amelyekben egész sor régi helynevet őrzött meg a feledéstől, majd más alkalommal terjeszkedünk ki részletekben.

Idevonatkozó megjegyzése a következő:²² „Der Schwabenberg haist *Négyhegy*, ist vor diszein ein Closter gestanden, alwo der brumb ist dato“, vagyis „A Svábhegyet Négyhegynek hívják, ott, ahol most a kút van, azelőtt Kolostor állott.“

Itt föltételezzük, hogy németünk *Nyék-et Négy-nek* torzította, ami nem egészen bizonyos.

Figyelemreméltó azonban a kolostorra vonatkozó megjegyzése is. Itt főleg három forrásról lehet szó. Első a Béla király forrása, amelynek eredeti neve „Király-forrás“ volt, a mai Béla király-úton a gr. Andrassy- és br. Harkányi-villa közelében. Erről érdemesnek tartom, hogy kissé bővebben emlékezzünk meg. Schams²³, sőt még Häuffler²⁴ is *Királykútnak* nevezi. Ez utóbbi állítja, hogy vizét

²¹ Bél Mátyás Notitia III. 393.: „Calendae Julii inter has molitiones inierant, eum auxiliares, circuli Suevici copiae, castra subeunt, atque in monte *D. Pauli* metantur; cui eam ob rem, montis *Suevici* nomen adhaesit.“ Végül Miller I. F. Epitome etc. 1760. p. 93.: „Fons saluberrimus, in quem aqua ex fonte Regio in monte *S. Pauli* versus occidentem sito... deducitur.“

²² Schier X. Buda sacra 1774. p. 75.

²³ Schams Beschr. v. Ofen. Anno 1822 p. 485.

²⁴ Häuffler: Buda-Pest. 1854. Topographie 28. Umgebungen 11.

Mátyás kir. idejében csöveken a várba vezették és szerinte a forrásházikó belsejének stílusa is Mátyás idejére emlékeztet. Mai állapotában, legalább a külsejét tekintve, az elhanyagolt házikó stílusáról nem igen lehet beszélni. Belsejét nem volt módomban megsejteni. Ajtónyílását újabban készült egyszerű vasrács zárja el. Egyedüli dísz az ajtaja fölött levő vörös márványtábla, a következő felirattal:

BÉLA
KIRÁLY KUTA
Allítatá e jelkövet
KOICS PÁL H. ÜGYVÉD
1847-beli junius 12. napja
emlékéül, melyen sz. k.
BUDA ns. fővárosa e
kegyes és magyar néven
kihirdetteté.

Előtte terebélyes juharfa és szivattyús kút, amelyről nem tudom, vajjon nem a forrás vize táplálja-e?

Az úttól kissé félreeső fekvése és elhanyagolt volta miatt, azt hiszem, a legtöbben észre sem veszik. Pedig szintén megérdemelné a stílszerű helyreállítást és környékének rendezését.

Siklóssy — Häufflert tévesen idézve — fentebb már említett munkájában a következőket mondja róla:²⁵ „Béla király kútját Häuffler *Királykútnak vagy Svábkútnak* nevezi el.“ Ezt Häuffler munkájában sehol sem mondja, csupán fölemlíti (p. 11.), hogy: „Der Königs- und Schwabenbrunnen wurden schon zu König Matthias Korvinus Zeiten benützt und ihre Quellen in Röhren bis Ofen geleitet.“ Csak rá kell nézni műve térképmellékletére, azon a Svábkút (Schwabenbrunnen) a Királykúttól legalább is 1.5 km-re kelet felé található. A Svábkút a Szervita-kunyhó közelében, attól északnyugatra volt. Az Istenhegyi-útnak legutóbb történt szabályozása alkalmával tűnt el. A Szervita-kunyhó mostani lakói azt mondják, beboltozták. Igaz-e, nem tudom?

A harmadik a legjobban ismert „Orvos“, „Doktor“, „Nádor“- vagy „Város-kútja“. Itt tulajdonképen két forrásház van. Az egyik, a följebb fekvő, az ugyancsak ismert román-kori ablakdísszel, amelyet nem régen — értékes voltára tekintettel — eltávolítottak és a fővárosi múzeumban helyeztek el. Erről az ablakdíszről az a hiedelem járja, hogy a fönnebb már említett Szt. Lőrinc pálos kolostor romjaiból hozták oda. Ez azonban a két hely közt levő elég nagy távolság (légvonalban majdnem 4 km) és a közvetlen útösszeköttetés hiánya, de az ablakdísz stílusa miatt is, nagyon valószínűtlen.

Ha e forrás vagy kút környékét, mielőtt a Béla király-úton a forráshoz érénk, megtekintjük, észrevesszük, hogy ez az út közvetlen a forrás előtt két ágra szakad, majd ismét egyesül. A két ágra szakadt

²⁵ 13. old.

út közötti sziget fákkal, bokrokkal benőtt kiemelkedő halom. Talaját jobban szemügyre véve, azt csupa mészkő-, közben itt-ott téglatörmelékkel borítottnak látjuk. Úgy véljük, hogy épületromokat rejt. Háttha ezek ama kolostor maradványai, amelyekről az előbb említett budai polgár megemlékezik? Ez esetben a forrásház ablakdísze e romokkal lehet összefüggésben. Mindenesetre közelebb fekvő magyarázat lenne, mint az eddigi és érdemes is lenne róla meggyőződni.

E három forrás táplálta friss üdítő forrásvízzel a Várban, a mai előljárósági épület előtt, valamint a Ferenciek,²⁶ az iskola és a díszterén állott közutakat.

Itt a történelmi igazság kedvéért meg kell említenem, hogy ismét téves állítás, mintha e vízvezeték 1780-ban Tumler Henrik mérnök készítette volna.

Az Orvos-kút újból fölfedezésének érdeme Everling Eberhard törzsorvos, a vízvezeték megépítéséé pedig Körschensteiner Konrád jezsuita atya nevéhez fűződik. Tumler csak a bővítés, javítás, tisztogatás munkáját végezte. Bél Mátyás írja²⁷ a vízvezetékéről a következőket: „Evvél a (víz) hiánnyal a tanács előrelátása szembeszállott: amikor a vízvezeték építésével állandó forrást vezetett a városba. Eleintén, míg a város ügyeit a kamara intézte, sokáig a legköltségesebb munkával, hiábavaló kísérletekkel fáradoztak; kétségenkívül voltak, akik saját hasznuk kedvéért magukat a vízépítésben járatosaknak hazudták; mígnem 1718-ban Körschensteiner Konrád jezsuita testvér a dolgot szerencsésen nyélbe ütötte“.

„A forrás a várostól, ha az utak kerülőit méred, két óra járásnyira van.“

Ő mondja egyúttal a városháza előtti kútról, amelyik az első és — hosszabb ideig — az egyedüli volt: hogy Loyolai szt. Ignác ünnepe előestéjén adván először vizet, a kútra a szent szobrát helyezték.

Úgy ő, mint Miller János Ferdinánd megadja egyúttal, hogy milyen volt a vezeték? A kettő között eltérések vannak, de miután Miller adatai későbbi keletűek, továbbá Buda város tisztviselője lévén, azokat közvetlen forrásból szerezhetette és így megbízhatóbbnak látszanak, ez utóbbiakat közöljük.²⁸

²⁶ „Franciskaner Plätzl“, ma már beépített terecske, a belügyminisztérium épületének egy része áll rajta. (L. Schmall L.: Adalékok Budapest szf. történetéhez. 1899. II. 212.)

²⁷ M. Bél: Notitia Hungariae novae hist.-geogr. III. pag. 444. „Jam et huic penuriae obuiavit senatus providentia quando, instituto aquaeductu, perennem fontem, in vrbem deviauit. Diu in sumptuosissimo opere, Conatu frustraneo, elaboratum fuit, in primis, dum res orbis Camera administraret. Fuere nimirum, quise lucri faciundi gratia, hydrogogias perites, mentirentur; donec anno MDCCXVIII. Conradus Körschensteiner, S. I. frater, rem feliciter conficeret.“ „Fons est bihorii itinere, si ductuum ambages metiaris, ab urbe disiunctus.“

²⁸ I. F. Miller: Epitome veicissitudinum et rerum memoriabilium etc. de urbe Budensi, 1760. p. 93. „Fons saluberrimus, in quem aqua ex fonte Regio in monte S. Pauli versus occidentem sito sub fornice per orgias 20, exposit per Tubos per orgias 688 ligneos, dein ex plumbo per orgias 1414 fusos, deducitur praestans, habet nomen ab Ignatio de Loyola, cum ex ejus Filiis unus illius inventor fuerit.“

Eszerint a vizet 20 öl hosszúságban boltozott csatornában, 688 öltre facsövekben és 1414 öltre ólomcsövekben vezették a várba. Ez kerekén 4 km hosszúságnak, vagyis az Orvos- vagy Város-kúttól az Istenhegyi-úton, Enyedi-utcán és folytatásában a déli vasúton és Vérmezőn keresztül a várbeli Szt. Háromság-térig térképen lemerített távolságnak felel meg.

A városháza előtt álló kúton valóban loyolai szt. Ignác szobra állott, amelyet később, pajzsán Buda főváros címerét hordó, Minerva vagy Pallas Athenae szobrával cseréltek föl. Ez utóbbi szobor mostanában az előljárósági épület sarkának hangulatos díszé. Az előbbi szobor hollétéről eddig semmit sem tudunk.

Forrásokról és kutakról lévén szó, megemlítendőnek tartom még, hogy a Béla király-úthoz csatlakozó Csermely-úton levő 9. sz. villa előtt forrás, a 11. sz. előtt, valamint a 13—15. számú telek, illetve villa előtt egy-egy kút van, jelölül annak, hogy még most sem olyan teljesen vízszegény a Svábhegy és környéke, mint azt sokan hiszik. Századokkal előbb ezek a kutak talán források voltak. Hiszen tudjuk, hogy a vizek szintje az idők folyamán a talajban mind mélyebbre süllyed.

A Svábhegygel kapcsolatban nem hagyhatom figyelmen kívül Siklóssy Lászlónak még egy tévedését, Siklóssy t. i. az eddigi fölfogással, de különösen Károlyi Árpád megállapításával szemben azt állítja, hogy:²⁹ „A Svábhegynek a hős svábokról való történelmi elnevezése tehát semmiesetre sem történhetett meg a Buda visszafoglalását közvetlenül követő időkben. Évtizedek múlva nem lett volna ennek semmi akadálya. Az akkori városi tanács szelleme azonban nem volt ilyen magasröptű; még kevésbbé volt ilyen a polgárság szelleme. A Svábhegy ezenközben magától elneveződött a svábokról...”

„A Svábhegyet Svábhegygé tették a környéken letelepedett svábok s nem a hadi zsákmánnyal elvonultak.”

Már pedig Károlyi Árpád azok közé a történetíróink közé tartozik, akik alapos munkát végeztek. Károlynak inkább azt lehetne hibájául fölróni, hogy csakis hivatalos adatok alapján dolgozott és így sok olyan körülményt, amelyről a hivatalos adatok nem emlékeznek meg, földerítetlenül hagyott. Ha tehát Károlyi Árpád azt állítja,³⁰ hogy a Svábhegy nevét csakugyan a sváboktól vette, azt, ha nem is említi, a hivatalos adatok alapján állította.

Itt néhány adatot, amelyek a kérdést, azt hiszem végérvényesen eldöntik, felsorolok.

Elsősorban fölemlíték egy adatot, amelyet Hevenessy kéziratgyűjteményében³¹ találtam. Ez egy 1699-ből való összeállítás a budai szőlőhegyek és szántókról, tehát tizenhárom évre Budavára visszavétele után. Ebben előfordul a „*Schwabenberg*“ 1000 negyed (viertel) megmívelt és 1000 negyed míveletlen szőlővel. Ugyancsak ebben szerepel a „*Rätzengebürg*“ elnevezés is.

A következő adat Lotharingiai Károly herceg, az ostromló hadak

²⁹ Siklóssy: I. m. p. 20.

³⁰ Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 1886. 258 oldal.

³¹ Collectio Hevenessy Msc. Tom. IX. p. 152.

fővezérének az ostrom alatt vezetett naplója. Ez, azt hiszem, eléggé hiteles forrás.

Ebben 1686 július 22-én a királyi várpalotában levő löporostorony fölrobbantását említi meg, s ennek hatásáról mondja a következőket: „...dessen macht ware so gross, dass es die grösten steiner über den Gerhartsberg zu unsere Reuttery wacht auf den *Schwabenberg*, über die Donau zu der Cavallerie, alwo es in einer Redouten 3 Dragoner Todtgeschlagen und viel ander orthen geworffen...“

Megjegyzendőnek tartom, hogy az ostromra vonatkozó térképeken a mai Naphegy is a Gellérthegy tartozékaként van megjelölve, amint-hogy tulajdonkép a Gellérthegy nyulványa. Ezért mondhatja a napló, hogy a robbanás ereje egyes kódarabokat a Gellérthegyen át a Svábhegyre dobott, mert északról tekintve, ahonnan azt a bejegyző megfigyelhette, csakugyan úgy tűnhetett föl, mintha a kódarabok a Naphegyen át repültek volna.

Augusztus 6-án pedig, miután elmondja, hogy Batthyány portyázó csapata foglyokat hozott és ezektől értesültek, hogy a Szerasz-kier serege 20.000 főnyi, a következőket írja: „...von welchen man andertwärtsz kheine nachricht hat, jedoch aber, wass sich ereignen khönnnte, vorzukhommen, haben Ihre Durchlaucht heunt abentsz noch auf den *Schwäbischen Perg* hinter den General Capraraischen Regiment campiret, in die Approchen seindt khommen mit dem General Veldtmarschallieut. Graf Souchés,.....“

Ez tehát elég *kézzelfogható* bizonyíték arra nézve, hogy a Svábhegy elnevezés az 1686-i ostrom idején ott tanyázott 4000 főnyi sváb seregtől eredt.

De fölemlíték még egy nem hivatalos adatot is.

Ez a Budavára bevétele után Frankfurtban 1686-ban megjelent „Wahrhaffte auszführliche Beschreibung der Hungarischen königlichen Haupt- und Residenz-Stadt Ofen“ című munka, mely III. részében az 1686-i ostromot ugyancsak napló alakjában ismerteti.

Ennek szerzője a július 22-i robbanásról írván, így folytatja:³² „...und ware der Gewalt so gross, dass davon etliche Centner schwere Steine, nebst halben Cartthaunenkugeln über die Donau geflogen, und viel von denen unserigen theils blessirt, theils todgeschlagen, theils von solchen Steinen seynd auch über den Gerhards-Berg zu unserer Reuter-Wacht, *theils auff den sogenannten Schwabenberg*, allwo die Schwäbischen Truppen ihr Lager haben und an andere weit-entlegene Ort gefallen und haben ziemlichen Schaden gethan....“

Magyarul: „...és a (robbanás) ereje oly nagy volt, hogy néhány mázsa súlyú kódarabokat, fél kartános lövedékekkel vegyest a Dunán átröpített és sokat a mieink közül részben megsebesített, részben agyonütött, ily kövek részben a Gellérthegyen át lovas őrségünkig, részben az úgynevezett *Svábhegyre*, ahol a sváb csapatok táborhelye volt és más messze eső helyekre értek le és számbavehető károkat okoztak.....“

Hivatkozhatnék még a Juvigny-féle térképre is, de azt hiszem,

ezek után fölösleges. Az a kérdés, hogy a mai Svábhegy melyik része volt kezdetben Svábhegy, itt már mellékes szerepet játszik. Erre már ki sem terjeszkedem.

Hogy ez az elnevezés azután továbbra is megmaradt és nem vészett el a feledés homályában, annak nagyon egyszerű a magyarázata.

A török hódoltság végefelé a város lakosságának zöme főleg törökökből és zsidókból, azonkívül rácokból állott. Ezenkívül voltak kevesen magyarok, németek és egyéb nemzetiségűek, még lengyelek is, valamint a hadifoglyok.

Budavára visszavételekor ez a lakosság jórészt fogságba esett, ki pusztult, vagy elmenekült. Itt csak Károlyi Árpádot idézem:³³ „A magyarok különösen jó fogást tőnek akkor, midőn a mai várkerti bazár tájékán kincseikkel menekülni óhajtó nagyszámú töröknek és zsidónak útját állották, s a szétugrókat lekaszabták“.

Az a kevés, ami belőle megmaradt, az sem a várban kapott helyet, hanem a külvárosokban, főleg a Tabánban és a Vizivárosban.

A régi lakosság inkább megmaradt a Budát környező falvakban, valamint egy kevés Ó-Budán is maradhatott, helyesebben az ostrom után visszatért oda.

A várba eleintén úgyszólván csak a vár őrizetére visszahagyott katonaság és a hozzátartozó kíséret (családtagok, markotányosok, kézművesek stb.) kerültek, így a többi között *svábok* is.³⁴

Ezeknek a helyzete kezdetben nem lehetett valami rózsás, hiszen az egykorú leírások szerint nem maradt épen jóformán egyetlen épület sem.

Érdekes, amit erre vonatkozólag egy egykorú krónika ír:³⁵ „Az ellenség (értsd: a várbeli törökök, zsidók stb.) majd minden házba halomszámra puskaport hintett és tüzet rakott, úgy hogy egyik a másik után a levegőbe repült. A házak annyira leégtek, hogy alig maradt egy is sértetlenül és az egész város csak köhalmazhoz hasonlított, amely tűzvész néhány napig tartott és olthatatlan volt, ennek folytán zsákmá-

³³ Károlyi i. m. 417. lapon.

³⁴ Lotharingiai Károly herceg naplója (Röder: Des Markgrafen Ludw. Wilhelm von Baden Feldzuge wider die Türken B. I. 1839. Urkunden 108.). „Den 5ten (Septembris) haben Ihre Durchlaucht der Herzog vor interim Commendanten Hr. General Wachtmeister Baron von Beck von Offen erwehlet, Ihm sein aigenes Ganzes Regiment von Tippetthal und von Salm, mit 2 Battaglion von der Chur Brandenburgischen, 500 Bayer und 500 *Schwäbischen* in allen gegen 4000 Teutsche und 2000 Hungarn unter dem Comando des Vice Generals graf Cohary zugegeben, so noch heundt die darinnen commendierte Mannschaft abgelesset.“

³⁵ „Beschreibung Was sich Denckwürdiges bey der Belagerung der königl. Residentz Stadt Ofen mit Beistand... des Kayzers und Königs Leopoldi I... von Anfang des Dreyzehenden Juni bisz den Anderen Septembris im Jahr 1686. zugetragen etc. etc. Johann Arnolt Prag (E5): „Der Feind hat fast in alle Häuser hauffenweisz Pulver gestreut und Feuer angelegt, also dass eins nach dem anderen aufgangen die Häuser dergestalten abgebrand, dasz kaum ein einziges unverletzt blieben und die ganze Stadt nur ein Steinhauften gleich siehet, welche Brunst etlich Tag gedauert und nicht zu löschen gewesen, wodurch viel von unsern Soldaten, so der Beuth nachgangen, verbrandt und unterschiedliche gar umbkommen...“

nyoló katonáink közül sokan megégették magukat és egyesek el is pusztultak.....“

Nagyon jellemzően írja továbbá Bél Mátyás erről az időről:³⁶

„Qui primi adveniebant, domos occupabant, ab Administratore Camerali, postea Administratione ipsa, fere gratis, neque alia lege adtributas, quam, ut tectas sartasque redderent, Colerent rus admen-sum, vineasque.“

„Accessit triennii a censu immunitas, *Caesaris* indulgentia, horum gratia promulgata, qui heic insidere voluerint. Quibus rebus factum fuit, ut non urbs modo ipsa, conualesceret incolis, sed insiderentur suburbia quoque. Ergo institui sensim magistratus oportuit, qui moderante praefecto, coloniae, ex vario hominum genere, coadunatae, adtenderent.“

Vagyis: „Akik először jöttek, elfoglalták a házakat, amelyeket a kamarai adminisztrátor, később az adminisztráció majdnem ingyért és semmi egyéb föltételhez nem kötve osztott ki, minthogy azokat helyreállítsák, a kimért földet és szőlőket műveljék. Hozzájárult ehhez az adótól való háromévi mentesség kedvezményének a császár jószágából való kihirdetése azok számára, akik itt letelepedni akartak. Aminek eredménye volt, hogy nemcsak maga a város gyarapodott lakosok számában, hanem a külvárosok is benépesültek. Tehát lassanként meg kellett alakulni a tanácsnak, amely a prefektus (Werlein István János, kamarai adminisztrátor) igazgatásával a különböző fajtájú telepeseket egyesítse, irányítsa.“

Elmondja továbbá, hogy kezdetben a lakosság a folytonos oda- és ismét elvándorlás következtében jóformán kieserélődött, úgy-hogy az első foglalókból alig maradt egynéhány. A polgárok zömét osztrákok, bajorok, frankok és svábok, tehát németek alkották, nem említve természetesen a Tabánt és a viziváros egyes részeit, ahol rácok és horvátok is voltak. Magyarok eleintén nem szívesen jöttek.

Schmall Lajos kimutatást közöl³⁷ az 1688-ban a várban és vizivárosban volt családok és lakott házak számáról. Eszerint a családok száma összesen 89 volt 98 házzal. Ezekből 18 a vizivárosban, a többi a várban. Ennek alapján e két városrész összes lakosságát 490—686-ra becsüli.

Kissé kevésnek találjuk ugyan, de ebben a számban semmi-esetre sem volt benn a helyőrség, amely, amint azt már előbb említettük, eleintén 2000 magyarból és 4000 németből állott. Ezeknek nagy részét azonban a török fokozatos kiűzetésével kapcsolatban hihetőleg még 1687-ben elszólították. Másfelé és egyebütt használták föl.

A Buda visszafoglalása után alakult lakosság tehát *nem lehetett* ellenszenvvel az ostromlók iránt.

³⁶ M. Bél: „Notitia Hungariae novae historico-geographica T. III. 434—435.

³⁷ Adalékok Bpest szf. történetéhez. 1899. II. 205—208.

A fentemlített számból 22 állami tisztviselő, katonatiszt, katona, kereskedő 7, patikus 2, sebész 1, egyházi férfi 3, festő 1, műépítő 1, a többi iparos. A műépítő Ceresola Venerio csász. építész, a festő Strudel Péter volt.

Különben is az ilyen elnevezések abban az időben éppen nem rokon- és ellenérzés szerint alakultak.

Jó példa erre a „Kurucles“, amelynek a XVIII. század elején keletkezett neve „Kruzen- vagy Kuruzzenwinckel“ volt, az 1706-ban valószínűleg ott tanyázott kurucok után. Pedig a kurucok éppen nem voltak rokonszenvesek az akkori budaiak előtt.

A visszafoglalás után letelepedett, — főleg német — jövevényekből álló budai polgárság érzésében még nem forrott össze a nemzettel, mikor az II. Rákóczi Ferenc vezetésével szabadságharcát vívta. Inkább húzott uralkodójához, akinek köszönhette elsősorban megélhetését. Sőt e tekintetben még később is ellentét mutatkozott a nemzet zöme és fővárosa között. Kuruc vitézeink különben sem szolgáltak rá arra, hogy a város polgárai rokonszenvét megnyerjék. Mikor Buda városát szorongatták, itt tanyázásuk alkalmával nem igen kérdezték a szőlősgazdát — és ki nem volt Budán szőlősgazda —, hogy ad-e jószántából bort szomjas torkuk leöblítésére, hanem ott vették, ahol találták s közben bizony károkat is okoztak, sőt ellenállás esetén öltek is.

Miller, aki maga is budai polgár volt, 1760-ban így ír róluk:³⁸ „1706. A lázadó Rákóczi Ferenc uszályhordozói e város területén belül teljes számban megjelentek s oly merészek voltak, hogy az alsó város falai előtt táncolni nem áttalottak: néhányszor a marhákat elhajtották; a szőlőkben dolgozó napszámosokat igen gyakran megfenyegették és akiket tudtak, le is mészároltak; megkísérelték a szüretelést is, de br. Pfeffershofen János Ferdinánd ő császári és királyi Felsege udvari haditanácsának tanácsosa és tábornoka s a budai kerület parancsnoka által ellenök megtett intézkedések folytán nem merték végrehajtani, ámbár szemmel láthatólag megjelentek.“

Häufler pedig 1854-ben így ír róluk:³⁹ „Ihr Name mahnt an die grauenvolle Zeit, wo eine Abtheilung der berüchtigten Kuruzzen hier längere Zeit sich verborgen hielt.“ „Nevök ama borzasztó időkre emlékeztet, midőn a hírhedt kurucoknak egyik csapata itt hosszabb ideig rejtőzködött.“

A Svábhegy elnevezés további fönnmaradásáról aztán a lakosság *sváb* része apáról-fiúra szállva gondoskodott. Tagadhatatlan persze, hogy a Svábhegyen letelepedettek ehhez még inkább hozzájárultak.

A Svábhegygel kapcsolatban még egy tévedést kell helyreigazí-

³⁸ Miller i. m. p. 140. „Anno 1706.“ „Asseclae Rebellis Francisci Rákóczi intra territorium Civitatis hujus oppidō comparuere, tanta cum audacia, ut sub pomariis Civitatis inferioris saltare veriti non sint: Pecora aliquoties abegerunt; operarios in vineis persaepe infestarunt et quos potuerant, etiam trucidarunt, vindemiationem attentare statuere, sed dispositionibus in obversum per Excellentissimum Dominum Joannem Ferdinandum Librum Baronem à Pfeffershofen suae Majestatis Caesareo — Regiae Consilii Aulae Bellici Consiliarium et Generalem Armorum, Districtusque Budensis Praefectum factis, attentare non sunt ausi, licet se videndos prae-buerint.

³⁹ Id. m. 3. rész. 17. l.

tanom.⁴⁰ A „Raitzenkopf“, „Raitzenköpfl“, „Rätzengebürg“, „Rätzbergl“, magyarul „Vezérhalom“ elnevezés semmi körülmények között nem azonos a Márton- és Orbánheggyel, amint azt Siklóssy gondolja, hanem a Svábheggynek az a kiemelkedő része, amelyet a mai Istenhegyi-út a belőle kiágazó Diana-úttal és a Költő-utcával bezár.

Erről tanuskodik elsősorban „A budai hegyek és dűlők elnevezése az 1847. évi június 17-én tartott közgyűlés határozata szerint“ egykorú nyomatott példánya, amelyet Gárdonyi Albert székesfővárosi főlevéltárnok úr bocsátott rendelkezésemre, amiért fogadja ezúton is hálás köszönetemet.

Ebben külön fölemlíti a Vezérhalomnak megfelelő Raitzenköpfl-t és külön-külön a Márton- és Orbánhegyet.

De csak rá kell pillantani újból Häuffler fentebb már idézett munkája térképmellékletére, ahol egymásután láthatjuk megjelölve: „Martini B(erg)“, „Urbany B(erg)“ és „Raitzenkopf.“ Az előbbiektől fekvése megegyezik a maiakkal, az utóbbit pedig föntebb már körülhatároltuk.

Nem mulaszthatom el itt fölemlíteni Ruppnek egy tévedését,⁴¹ amely szerint „Vaskapu“ elnevezéssel a Lipótfőző fölött levő Sziklás hegyet illeti.

A már előbb említett 1779-i Hajós-féle térképen a nagy Hárshegytől északnyugatra fekvő, avval összefüggő hegy csúcsa, amelyet a mai térképeken „Fekete fej“ névvel jeleznek, mint „Mons Klein Lindenbergl“, „alias Rehbergl“, vagyis Kis Hárshegy, másképp „Özhegy“ néven szerepel.

Ennek a hegynek északkeleti lába és a Nagykovácsi felé vezető út között egy ma is meglévő mély út vonul, amely az említett Hajós-féle térképen „Vallis Vaskapu Germ. Hohlweg“ névvel van megjelölve, a végpontja pedig az említett hegy északi lábánál közvetlenül Budapest székesfőváros mai — Hidegkúttal szomszédos — határvonalán, részben már hidegkúti területen „Vaskapu teteje Germ.: Hohlwegberg Blösze“ névvel. Bár a budai hegyvidéken régente elnevezések ismétlődésére akadhatunk, nem tartom valószínűnek, hogy itt is arról lenne szó, míg csak az ellenkezőjét hiteles adatokkal nem igazolják.

Nem hagyhatom továbbá mellőzés nélkül, hogy ugyancsak a már fentebb említett Hajós-féle térképen a mai Fazekas hegy, (Hatterberg) és Fekete fej (Kis Hárshegy) között fekvő úgynevezett „Városi rét“, „Pratum bey der Rusten“, vagyis „Szilfás rét“ névvel van megjelölve a mai budakeszi útnak az a szakasza, amely a székesfőváros határától a Szép Juhásznégig terjed, Coroni Sámuel 1768-ban⁴² és Ruttkay Mihály 1763-ban⁴³ készült térképen „Via Zsipsár“

⁴⁰ Siklóssy i. m. 22. old.: „Mert vajjon minek felel meg a Németsvölgy felett lévő Rätzbergl? Semmi másnak, mint a Svábhegy ama részeinek, amelyeket ma Mártonheggynek és Orbánheggynek nevezünk.“ A vezérhalom elnevezés Döbrentéitől származik.

⁴¹ Rupp i. m. 212—213. old.

⁴² 538. sz. kamarai térkép.

⁴³ 235. sz. kamarai térkép.

vagyis *Zsipsár útja*, az utóbbi térképen pedig ezen útszakasztól északnyugati irányban a főváros határvonalán húzódó — ma *névtelen* hegynyúlvány — „*Zsipsár teteje*“ elnevezést visel.

Itt alighanem nagyon régi, még Budakeszin a török hódoltság alatt is megmaradt, de a török kiűzetése után lassankint kipusztult magyar őslakosság által megőrzött névvel állunk szemben, amelyet érdemes volna továbbra is megtartani. Ez annyival könnyebb lenne, mert amint már említettem, ennek a hegynyúlványnak ma úgy sincsen neve.

Ezekután visszatérve a „*Nyék*“ elnevezésre, a fönnebb felsorolt adatok nem eléggé meggyőzők arra, hogy egész határozottsággal azt állíthassuk, hogy ez az elnevezés a Svábhegyre is kiterjedt, bár az valószínűnek látszik. Talán tartozhatott a bekerített Nyékhez egy szabadon álló vadászterület is, amelyet ezzel a névvel illettek. Ugyancsak eldöntetlen kérdés ennek terjedelme kelet és nyugat felé.

Annyi bizonyos, hogy volt egy „*Nyék*“ nevű falu és hogy ez körülbelül a mai *hadapród iskola táján* feküldhetett. Mindenesetre a *Lipótmezőtől délre*, mert hiszen a Lipótmező teljes egészében a vadaskerthez tartozott. Valószínűnek látszik, hogy ennek lakosaiból kerülhettek ki a vadaskert gondozói.

Meg kell itt még emlékeznünk ennek kapcsán Kuncz ispán majorjáról is.

Kuncz ispán majorja fekvésének meghatározásánál döntő momentum, amint azt dr. Csánki Dezső már említett értekezésében meggyőzően kifejtette, hogy a majort a szent Pál és Nyék falu felé vezető út közrefogta, vagyis Buda városhoz közelebb eső vége ott volt, ahol e két út elágazott.

Dr. Csánki Dezső ez elágazást a mai Szép Ilonánál véli föltalálni, ott, ahol ma a Budakeszi úttól a Hidegkúti út kiágazik.

En úgy vélem, hogy ez az elágazás újabbkeletű és az régebben beljebb, vagyis közelebb volt a városhoz. Úgy vélem ugyanis, hogy a szent Pál felé vezető útvonal a mai Kútvolgyi, helyesebben Virányos vagy Szarvas-úttal s annak folytatásában az Árnyas- és Budakeszi-úttal egyezett, tehát az elágazás a mai Retek-utca vége táján lehetett. Ebből következnek, hogy Kuncz ispán majorja a mai régi vizivárosi temetővel kezdődött. Természetesen a hozzá tartozó földek fölnyúlhattak a Szép Ilonáig.

E feltevésemet támogatja az a körülmény, hogy régebbi térképeken, így a fönnebb már említett, a Székesfővárosi Múzeumban levő XVIII. sz.-beli térképen, valamint az úgynevezett Jozefin-térkép megfelelő lapján⁴⁴ a mai Szép Ilonánál levő elágazó útnak nincsen nyoma, ellenben a Kútvolgyi-út kiágazása és annak folytatása a mai Virányos, helyesebben Szarvas-út helyén megtalálható.

De mellette szól az a körülmény is, hogy Nyék falu nem lehetett a Lipótmező helyén, mert hiszen az beletartozott a vadaskertbe, hanem lejjebb délre, nem messze a Szép Ilonától.

⁴⁴ Col. XIV. Sectio 20. Aufgen. Im Jahr 783 von Ober Lieut. Abaffy von Fürst Kinsky. Fényképmásolata a Hadtörténelmi Múzeumban van és én ezt láttam.

Kuncz ispán majorjának ilyen elhelyezkedését föltételezve, megszűnik az az ellenmondás is, amely a dr. Csánki Dezső által említett 1463-i okirattal szemben mutatkozik, s amely ellenmondásról ő is megemlékezik.⁴⁵

E szerint az okirat szerint „a major Budavár külvárosában (in suburbio castri Budensis) feküdt“. A vízivárosi temető tájékát a XV. században már tekinthették Buda külvárosának. Hiszen nem esik messzebb Buda várától, mint a mai Újlak egy részén elhelyezkedett *Szt. Háromságváros* vagy *Felhévvíz*. Ezt pedig már abban az időtájban egykorú okiratok mint külvárost emlegetik.

Így nagyobb területet is nyerünk a major számára, amelyen az 1333. évi oklevélben említett források és folyóvizek is jobban elképzelhetők. Így a Béla király-forrás vize még ma is a vízivárosi temető és Szép Ilona közé eső terület felé irányul. Persze a forrásnak ma már aránylag csekély vize legfeljebb a tavaszi csapadékvizekkel együtt jut le a Virányos-útig. A kőbányák pedig alighanem a környéken ma is több helyen levő dolomit(kőpor)bányák lehettek. *Garády Sándor.*

A pesti református egyház telekszerzése.

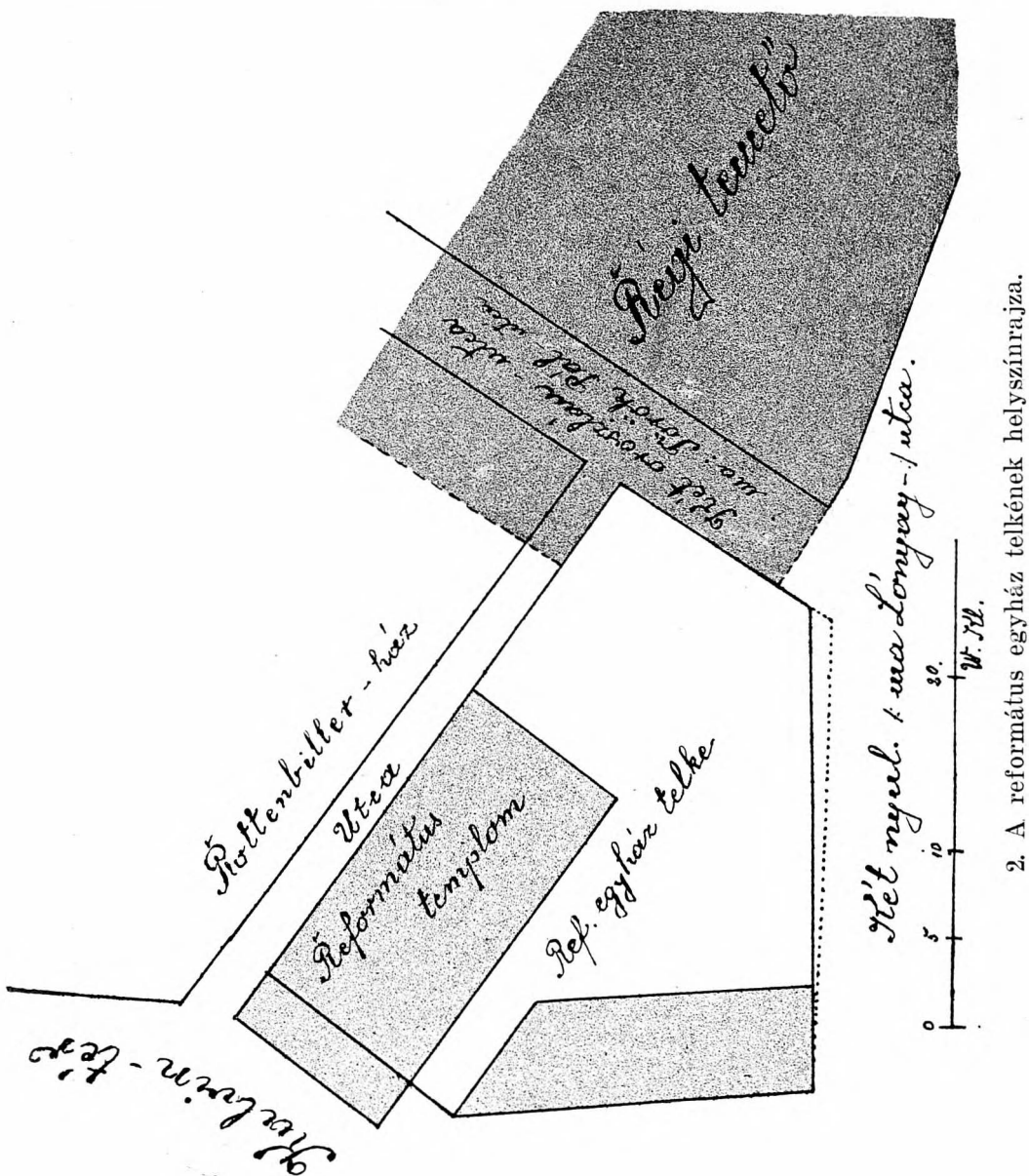
A II. József uralkodása után összehívott 1790/91. évi országgyűlésen megjelent rendek -- a közóhajnak engedve -- a protestánsok sérelmeinek orvoslását is tárgyalás alá vették. Hosszas tanácskozások után megalkották az 1790/91. évi XXVI. törvénycikket, mely a protestánsoknak a bécsi és linzi békekötések alkalmával biztosított jogait visszaállította, nevezetesen megengedte az önálló egyházakká való szervezkedést, vallásuknak szabad gyakorlását, templomok és iskolák építését. E törvény életbelépése után a protestantizmus az egész ország területén új életre kelt és rövid idő leforgása alatt templomok, lelkészlakások és iskolák épültek, melyek létrehozásában most már nem akadályozhatta meg a híveket senki.

Pest városában is megindult a szervezkedés és az önálló gyülekezetekké való alakulás folyamata. Mindkét protestáns felekezet hívői a legnagyobb odaadással és áldozatkészséggel törekedtek elsősorban a vallásos élet ápolására és fenntartására szükséges templomok felépítésére, iparkodásuk elé azonban évek hosszú során át a nehéz gazdasági viszonyok leküzdhetetlen akadályokat gördítettek. Leginkább érezte ezt a nagy pénzhíányt a pesti reformátusok fiatal gyülekezete, mely amúgy is a szegényebb néposztály tagjaiból állott. Azonban a küzdelmet bátran felvették a mostoha sorssal és ennek az évtizedeken keresztül tartó kitartásnak lett a gyümölcse a Kalvin-téren ma is álló templom, s hosszú időig fennállott iskola és paplak, melyek keletkezésének történetét az alábbiakból ismerhetjük meg.

Az első lépés a szükséges telkek megszerzése volt, melyeken egyházi épületeket emelhettek. Az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk 4. §-a

⁴⁵ I. m. p. 29.

kötelességüké tette a földesuraknak, hogy a megalakult protestáns gyülekezeteknek templom, paplak és iskola céljaira alkalmas területet

2. A református egyház telkének helyszínrajza.

jelöljenek ki. Természetesen a pestvárosi tanács is a legnagyobb készséggel karolta fel a nemes ügyet és minden ellenvetés nélkül hajlandónak mutatkozott a pesti református gyülekezet számára telket átengedni, mely első ízben 1797 szeptember 4-én öfelségéhez címzett kérelmében adta elő kívánságát. Indokolásában az említett 1790/91. évi

XXVI. törvénycikk rendelkezéseire hivatkozott, mely szerint nyilvános istentisztelet céljaira egyházi épületeket emeltethet. Szükségessé tette ezt egyrészt a Budán és Pesten lakó hívek nagy száma, másrészt pedig az itt állomásozó katonaság és Pest városában tartózkodó egyetemi ifjúság lelki gondozása is (*verum numerosissimi etiam Pestini ac Budae milites, nec non in universitate Pestiensi operam studio navantes, quam maxime necessariam efficiunt. Intimata a. m. 6947.*). Folyamodványukban az 1647. évi VIII. t.-c. alkalmazását is kérték, mely szerint az egyházi épületek mentesek voltak mindenféle nyilvános közterhektől. A törvény erre vonatkozó részét szószerint idézték: „*ut fundi templorum et domorum parochialium cum scholis evangelicorum a quibuslibet contributionibus et censibus curialibus libertentur et exempti habeantur*“.

A helytartótanács 1797 október 10-én kelt 21.226. számú leiratában értesítette Pest városát a reformátusok kérelméről és arra szólította fel, hogy szükséges telek kijelöléséről saját hatáskörében intézkedjék s ennek megtörténte után véleményes jelentését terjessze fel. A pestvárosi tanács 1797 október 28-án tartott ülésében Boráros János bírót és Kögl József kapitány-szenátort bízta meg az ügy érdemleges elintézésével. A város megbízottai azonnal érintkezésbe is léptek a református gyülekezettel, hogy a szóbanforgó kérdés megoldására egy vegyes bizottságot hozzanak létre, mely hivatva lenne a célnak megfelelő telek kijelölésére. A bizottság rövidesen megalakult és első együttes értekezését 1797 november 30-án tartotta, amelyen a város megbízásából Boráros János bíró és Kögl József szenátor, a református egyház képviselőiben pedig dálnoki Nagy Dávid, Tomka László és Báthory Gábor vettek részt. Az ülés egyetlen tárgya az volt, hogy olyan természetű javaslatot mutathassanak be a pestvárosi tanácsnak, mely minden nehézség nélkül kijelölheti ezután az egyházi épületek emelésére szolgáló telket. A bizottsági jegyzőkönyv tanúsága szerint három helyet hoztak javaslatba, és pedig kettőt a Józsefvárosban s egyet a Lipótvárosban. A tanács azonban egyiket sem találta elfogadhatónak.

A vegyes bizottság második ülését 1798 március 28-án tartotta, mely eredményre vezetett, bár a két fél megbízottai ellentétes álláspontot képviseltek. Ugyanis a református egyház kiküldöttei nagyon szerették volna megszerezni egyházuk számára a Váci-kapun kívül fekvő azt az üres helyet, ahol akkor a „krajtzáros játszó szin“ volt (a mai Vörösmarty-tér környékén), mely központi fekvésénél fogva közel lett volna a Budán lakó híveknek is, úgyszintén a katonaságnak és az egyetemi ifjúságnak is, akik között sokan voltak reformátusok. A város képviselői ezt határozottan megtagadták azon indokolással, hogy Pest városa ezt a helyet továbbra is színházépület céljaira kívánja felhasználni, ami később valóban be is következett. Ezzel szemben Boráros János bíró a Kecskeméti-kapun kívül eső régi és felhagyott temető területéből, illetve ennek környékén ajánlotta fel az egyháznak a szükséges telket.

1798 május 11-én tette meg jelentését Boráros János a bizottsági tárgyalásokról a pestvárosi tanácsnak, mely azt teljes egészében el-

fogadta s ez alapon küldötte meg válaszát 1798 május 12-én kelt 1935. számú feliratában a helytartótanácsnak. Előterjesztésében a régi temető területének átengedését hozta javaslatba, mely a jelen időben a legcélszerűbb a reformátusok számára egyházi épületek emelésére és kérte egyúttal ennek jóváhagyását. Az átengedendő telek nagyságára nézve pedig halasztást kért azon indoklással, hogy a helytartótanácsi jóváhagyás után a gyülekezet vezetőivel együttesen kíván ebben megállapodásra jutni.

A pestvárosi tanács be sem várva a felsőbb jóváhagyást, felszólította az egyház felelős vezetőit, hogy írásban jelentsék be azt a területnagyságot, amelyet építkezés szempontjából szükségesnek tartanak. A felhívásra 1798 július 3-án a reformátusok megküldötték a kért kimutatást, mely szerint:

templomépítkezésre szükséges	240	☐ -öl
a templomot körülvevő udvar céljára	600	☐ -öl
a lelkészlakás felépítésére (6 szoba, konyha és éléskamra)	113·4	☐ -öl
4 ló számára építendő istállóra	28·3	☐ -öl
a lelkészlakás melletti udvar céljára	855	☐ -öl
iskolaépítésre (2 tanterem, tanító- és kántorlakással együtt)	162·4	☐ -öl
2 ló számára építendő istállóra	22·3	☐ -öl
iskolaudvar céljára pedig	813·2	☐ -öl
összesen tehát 2835·4		☐ -öl

kiterjedésű területet igényeltek.

Ezt a kívánságukat a reformátusok megbízottai a vegyes bizottságnak 1798 augusztus 3-án tartott ülésében is megismételték, amit természetesen a város képviselői — tekintve a telek óriási nagyságát — nem fogadtak el. Hivatkoztak jelenlegi lélekszámukra és ehhez viszonyítva elégségesnek találták az átengedendő terület nagyságát 1438 ☐-ölben megállapítani. Viszont a gyülekezet vezetői ezt nagyon kevésnek találták. Az ügy a pestvárosi tanács elé került, mely hallani sem akart ilyen nagy terület átadásáról és a város képviselői által ajánlott 1438 ☐-ölnek is csak a felét volt hajlandó odaadni. A további tárgyalások sem vezettek eredményre, úgyhogy egy esztendeig nem történt semmiféle érdemleges mozzanat a kérdés végleges megoldására.

A helytartótanácsnak 1799 május 14-én kelt leirata indította meg a további tárgyalásokat, felhívta ugyanis a tanácsot, hogy rövid időn belül küldjön kimerítő jelentést az ügy állásáról. Ennek következtében Boráros János előadása alapján a tanács 1799 július 12-én tartott ülésében foglalkozott újból a református egyház telekkérdésével s ki-mondotta, hogy templom, iskola és egyházi épületek céljaira a Kecskeméti-kapun kívül fekvő felhagyott temetőből és a körülötte levő szabad területből, mely jelenleg a városi polgárság szénalerakóhelyéül szolgál, 748 $\frac{1}{6}$ ☐-ölet hajlandó átadni. (Helveticae confessioni addictae hujati communitati pro ecclesiae ministri domo et schola erigenda extra portam Kecskemetiensem fundum liberum 748 $\frac{1}{6}$ ☐ orgiarum

exassignatum haberi. Intimata a. m. 6947.) Indokolásul felhozta egyrészt azt, hogy nagyobb területet ezen a vidéken nem tud kijelölni, másrészt pedig ez a telek elégséges egyházi célokra a reformátusoknak is, hiszen a közelmúltban az evangélikusok — bár nagyobb lélekszámmal vannak — csak 565 □-ölet kaptak a várostól a nevezett célokra. A tanács ezt a határozatát a helytartótanácsnak is megküldötte.

Most újabb másfél évi eredménytelen idő telt el addig, amíg a helytartótanácsnak 1801 január 27-én kelt 2003. számú határozata le nem érkezett a pestvárosi tanácshoz, mely alapokmány jellegével bír mind a város, mind pedig az egyház szempontjából. Kimondotta ugyanis, hogy a református egyházat nagygényű kérelmével elutasította és a Pest városa által a Kecskeméti-kapunál levő felhagyott temető területéből felajánlott 748 $\frac{1}{6}$ □-öl helyett 768 □-ölben állapította meg az átengedendő terület nagyságát (ut resolutum ex 768 □ orgiis constantem fundum illico excindi procuret). A tanács erről mindjárt értesítette az egyházat is, hogy újból küldje ki megbizottait, akiknek jelenlétében most már a város képviselői a meghívott hivatalos személyiségekkel együtt kitűzhessék a telek határvonalait. A bizottság 1801 május 7-én a helyszínen, a Kecskeméti-kapun kívül, telek-kitűzés céljából összejött s tagjai a következők voltak: Boráros János bíró és Kögl József szenátor Pest város képviselői, Czitterbarth kőművesmester, Lehner hegymester és Ernst kerülő mint meghívottak, Ráday Pál gróf, Szemere Ferenc, Balla Gábor, Richter András, Szalay István, Tury János és Báthory Gábor lelkész a pesti református egyház megbizottai. A telek határvonalait karókkal tűzték ki, melyek egy része a felhagyott temető területén, a másik része pedig a szénalerakóhelyen ment keresztül, bezárva a 768 □-ölet kitevő telektömböt.

Ez a felhagyott temető valószínűleg az 1700-ban megnyitott járványtemető lehetett, mely a pestvárosi régi telekkönyvek tanúsága szerint kicsiny volt és körülbelül a mai Kálvin-tér és Vámház-körút sarkától húzódott egész az Erkel-utca környékéig. Az egész temető magas kőfallal volt bekerítve. A temető és a Kecskeméti-kapu közötti üres terület pedig a pesti polgárok széna- és takarmánylerakóhelye volt, mivel a város falain belül kazlat rakni tűzrendészeti szempontból tilos volt. Régebbi nevét — Széna-tér — innét kapta.

Miután a telekkitűzés megtörtént, Boráros János bíró ünnepélyesen átadta Ráday Pál grófnak a telekadománylevelet, melynek első része az adományozás tárgyán kívül a korlátozásokat is tartalmazta: „Ezen 768 □ ölekből álló fundust tehát a reformáta ecclesia építésére a törvény értelmé szerint Nagyságodnak s minden reformáta valláson lévő ide való lakosoknak e város résziről örökre szabad s minden teher nélkül való bírás véget által adom, oly feltétel alatt mind azáltal, hogy ezen funduson csupán az ecclesia és ahhoz tartozandó épületek tétessenek, a fundus semmi szín és mód alatt más végre ne változtasson, vagy el ne adasson, cseréltessen, egyébként pedig magától értetődik, hogy ily egy Communitás fundusán, különös személyes polgárokat illető szabadságot űzni éppen nem

lehet“. A templom és egyházi épületek emelésére s azok kivitelére pedig a következőket írta elő: „az érdemes reformata Communitas minekutána az építését képzelő gondolattyát a városi Tanátsnak előre be nyújtandani fogja, oly épületet teend, mely mind az Isteni szolgálatra alkalmas, mind a város díszire teczős, de egyébként is a szomszédoknak kellemetes lészen“. Az adománylevelet maga Boráros János, mint „Szabad királyi Pesth városa feő bírāja“ egyedül írta alá. A református gyülekezet a telekadományozásért, valamint a város kiküldötteinek ügybuzgó fáradozásaiért 1801. június 20-án kelt és Boráros Jánosnak címzett átiratában így fejezte ki köszönését: „Melly hozzánk s Ekklesiánkhoz bizonyított szíves hajlandóságát, mind a nemes városnak közönségesen, mind pedig az urnak e részben tett fáradozásait buzgó alázatos köszönettel vévén“. E ténnyel a református egyház telekszerzése megtörtént és Pest városa ismét bizonyosságot tett áldozakészségéről.

A telek birtokba vétele után következett a gyülekezetre nézve a nehezebbik rész, a templom, paplakás és iskola felépítése, melyek előmunkálataihoz azonnal hozzákezdtek. Már 1801-ben kérelemmel fordultak a pestvárosi tanácshoz, hogy adja át a telkükön keresztülhuzódó régi temető kőfalát, amelyet a meginduló építkezéseknél kellően tudnának hasznosítani. A tanács méltányolta a kérést és 1801. szeptember 27-én tartott ülésében az egyház tulajdonát képező telken átvezető 50 öl hosszúságú kökerítést ingyen átengedte a gyülekezetnek. Ugyanezen évben kéréseket bocsátottak szét az egész országban és adakozásra szólították fel a református hívőket, akik mindenütt szívesen támogatták pesti testvéreiket.

Az első épület egy 2 szobából álló ideiglenes ház volt, amelyet lelkészlakás céljára hamarosan csináltattak azon célból, hogy a lelkészlakás után járó magas házbért megtakaríthassák. 1802. év őszén kezdték meg a Balla Antal mérnök által tervezett egyemeletes iskola, imaház és paplakás felépítését. A ház 1804. tavaszára elkészült, földszintjén volt a templom és a tanterem, az emeletén pedig a lelkészlakás. Azonban a templom-szoba rövidesen kicsinynek bizonyult és szegényes kinézése állandó panaszokra adott alkalmat. Mindjobban érezhető lett a rendes templom hiánya ugyannyira, hogy ennek felépítését most már elődázni nem lehetett, bár az e célra fordítandó anyagi eszközök hiányoztak, mert a megindított nagyarányú gyűjtéseknek csak lassan mutatkozott olyan eredménye, mely ezt lehetővé tette volna. A templomépítés elé azonban a legnagyobb akadályt az 1805—1814. évek között lezajlott francia háborúk korszaka gördítette, mely idő alatt erre még gondolni sem lehetett.

Végre az 1815. évben lecsendesedtek az egész Európa politikai életét felkavaró viharok s így a református gyülekezet vezetői nyugodtan felvehették a tíz évvel ezelőtt megszakadt tárgyalások fonálát. 1816 április 19-én beadvánnyal fordultak a Szépítő Bizottmány elnökéhez, József nádorhoz, melyben előadták, hogy új templomukat a Széna-téren (mai Kálvin-tér) kívánják felépíttetni és e célból annak elhelyezésére vonatkozó helyszínrajzot jóváhagyás végett melékelten bemutatják. A nádor még április hónap 21-én véleményes

jelentés céljából megküldötte a Szépítő Bizottmánynak a tervet, mely teljes egészében a nádor álláspontját fogadta el és a bemutatott helyszínrajz szerint a templomnak a Széna-térre mélyen benyúló oszlopcsarnokát nem engedélyezte. Az alaprajzot ennek következtében annyival helyezte vissza, hogy a négyszögletes portál átmérője a Széna-tér új szabályozási vonalával esett egybe. A református gyülekezet a módosított helyszínrajzot és Hofrichter József építőmester által készített tervrajzokat 1816 április 26-án küldötte be a Szépítő Bizottmánynak, mely azt 1816 május 5-én tartott ülésében jóváhagyta. Az építkezéshez még 1816-ban hozzáfogtak, azonban a nagy pénztelenség következtében csak 1830-ra tudták a templomot befejezni. Az első istentiszteletet 1830. év „medárdusi vásár“ (június hó) vasárnapján tartották az új templomban.

Az építkezés befejezése után rövidesen több átalakítást kellett végrehajtani, így elsősorban az 1838-ban bekövetkezett nagy árvíz olyan pusztítást végzett, hogy a gyülekezetnek tetemes költséggel nagy átalakításokat és javításokat kellett eszközölnie. 1848-ban Hild Károly és Fessler József tervei alapján a ma is látható portált készítették el, 1859-ben pedig a mostani toronysüveget építették meg Buchhold János ácsmester tervei szerint, mert az eddigi egyszerű deszkából készült és az idő viszontagságai teljesen tönkre tették. Ugyancsak 1859-ben az egyemeletes paplakásra még egy emeletet húztak Gottlieb Antal építőmester tervezése alapján. Az iskola 1863. év tavaszára készült el az Oroszlán-utcai részen, miáltal az egyház mindenben megfelelt az adománylevél intencióinak, mert az átengedett telken készen állott a templom, a lelkészlakás és az iskola.

Városrendezési szempontból a református egyház telkének szabályozása a templom építése kapcsán merült fel első ízben, ugyanis 1815-ben hatóságilag szabályozták a Széna-teret oly módon, hogy a mai Múzeum-utcától kezdődően a Kálvin-tér Vámház-körúti sarkáig a mostani állapotnak megfelelő telekhatárvonalakat állapították meg. Éppen ez alapon utasította vissza a Szépítő Bizottmány az egyháznak 1816-ban benyújtott templomépítési helyszínrajzát, mert az alaprajz egy része kívül esett a szabályozási vonalon. Minden nehézség nélkül ment végbe a régi Két Oroszlán-utca (ma Török Pál-utca) megnyitása. Itt városi telekről lévén szó, a pestvárosi tanács egy szerűen a saját területéből kihalászta őtől szélességben az utcát az egyház telke mellett anélkül, hogy abból legkisebbet is elvett volna. A Kétnyúl-utca (ma Lónyay-utca) szabályozásánál már területet nyertek a reformátusok, mert az 1862. évi december 1-én tartott tanácsülésben olyképen állapították meg a Kétnyúl-utca menetét, hogy a Széna-tér sarkától egyenes vonalban húzódott a Két Oroszlán-utca sarkán levő városi rakodóhelyig. Ennek következtében az egyház telkéhez 10·4 □-öt hozzácsatoltak, amit a telekhivatal által négyszögölenként megállapított 10 forint becsáron kellett megváltani. Az egyház 1863. évi április 10-én kelt nyugta szerint ezt kifizette.

Hosszas vitára adott alkalmat az egyház és a Rottenbiller-ház között húzódó utca, mely a Széna-teret a Két Oroszlán-utcával kötötte

össze. Ennek a keskeny utcának eredetét elfogadhatóan úgy lehet innen megmagyarázni, hogy a Rottenbiller-féle telek mellett húzódott a régi temető, melynek területéből az 1801. évi kicövekelés alkalmával ez a keskeny terület fennmaradt a 768 □-ól kimérése után és mint városi tulajdont utcának szánta a tanács. A cél pedig ezzel a ténykedéssel az volt, hogy a reformátusok telke minden oldalról utcával körülhatárolt telektömböt képezzen. A panaszok hosszú sora az 1856. évben indult meg, amikor a Rottenbiller-ház tulajdonosa jelentette fel az egyházat azzal, hogy a vitás utcát a saját tulajdonának tekinti. A pestvárosi tanács 1856-ban a maga részéről véglegesen elintézte az ügyet, mert december 30-án kelt 27.962. sz. határozatában kimondta, hogy az egyház és a Rottenbiller-ház közötti utca városi tulajdon és utcanyitás céljára szolgál. (Es wäre diese Gasse als öffentliche städtische Gasse neuerdings zu erklären. VI. 141/856.) A közlekedés számára azonban később fogja átadni, addig pedig a református egyháznak kötelessége a Széna-tér és Oroszlán-utca felől „vasrácsos kapukkal“ elzáratni, azok mindegyikéhez 2 darab kulcsot csináltatni és ezek közül egyet-egyet Rottenbilleréknek átadni. Az egyház e tanácsi határozatnak csak részben tett eleget, ami állandó cívakhadással szolgáltatót okot. Így tartott ez 1883-ig, mikor a Rottenbiller-ház tulajdonosa újabb panasszal fordult a tanácshoz és kérte, hogy szerezzen érvényt az 1856. évi 27.962. sz. határozatában foglaltaknak. Az ügy alapos és műszaki megvizsgálása után a főváros tanácsa 1883 november 3-án kelt 51.898. és 1884 május 20-án kelt 56.060. sz. határozataiban helyt adott a panasznak és a legszigorúbb formában utasította az egyházat, hogy záros határidőn belül készíttesse el a kerítést és a vasrácsos kapukat. Az egyház megfellebbezte ezeket a határozatokat s arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kérdéses utca az egyház kizárólagos tulajdona, mert az adományozás idejében ez a rész is beletartozott a birtokba vett területbe. Szerinte úgy keletkezett, hogy a templomépítés alkalmával a tervező kőművesmester nem akarta a templomfalat a szomszédos ház falához ragasztani, hanem szépészeti szempontból kis térséget hagyott ki. A fellebbezés a Közmunkák Tanácsa elé került, mely 1885 január 15-én tartott ülésében elutasító végzést hozott és az említett tanácsi határozatok foganatosítását rendelte el. A huza-vona azonban a két szomszéd között ezután sem szűnt meg, sőt 1888-ban a tanács kénytelen volt azzal megfenyegetni őket, hogy meg fogja nyitni az utcát a nyilvános közlekedés számára. A vita csak az újabb időben szűnt meg végleg, amikor az egyház a Rottenbiller-ház tulajdonosa lett.

Az ingatlan telekkönyvezése nem egyidejűleg történt az adományozással, hanem jóval később következett be. 1860 október 6-án kelt a református egyház beadványa az Országos Törvényszékhez, melyben a Pest városa által 1801. évben átadott terület telekkönyvezését kérte. A törvényszék azonban arról értesítette az egyházat, hogy kérelmét csak abban az esetben teljesítheti, ha a várostól kiállított törlési engedélyt mellékelten bemutatja. Ezért a városi tanácshoz fordultak a reformátusok a kívánt engedély elnyeréséért. A tanács azonban csak úgy gondolta ezt kiadhatónak, ha előbb mérnökileg felmérési és

beigazolva látja hivatalosan, hogy mekkora terület van az egyház tényleges birtokában. A városi mérnök 1861 októberében végrehajtotta a felmérést és elkészítette arról a szükséges helyszínrajzot, melynek tanúsága szerint az egyház telkének kiterjedése $774\frac{1}{6}$ ölet tett ki. A pestvárosi tanács ennek alapján 1862 január 29-i ülésében 1925. szám alatt megadta az átirathatási engedélyt a református egyház számára, a Ferenc-külvárosban levő 84. telekkönyvi szám alatt felvett, Széna-tér, Két nyúl-utca s Két oroszlán-utcák által határolt $774\frac{1}{6}$ ölet kitevő telkére; azonban az adományozó Pest városa nevében a következő feltételeket kívánta telekkönyvileg feljegyeztetni: „Hogy a szóban forgó hétszáz hetven négy egy-hatod ölnyi mérnöki-leg hitelesen felmért telekre örökidőig egyedül csak a helvét egyház temploma, paplaka és tanodája építtethessék, ezen telek bármily czim, vagy ürügy alatt más czélra ne fordíthatassék, különösen pedig hogy e telek területén a pesti helvét egyház személyes várospolgári jogokat vagy szabadalmakat semmi czim alatt és soha se gyakorolhasson, — hogy továbbá azon utcácska, mely a szomszéd jelenleg Rottenbiller-féle ház és a helvét egyház között létezik, a legfelsőbb helyen jóváhagyott szabályozási terv szerint is nyilvános s a város kizárólagos tulajdonához tartozó utcácska marad és pedig oly kikötéssel, hogy a városnak joga leendő ezen utcácskát bármikor saját tettszése és belátása szerint a nyilvános közlekedésnek az egyház vagy a szomszéd háztulajdonos netáni ellenmondása daczára is minden viszont kötelezettség nélkül átadni.” Ezt az átírási engedélyt a református egyház bemutatta a törvényszéknek, amely 1862. évi április 8-i ülésében utasította a telekhivatalt, hogy a tulajdonjog „a ferencvárosi 84. számú fekvőségre, melyen templom, paplak és iskola létezik, a pesti helvét hitvallású egyház javára bekebeleztesse”, az átírási engedélyben felsorolt kikötések pedig telekkönyvileg feljegyeztesse. A Két nyúl-utca szabályozása folytán az egyház telkéhez csatolt $10\cdot4$ □-öl területre nézve az 1862. évi december 6-i tanácsülés intézkedett, mely ez alkalommal utasította a telekhivatalt, hogy a $10\cdot4$ □-öltre is a tulajdonjog a pesti református egyház javára bekebeleztesse. A telekkönyvi átírási engedélyek megadásával a pestvárosi tanács újabb tanujelét adta áldozatkészségének, mert lehetővé tette a nagy pénzhiánnyal küszködő egyháznak, hogy pénzintézetektől kölcsönöket vehessen fel.

Az elmondottakból láthatjuk, hogy a hosszú évtizedekig tartó küzdelmet az egyház felelős vezetői minden időben sikeresen harcolták végig. Megszerezték Pest városának jótékony adománya folytán telküket és ennek hathatós segítségével felépítették templomukat, iskolájukat és lelkészlakásukat. A jelen napokban pedig a székesfőváros alkalmas ingatlancsere útján a tulajdonát képezett Rottenbiller-ház és a Két oroszlánról nevezett épületet (Kalvin-tér 8, 9) az egyház tulajdonába juttatta s ezáltal a főváros közepében nagy kiterjedésű egységes telekkomplexum és felépítmények tulajdonosává lett a református egyház.

Rokken Ferenc.

Budai könyvkiadók a középkor végén.

A középkor utolsó évtizedeiben Budán egész sereg könyvkereskedő tűnik fel, kikről kiadványaikon kívül alig tudunk valamit¹ Ezek egyike, Ruem György első kiadványának előszavában elmondotta, hogy Kornis Benedek nagyváradi kanonok hívására költözött Magyarországra, de ez adaton kívül az ő sorsáról sem tudunk többet. Ribini ugyan azt írta róla (Memorabilia eccl. Augustanae I. k. 21. l.), hogy 1524-ben Budán a protestáns tanok terjesztése miatt megégették; ez azonban aligha felel meg a valóságnak, mert Ruem említett kiadványának a Kornis-család birtokába jutott példányán Kemény József azt az egykorú feljegyzést olvasta, hogy Ruem utóbb elvesztette a vagyonát s 1498-ban Móré Fülöp udvarában halt meg. Burgio pápai követ jelentéseiből kétségtelenül megállapítható, hogy Budán 1525-ben a protestáns tanok terjesztése miatt kivégeztek egy ottani polgárt;² ennek nevét azonban Kemény József³ Gryneus Györgyben állapította meg, a Véghnél idézett Luther-levél szerint viszont Jánosnak hívták.⁴

Rómer Flóris „A régi Pest” című munkájában (163. l.) Orbán nevű könyvkötőről (ligator librorum) emlékezik meg, kinek a budai Szent János-utcában 1506-ban háza volt. Ez csupán Kaym Orbán lehetett, kinek kiadványai közül sokat ismerünk. Ebből arra következtethetünk, hogy a budai középkori könyvkiadók nem is voltak igazi könyvkereskedők — a könyvkereskedés ez időben nem önállósult még —, hanem mint egyszerű könyvkötők, alkalmi vállalkozásként gyakorolták a könyvkiadást.

A középkori magyar könyvkiadás Budán történt összpontosításának egyetlen oka az lehetett, hogy itt fordult meg a legtöbb könyvkedvelő, ez volt az ország legjobb könyvpiaca. Bizonyságul az 1495. évi esztergomi misekönyv esztergomi példányára hivatkozhatunk, melyben az az egykorú bejegyzés olvasható, hogy első tulajdonosa Rorarius Máté pozsonyi kanonok 3 forintért vásárolta meg a budai várban (emi hunc librum florenis III. in castro Budensi).

A középkori kiadványok bibliográfiáját eddig már ismételten összeállították,⁵ legutóbb Ballagi Aladár „Buda és Pest a világirodalomban” című művében (1925). Valószínű, hogy még most sem ismerjük a középkori budai kiadványok teljes sorozatát; számuk azonban máris oly tekintélyes, hogy Budát a középkori könyvkiadás terén jelentős helyé teszik. Szinte csodálkoznunk kell azon, hogy nem akadt vállalkozó, ki a középkori Budán nyomdát alapított volna, hacsak

¹ Abel: Die Anfänge des ung. Buchhandels. Ung. Revue 1883. évf., 169. s. kk.

² Egyháztört. emlékek I. k., 221. l.

³ Új Magyar Múzeum VII. (1857) 1. 213. l.

⁴ Budai könyvtárak jelvényei, 26. l.

⁵ Magyarországi könyvtárak a XV. század végéből és a XVI. század kezdetéből. Tud. Gyűjtemény 1817. VI. 67. s. kk. — Budai könyvtárak 1484—1525. Új Magyar Múzeum VII. (1857) 1. 120. s. kk., 206. s. kk.

Hess András nyomdájának tragikus sorsa nem rettentette el a vállalkozókat. A középkori budai kiadványok túlnyomó része t. i. Velencében jelent meg, de van közöttük lyoni, sőt párizsi nyomtatvány is. Már pedig, ha a budai kiadóknak ily messzire érdemes volt elmenni kiadványaik előállítására céljából, akkor nyomdát alapítani is érdemes lett volna Budán. Sajnos, Hess András után nem akadt ilyen vállalkozó s így csupán a budai könyvkiadóknak külföldön előállított nyomtatványairól számolhatunk be a következőkben.

Feger Theobald kiadványai:

1484. *Breviarium Strigoniense*. Mihály milkói püspök s esztergomi érseki helynök előszavából megállapítható, hogy Mátyás király rendeletére több kéziratos breviariumpéldányt adtak át Feger Theobaldnak a munka kinyomtatása előtt (*recepimus in mandatis a serenissimo principe Matthia, quatenus circumspecto Theobaldo Feger de Kirchein librario ad imprimendum plura breviora traderemus*), ami azonban nem azt jelentette, hogy a breviáriumok különfélék voltak.

1488. *Chronica Hungarorum Johannis de Thwrocz*. Kolophonja szerint Augsburgban nyomták *impensis Theobaldi Feger concivis Budensis*.

1491. *Missale Strigoniense*. Kolophonja szerint Brünnben nyomták *impensis Theobaldi Feger concivis Budensis librarii*.

1494. *Constitutiones synodales ecclesie cathedralis Strigoniensis*. Kolophonja szerint Bécsben nyomták *cura et impensis Theobaldi Feger librarii et concivis Budensis*.

1498. *Missale divinorum officiorum secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*. Kolophonja szerint Nürnbergben nyomták Theobaldi Feger Budensis bibliopole *impensis*.

Nagybányai *Heckel István* kiadványai:

1512. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*. Kolophonja szerint Velencében nyomták *impensis Stephani Heckel de Rivulo dominarum librarii Budensis*, más példányokon *Urbani Kaym librarii Budensis*, tehát a két budai könyvkereskedő közös kiadványa.

1512. *De sanctorum invocatione*. Kolophonja szerint Velencében nyomták *impensis Stephani Heckel de Rivulo dominarum librarii Budensis*.

1513. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*. Kolophonja szerint Velencében nyomták *impensis Stephani Heckel librarii Budensis*, más példányokon *Urbani Kaym librarii Budensis*, tehát a két budai könyvkereskedő közös kiadványa.

1514. *Missale fratrum heremitarum divi Pauli primi heremite*. Kolophonja szerint Velencében nyomták *nomine Stephani Heckel librarii Budensis*.

1515. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*. Kolophonja szerint Velencében nyomták *impensis Stephani Heckel de Rivulo dominarum librarii Budensis*.

Hertzog János egyetlen kiadványa.⁶

1500. Baptismale Strigoniense. Kolophonja szerint Bécsben nyomták cura et expensis Johannis Hertzog civis Budensis.

Kaym Orbán kiadványai:

1501. Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Címlapja szerint Urbani Kaym librarii Budensis, kolophonja hiányzik.⁷ Azonos Paep János kiadványával, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1503. Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis, más példányokon Johannis Paep librarii Budensis, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1509. Aelius Donatus: De octo partibus orationis. Kolophonja szerint Nürnbergben nyomták impensis Urbani Kaym bibliopole Budensis.

1510. Ordinarius Strigoniensis. Kolophonja szerint Lyonban (Lugduni) nyomták expensis Urbani Kaym librarii Budensis, más példányokon Matthie Milcher librarii Budensis, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1512. Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis, más példányokon Stephani Heckel librarii Budensis, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1512. Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Címlapja szerint Kaym Orbán kiadványa.⁸

1513. Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis, más példányokon Stephani Heckel librarii Budensis, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1513. Breviarium secundum usum ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.⁹

1515. Minoris Donati de octo partibus orationis compendiosa interpretatio per magistrum Johannem Glogoviensem. Kolophonja szerint Strassburgban nyomták impensis Urbani Kaym bibliopole Budensis.

1515. Breviarium secundum usum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

1515. Introductorium dyalectice, quod congestum logicum appellatur, nuper denuo revisum etc. Kolophonja szerint Boroszlói Mihály krakkói tanár műve s Strassburgban jelent meg impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

⁶ Végh Gyula Szabó Károly nyomán 1494. évi breviáriumát is említi. (Budai könyvtárosok jelvényei, 16. l.)

⁷ Ballagi 93. sz. alatt indokolatlanul 1503-ra tette.

⁸ Ballagi említi 146. sz. alatt, de évszáma nem látszik megbízhatónak.

⁹ Knauz idézi 83. l. alatt, Ballagi nem ismeri.

1517. Dyalogus magistri Donati grammatici fundatissimi. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym bibliopole Budensis.

1518. Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.¹⁰

1518. Exercitium secunde partis Alexandri per magistrum Joannem Glogoviensem. Kolophonja szerint Bécsben nyomták expensis Urbani Kaym bibliopole Budensis.

1519. Prima pars doctionalis Alexandri cum sententiis notabilibus etc. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

1519. Alexandri magistri doctinalis latinae linguae vocabularium grammaticale. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

1519. Bevriarium Ordinis Sancti Benedicti. Címlapján: Urbanus Kaym librarius Budensis.

1519. Parvulus philosophiae naturalis juvenilibus ingeniis necessarius. Szerzője Usingeni Bertalan erfurti tanár volt. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

1519. Breviarium secundum usum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Urbani Kaym librarii Budensis.

1520. Ordinarium Strigoniense. Kolophonja szerint Velencében nyomták expensis heredum quondam Urbani Kaym librarii Budensis.

Milcher Mátyás kiadványai:

1510. Ordinarius Strigoniensis. Kolophonja szerint Lyonban (Lugduni) nyomták expensis Matthie Milcher librarii Budensis, más példányokon Urbani Kaym librarii Budensis, tehát a két könyvkereskedő közös kiadványa.

1511. Frater Valentinus: Vita divi Pauli primi heremite etc. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Matthie Milcher librarii Budensis.

1514. Missale Strigoniense. Kolophonja szerint Bécsben nyomták s címlapja szerint Matthias Milcher bibliopola Budensis kiadványa.

1519. Proprium Sanctorum regni Hungariae. Valószínűleg ezt is Bécsben nyomták impensis Matthie Milcher librarii Budensis.

Murarius Antal egyetlen kiadványa:

1513. Matthie Paulini Pludentini Rehtz de scientias discendi arte studiose juventuti summe necessaria. Kolophonja szerint Nürnbergben nyomták impensis honesti viri Antonii Murarii bibliopole Budensis.

Paep János kiadványai:

1497. Breviarium Strigoniense. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

¹⁰ Ballagi az 1517. évi kiadást is említi a Wallaszky nyomán.

1498. *Legende Sanctorum Hungarie, que in hystoria Lombardica non continentur.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1498. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1499. *Missale secundum morem alme ecclesie Quinceecclesiensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1500. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.¹¹

1501. *Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis, más példányokon Urbani Kaym librarii Budensis, tehát Paep és Kaym közös kiadványa.

1502. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1503. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Cím-lapja szerint Joannis Paep librarii Budensis, más példányokon Urbani Kaym librarii Budensis, tehát Paep és Kaym közös kiadványa.

1504. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.¹²

1505. *Breviarium Zagrabiense.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1505. *Ordinarius seu ordo divinus secundum ritum et consuetudinem alme Strigoniensis ecclesie.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1506. *Breviarium Ordinis Sancti Benedicti in monte Pannonie.* Kolophonja szerint Velencében nyomták expensis nobilis viri magistri Joannis Pap librarii Budensis.

1507. *Alexander de Villa Dei: Doctrinale.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Pap librarii Budensis.

1507. *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii Budensis.

1508. *Obsequiale seu baptismale in chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Paep librarii civis Budensis.

1509. *Aelius Donatus: Grammatica latina.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Pap.

1509. *Epistola de miseria curatorum seu plebanorum.* Valószínűleg ezt is Velencében nyomták, kiadójául Johannes Pap van megjelölve.

1509. *Ordinarius Strigoniensis.* Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Joannis Pap librarii Budensis.

¹¹ Ballaginál kimaradt, ha csak a 94. szám nem erre vonatkozik?

¹² Dankó: *Vetus hymnarium* 121. l.

1511. Breviarium Strigoniense. Kolophonja szerint Velencében nyomták jussu et impensis spectabilis viri Johannis Pap librarii Budensis.

1511. Missale Strigoniense novissime impressum. Kolophonja szerint Velencében nyomták jussu et impensis spectabilis viri Johannis Paep librarii Budensis.

Prischwicz Mihály kiadványai:

1523. Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesie. Címlapja szerint Velencében nyomták s Mychael Pryschwicz librarius Budensis me excudi mandavit.

1524. Breviarium secundum usum alme ecclesie Strigoniensis. Címlapja szerint Velencében nyomták s Michael Prischwic librarius Budensis excudi mandavit.

1524. Missale secundum chorum ecclesie Strigoniensis. (Ballagi Wallaszky nyomán említi 277. sz. alatt.)

1525. Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták mandato Michaelis Prischwicz librarii Budensis.

Ruem György kiadványai:

1490. De officio misse liber perquam utilis Nicolai de Alsentia. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Georgii Ruem librarii Budensis.

1493. Missale secundum chorum sancte ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták s a címlapon látható kiadói jelvény szerint Ruem György költségén jelent meg.

Schaller Jakab kiadványai:

1512. Postilla Guillermi super epistolas et evangelia... pro scholasticis exarata. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis domini Jacobi Schaller librarii Budensis. (Ballagi 140. és 141. számok alatt kétszer említi.)

1514. Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták jussu et impensis spectabilis viri Jacobi Schaller librarii Budensis.

1514. Breviarium Strigoniense. Kolophonja szerint Velencében nyomták impensis Jacobi Schaller librarii Budensis.

1515. Psalterium secundum ritum alme ecclesie Strigoniensis. Kolophonja szerint Velencében nyomták expensis providi viri Jacobi Schaller librarii Budensis.

1515. Breviarium secundum chorum Agriensis ecclesie. Valószínűleg ezt is Velencében nyomták impensis Jacobi Schaller librarii Budensis.

Szekszárdi Lénárt egyetlen kiadványa:

1523. Index geographicus veterum authorum industria Georgii Sabini congestus. Kolophonja szerint Turinban (Taurini) nyomták impensis Leonardi de Sessardia bibliopole Budensis.

Wardiai István egyetlen kiadványa:

1511. *Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones de tempore*. Kolophonja szerint Párizsban nyomták *impensis honesti viri Stephani de Wardia librarii Budensis in Ongria*.

Ha a felsorolt budai kiadványok tartalmát mérlegeljük, akkor elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy túlnyomóan egyházi könyvek, t. i. misekönyvek (*missale*), papi zsolozsmakönyvek (*breviarium*), szertartáskönyvek (*baptismale*, *obsequiale*) és egyházi naptárak (*ordo officii*, *ordinarius*), amint ezeket a különböző könyvtípusokat Dankó József nagy szakértelemmel megkülönböztette.¹³ E könyvek bibliográfiáját már Horvát István összeállította s „*Libri rituales ecclesiae Hungaricae*” című kézírata a Nemzeti Múzeum kéziratárában (Quart. Lat. 1327.) maradt fenn. Fejér György „*De legendis Sanctorum, missalibus et breviariis in almis Hungariae ecclesiis*” című kéziratát Kemény József 1840-ben látta,¹⁴ de nyomtatásban ez sem jelent meg. Nyomtatásban először Knauz Nándor foglalkozott e tárggyal „*Libri missales ac breviarum ecclesiae Hungaricae*” című művében s utóbb Dankó József hivatkozott „Magyar egyházi bibliographiai érdekességek” című értekezése egészítette ki Knauz alapvető munkáját.

Ilyen egyházi könyvekben a középkor végén a budai piacon nagy lehetett a kereslet, mert ugyanazon darabot gyors egymásutánban többször is kiadták. Ennek magyarázata a fogyasztáson kívül az volt, hogy a középkori kiadványok példányszáma nem volt nagy (100–200) s így kisebb kereslet mellett is gyorsan elfogyott. Nem is adhattak volna ki nagyobb példányszámú munkákat a budai kiadók, mert nem volt hozzá elegendő tőkéjük, amit az is bizonyít, hogy egy-egy nyomtatvány előállítására többen is összeállottak s ilymódon közös kiadványok keletkeztek.

A budai könyvpiac az egyházi jellegű munkákon kívül iskolai könyveket találunk még jelentősebb számban képviselve s különösen Kaym Orbán adott ki ilyeneket előszeretettel. Iskolai könyvekben azonban igazán nem volt nagy változatosság ez időszakban s Aelius Donatus grammatikái és Alexander de Villa dei azonos tartalmú műve voltak azok, melyek a hazai könyvpiac forgalomba kerültek.¹⁵ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a külföldi könyvpiac sem volt ez időszakban sokkal változatosabb, mert egyelőre csupán a felsorolt nyomtatványok képviselték azokat a piaci cikkeket, melyek nagyobb keresletnek örvendtek s melyek kiadása haszonnal keesegtetett. Ebből természetesen következik, hogy a hazai könyvkiadás sem állott a külföldi mögött s ha a mohácsi vész végét nem szakasztja a budai könyvkiadók szépen megindult tevékenységének, akkor a külföldi hasonlatosságára a mi könyvtermelésünk is felvirágozott volna.

Gárdonyi Albert.

¹³ Magyar Könyvszemle, 1888. évf. 111. s. kk.

¹⁴ Új Magyar Múzeum VII. 1. 123. l.

¹⁵ Békefi: Káptalani iskolák 249. és 255. ll.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Mátyás király pesti szobra.

Az 1839. esztendőben Pest megye hatóságának kebelében egy bizottság alakult, mely egyrészt a hazai képzőművészet támogatását, másrészt elhúnyt nagyjaink emlékének megörökítését tűzte ki célul. A bizottság munkásságát Mátyás király szobrának elkészítésével szándékozott megkezdeni és a terv kivitelével Ferenczy István szobrászművészt bízta meg. E célból 1839 október havában felhívást intézett az összes törvényhatóságokhoz, hogy Mátyás király szobrára gyűjtéseket eszközöljenek és a befolyt adományokat Fáy András pénztárnokhoz juttassák el. A felhívásban szó volt arról is, hogy a szobrot Buda vagy Pest egyik közterén fogják felállítani.

Minthogy ez a mozgalom nem járt a kellő eredménnyel, 1844-ben „Honi szobrászati egyesület” cím alatt egyesület alakult, mely a szobor kiviteléhez még szükséges anyagi eszközök előteremtésére volt hivatva. A nyomtatásban is megjelent alapszabályok első szakasza ugyanis az egyesület céljául a következőket jelölte meg: „A honnak több buzgó fiai s leányai lelkesülten fogván fel ezeltött négy évvel azon eszmét, hogy dicső Mátyás királyunknak, Ferenczy István művészünk által, előbb ugyan római öltözetben tervezett, de később közkívánnal fogva magyar királyi díszöltözetben határozottatott lovag-em-

lékszobor állíttassék: ezen nagszerű vállalatnak, azt kívánván nemzetünk szilárd jelleme is, minél célszerűbb létesítésére nézve, szükségesnek látták azt, hogy új egyesületet alakítsanak, mely megtartva a maga kebelében a régi célt, irányt s régibb vállalkozók testületét, minden iparral arra munkálkodjék, hogy mivel az eddig begyűjtött 12.745 forint 13 krajcár s 37 aranyból álló összeg a fennevezett művész által immár feldolgoztatott, a még kellő pénzerő részvények útján gyűjtessék össze s általa a művész is fáradozásában, telhetően s folytonosan gyámolíttassék”. Az egyesület 1844 január 26-i választmányi üléséből kibocsátott adománygyűjtési felhívás viszont a tervezett emlékmű eddigi munkálatairól a következőket állapítja meg: „A Mátyás-emléki munkálatok immár első stádiumokat túlhaladták. Ugyanis készen áll: I. Az egész emléknek egy harmadnagyságú mintája, mely két öl magasságot teszen. II. A 76 figurából álló, 10 öl hosszúságú basrelief, gipszbe öntve. III. Ezen basreliefekből 1 öl s 2 lábnyi, már érebe öntve. IV. Mátyásnak az emlék belsejébe jövő életnagyságú mellképe, fehér márványból faragva. V. A 12 öl hosszúsági hollós párkányzat, gránitból faragva. VI. Beigazítva áll Ferenczy István művész tereme célszerű gépelyekkel, öntő-

kemencékkel s izmos vasrámákkal. A művésznek legközelebbi foglalatossága leendő: Hunyady János emlékének elkészítése, mely azon pillanatot ábrázolja, midőn Mátyás, mint király, atyjának sírját látogatja“. Ebből azt kell következtetnünk, hogy az egyesület a Mátyás-szobron kívül további Hunyadi-emlékeket is kívánt készíttetni, s mindezek kivitelével Ferenczy Istvánt kívánta megbízni, ami kétségkívül kitűnő alkalmat nyújtott volna a nagy magyar szobrász tehetségeinek teljes kibontakozására. Ez az újabb vállalkozás azonban egyáltalán nem járt eredménnyel, maga a Mátyás-szobor sem készült el soha!

Harminc évvel később, 1869-ben Máramaros megye törvényhatósága tért vissza Mátyás király emlékszobrának tervére s felszólította az összes törvényhatóságokat a gyűjtés folytatására. Buda és Pest városok Máramaros megye újabb kezdeményező lépéséhez örömmel csatlakoztak, sőt Pest város hatósága 1869 december 22-én és 23-án tartott közgyűlésén egy bizottmányt küldött ki kebeléből azzal az utasítással, hogy az emlékmű tárgyában a mult évtizedekben megtörtént előmunkálatok figyelembe vétele mellett tegyen javaslatot az iránt, hogy a szobor megalkotására és felállítására nézve mily intézkedések volnának teendők. A kiküldött bizottmány azonban jelentést nem tett, mert meggyőződést szerzett arról, hogy a Pest megyéhez befolyt adományokat jórészt felhasználták, a fennmaradt és rendelkezésre álló összeg pedig a szobor kivitelére távolról sem elegendő. Ezzel a szoborügy egy időre ismét lekerült a napirendről.

1887-ben aztán Abauj-Torna megye intézett átiratot a főváros-hoz, melyben tájékoztatást kért a Mátyás király-emlékszobor ügyéről. A főváros értesítette Abauj megyét a szoborügy állásáról, s ugyanakkor felterjesztést intézett a belügyminiszterhez, melyben előadta, hogy a szobor kivitele iránt a szükséges intézkedéseket ő maga óhajtja irányítani s egyben felkérte a belügyminisztert, hogy kötelezze az összes törvényhatóságokat az addig befolyt adományok bejelentésére. Kérte továbbá, hogy a szobor helyét jelölje ki és szervezzen egy országos bizottságot, amely hivatott legyen a még szükségesnek mutatkozó gyűjtés folytatására. Végül azt is bejelentette, hogy a fővárosonál kezelt szoboralap a kamatokkal együtt az 1887. év végéig 1668 forint 13 krt tett ki és hogy az emlékmű mintái annak idején a helytartótanács hozzájárulásával a Nemzeti Múzeumba kerültek. (Fővárosi Levéltár: VII., 942/1887.)

Budapest székesfőváros több ízben intézett sürgető felterjesztést az emlékmű ügyében a belügyminiszterhez, de érdemleges választ soha nem kapott.

Sokkal szerencsésebb kimenetelű volt Kolozsvár vállalkozása. 1882-ben határozta el Kolozsvár törvényhatósága, hogy Mátyás király emlékének szobrot állít s a lovas éreszobor — Fadrusz János nagyszerű alkotása — már a milleniumkor Kolozsvár főterét díszítette.

A budapesti szobor ügye ilyen formán egészen napjainkig elhúzódott, de ma is ugyanott áll, ahol majdnem száz esztendővel ezelőtt állott. Mátyás királynak Budapesten ma sincsen szobra,

mely az utókor örökké élő kegyeletét hirdetné, pedig az ő uralkodása alatt érte el a város virág-

zása teljét s nemzeti multunk legdicsőségesebb napjai is Mátyás király nevéhez fűződnek.

Ruttkay Imre.

Batthyány József hercegprímás és a Városliget.

A székesfővárosi tanács megbízásából most készül Batthyány József hercegprímás szobra, mely az 1799. október 23-án elhalt egyházfejedelem azon érdemének megörökítésére lesz hivatva, hogy a Városligetet megteremtette. A Városliget történetét a székesfőváros egykori nagyérdemű levéltárosa, Schmall Lajos már 1894-ben megírta s utóbb „Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez” című munkájában is megjelent (II. k., 107—120. l.). Schmall elsősorban azon téves nézet ellen írt, mintha a Városliget területét Batthyány József ajándékozta volna Pest városának, amely téves nézet még ma is kísért s ismét fel fog lángolni, ha a hercegprímás szobra állani fog. Lásuk tehát, hogy milyen kapcsolatban állott Batthyány József a Városligettel?

1799. július 6-án Batthyány József hercegprímás szerződést kötött Pest városával, melyben ez utóbbi az akkor már meglevő városerdőt (der städtische Wald) a hercegprímásnak és örököseinek, a gróf Batthyány-családnak 24 esztendőre díjtalanul átengedte a város tulajdonjogának fenntartásával (mit Vorbehaltung des Städtischen Eigenthums) oly módon, hogy ott gazdasági épületeket emeltethet, vendégfogadókat nyitathat (zur Bewirthung deren dahinkommenden Gästen Wirtshäuser zu errichten) s a bormérési jogot (Weingeschank) gyakorolhatja. Kötelezte

magát a város, hogy a gazdasági épületeket és vendégfogadókat a 24 esztendő eltelte után becsértéken átveszi, a hercegprímás egyéb beruházásaiból (Errichtung deren Teichter, Pflanzung eines Waldes, Gartens oder Spatzier-Gängen) azonban semmit sem volt köteles megtéríteni. Kötelezte magát végül a város, hogy a mai Vilma királyné-utat kiépíteti, két oldalát a hercegprímás által adandó fákkal beülteteti (auf die beide Seiten die Alée zu setzen mit Bäumen) s az út és fák fenntartásáról is gosdoskodik. Ezzel szemben a hercegprímás kötelezettségére csupán az utolsó pont utal (als eine Bedingniss, die Seine Eminenz beim Anbiethen sich vorzüglich vorbehalten hat, um auch seinerseits die Verschönerung und angenehmen anständigen Genuss dieses Stadtwaldes gesammten Publico zum Genügen desto eher zu bereiten zu können), de nem körvonalazza azt olyan szabatosan, mint Pest város vállalt kötelezettségét. Minthogy a hercegprímás már 1799. október 23-án meghalt, tervét teljesen megvalósítani nem tudta, de e rövid idő alatt is maradandót alkotott, mert Witsch Rudolf mérnöknek a homokos területek hasznosításáról 1808-ban kiadott műve például mutatott rá a hercegprímás itteni alkotására. E szerint: „A köz jónak szeretete a legközelebb megholt Magyar Országi Primást arra indította, hogy a Pesti lakosok számára egy

sétáló helyet készíttessen, még pedig a mi legkülönösebb volt, sivány homokból és motsárból álló földön. Azért is ezen télre nézve én velem egy Plánomot készíttetett, még 1799-ben, Juliusban, halála előtt 4 hónappal. A munkához csak nem 2000 Napszámosok hozzá fogtak, még pedig kétfelől egyszersmind. Tudniillik a motsáron keresztül 10000 ölnyi Vizálláson egy mulattságra való Vizárkot vagy tsatornát (Recreations-Kanal) ástak, melly által két sziget formálódott. Azután hogy ezekre a mulatóhelyekre alkalmas bójárás legyen, egy 10 ölnyi szélességű és egyenes lineában 500 ölnyi hosszúságú fősetáló helyet, egynehány homok dombokat elterítvén, a szélhordta homokon keresztül tsináltak és 4 sorban rész szerént nyárfákkal, rész szerént Vad gesztenyefákkal beültették, a mely által egy Allé szerékérutnak, a két felől lévő Allék pedig a gyalogok kedvéért készültek. Hogy pedig a futó homokot, a sétálóhelyeknek mind a két oldaláról, a szél a sétálóknak szemébe ne fujja, és hogy a sivatag pusztája egy kies mezővé váljon, Egy része ennek a pusztának, a sétálóhelyeknek mind a két oldala felől egész addig, a hol maga a közönséges Sétáló hely kezdődik, 1800-ban tavasszal magános kerteknek, a Pesti lakosok közt elkötyavetyéltetett. A munkásság, mellyet semmi próba nem ijeszt, ezen a sivatagon tüstént sok száz kezekbe dolgot adott. Ámbár a sivatag homok azon a tájékon tul, mellyet felakartak ékesíteni, messze kiterjedt és valahányszor szél futt, rakással hordta a Napszámosok szemébe és azokat hátráltatta és noha ennél fogva igen sok nehézségekkel volt a munka öszvekötvé: mindazáltal a fá-

radhatatlan Pesti lakosokat semmi el nem tsüggesztette. Három Esztendő alatt a homokos pusztából gyönyörű kies mező lett. A szelek ellen készült tartalékok palánkokból, kőfalakból és mulató házakból állanak, mellyek a kerteket felékesítik és békerítik. Az elterített homokot a szerékérutnak készült fő alléban 4 hüvelynyi vastagságra nehéz földdel fedték be, azon felyül ugyan annyi porondot, követses fővényt hintettek. Az oldalaslag lévő Allékba, a sétálók kedvéért mind a kétfélékből csak felényi kellett: a kertekben lévő homokot csak tsupán poronddal fedték be.

A leírásból megállapítható, hogy a mai Várcliget helyén mocsár terült el s ebből a mocsárból lett a mai városligeti tó oly módon, hogy a hercegprimás a mocsáron keresztül csatornát ásatott. A csatornázás eredménye az ottani sziget is, melynek párja ma már eltűnt, a régi térképeken azonban sokáig látható. — A leírás másik része, mely a mai Vilma királynő-út megteremtését is a hercegprimásnak tulajdonítja, nem látszik valónak, mert erre a szerződés nem a hercegprimást, hanem a pestvárosi tanácsot kötelezte, a hercegprimás csupán a szükséges facsemeték beszerzésére vállalkozott. Megegerősítik ezt a vonatkozó hivatalos ügyiratok is, melyek szerint (Rel. a. m. 2624.) Hülf Mörice 1799. november 6-án a pestvárosi tanácshoz intézett emlékiratában (Nota in Betref des städtischen Bathiani-Waldl) javaslatot tett az akkor már kiépített Vilma királynő-útnak 4 sor fával való beültetésére (die Chaussée, welche vom Linien Graben in das Waldl führet und bis zur Überschotterung bereits hergestellt ist, mit 4 Reyhen Bäume sogleich en Allée versehen werde). Ez ügyben a pestvárosi tanács fel-

terjesztést is intézett a kamarához, az 1799. november 20-i leirat azonban egyelőre felfüggesztette a döntést. Az 1800. január 23-i újabb kamarai leirat pedig egyenesen megtiltotta a faültetést azon indokolással, hogy a bérleti szerződés szerint a faesemetéket a bérlő köteles a város rendelkezésére bocsátani s a Batthyány-örökösök még nem nyilatkoztak a bérlet átvételéről (ab exstrukcione puteorum et implantatione arborum in deambulacro et via ad questionatam sylvulam ducenti adductis de causis abstrahendum esse). A pestvárosi tanács erre 1800. február 10-én azt jelentette, hogy a város határától a Batthyány-erdőbe vezető úton a faesemeték nagyobb része már el van ültetve (in via a limitibus hujus civitatis ad sylvulam sic dictam

Batthyanianam ducente arbores maxima in parte jam implantatae habentur) s a még hiányzók is be vannak szerezve a hercegprimás költségén (quae adhuc implantandae restant, jam etiam sumtibus piae memoriae cardinalis et regni primatis comparatae et exolutae isthic praesto sint), csupán az ültetés van hátra, aminek elmulasztása esetén a faesemeték elszáradnak. Megújították tehát azon kérésüket, hogy engedjék meg a faültetés folytatása. A kamara 1800. február 18-án kelt leiratában a faültetésről nem nyilatkozott, megengedte azonban a faesemeték öntözéséhez szükséges kutak ásását, aminek alapján a pestvárosi tanács bizonyára befejeztette a faültetést.

A budavári Fortuna-épület.

A Fortunáról elnevezett budavári ház régi épület, de neve csak a legfőbb kormányzások Budára helyezésével egyidős s azóta nevezik az addigi Bécsi-utcát is Fortuna-utcának. 1783. december 9-én kelt az a helytartótanácsi leirat, melyben a legfőbb kormányzásoknak Budára helyezéséről értesült a budavárosi tanács. Ezzel kapcsolatosan arra is gondolt a helytartótanács, hogy a budai idegenforgalom fel fog lendülni s utasította a budavárosi tanácsot, hogy igyekezzék a polgárságot — különösen a várban — vendégfogadók nyitására bírni (ad erigenda in arce diversoria animentur).

Addig csupán egyetlen vendégfogadó volt a várban, a Vörös Sünhöz címezve, melynek jelvénye még ma is látható az Iskola-téri ház homlokzatán. A kiküldött bizottság 1784. január 19-i jelentése szerint felszólították a nevezett vendégfogadó tulajdonosát, Nepauer Mátyást, hogy nagyobbítsa meg a házát (aream domus) s csináltasson új bejáratot az istállókhöz. Ez utóbbi nagyon fontos volt, mert ez időben az utasok kocsin jártak s a koci és lovak elhelyezéséről is gondoskodni kellett.

A budavárosi tanács azonban nem nagyon bízhatott a polgárok vállalkozó szellemében, mert 1784.

január 30-i jelentésében azt írta a helytartótanácsnak, hogy esetleg hajlandó maga is vendégfogadót nyitni, ha ezt a szükség kívánná. (Budai levéltár. Locumt. ant. 655.)

A helytartótanács kapott az ajánlaton s becsértéken felajánlotta e célra az akkori Bécsi-utcára néző kamarai (előbb káptalani majd egyetemi) épületet. A budavárosi tanács elfogadta az ajánlatot, azonban óvatosságból azt írta 1784. július 8-án a helytartótanácsnak, hogy csupán becsértéket hajlandó fizetni a házért. Az 1784. október 4-i helytartótanácsi leirat aztán 14.756 forintban állapította meg a ház becsértékét, ami ellen a budavárosi tanács annál kevésbé emelt kifogást, mert a fenti összeget a Budaváros által az államnak adott kölcsönpénzekből vonták le.

Az átalakítás gyorsan ment. Már 1784. június 24-én leküldte a helytartótanács az átveendő kamarai épület átalakítási tervét azzal, hogy mulhatatlanul kezdjenek hozzá az átalakítási munkákhoz. 1784. július 22-én már azt jelenthette a budavárosi tanács, hogy az átalakítási munkákhoz valósággal hozzáfogtak. (Budai levéltár. Locumt. ant. 571, 572, 658.) Az átalakítás olyan gyorsan megtörtént, hogy 1784. október 26-án a budavárosi tanács már azt jelenthette a helytartótanácsnak, hogy a vendégfogadót és kávéházat 2 esztendőre bérbeadták Bellian Jánosnak és feleségének. (Budai levéltár. Locumt. ant. 659.) Innen kezdve aztán csaknem egy év-

századon át vendégfogadóul szolgált az épület s ez volt a Buda városában járó idegenek találkozási helye

A Fortunához címzett vendégfogadó utolsó bérlője Fischle Frigyes volt, kinek bérleti szerződése 1865. évi Szent Jakab napjától kezdődő 6 esztendőig tartott. (Budai levéltár 1865. évi 1138. sz.) Minthogy azonban a bérleti szerződés 12. pontja a bérlet időközi felbonthatóságát biztosította, az 1868. május 4-i közgyűlés a bérletet Szent Mihály-napon felmondotta. (Budai levéltár. 1868. évi 1018.) Az 1868. július 24-én kelt közgyűlési határozat szerint a földszinten levő kávéházi és egyéb helyiségek fenntartandók voltak, az emeleti helyiségek azonban lakásokká voltak átalakítandók s ott elsősorban Házmán Ferenc polgármesternek biztosítottak „méltóságához megfelelő, lakást évi 200 forint bér ellenében. A földszinten levő 6 szobából s mellékhelyiségek-ből álló lakosztályt 1868. évi Szent Mihály-naptól 3 esztendőre az egyetemi nyomda vette bérbe (Budai levéltár. 1868. évi 2436.), a kávéházat pedig Kern Ferenc kávéés bérelte. (Budai levéltár. 1871. évi 34. sz.) Az emeleten utóbb tábornoki szállást rendeztek be, ami csupán 1870. május 1-én szűnt meg. (Budai levéltár. 1869. évi 1700. sz.)

Mikor az 1871. évi XXXI. t.-cikk az állami törvényszékeket szervezte, a régi Fortuna-épület ismét új rendeltetést kapott. 1872. május 29-én ugyanis Buda városa az egész épületet bérbeadta a budai kir. tör-

vényszéknek s egyszersmind felhatalmazta arra is, hogy a földszinti helyiségek bérlőivel a bérlet megszüntetésére külön megállapodásokat köthessen. (Szerződés II. 3. sz.) Az 1875. december 15-i 902 közgyűlési számú határozat a fenti szerződést olyan értelemben módosította, hogy a megszűnt budai

kir. törvényszék helyett a budapesti kir. törvényszék büntető osztálya foglalta el a bérbevett helyiségeket. Ez állapot aztán egészen 1890-ig fennmaradt, amikor is egyidőre a pénzügyminisztérium bérelte a Fortuna-épületet, 1897. január 1-től kezdve pedig a m. kir. közigazgatási bíróság elhelyezésére szolgál.